

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԶՈՒԳԱԶԵՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ժամանակակից գրական հայերենի լեզվական կառուցվածքի տարբեր մակարդակներում գործառում են զգալի քանակով տարբերակային ձևեր, որոնց քննությունն անհրաժեշտ է լեզվի նորմավորման ընթացքի դիտարկման, նոր ձևավորվող օրինաչափությունների բացահայտման և առհասարակ լեզվի զարգացման միտումների լուսաբանման ու գնահատման տեսակետից: Տարբերակներ կամ տարբերակային ձևեր տեղամիներ լեզվաբանական գրականության մեջ միանշանակ կիրառություն չունի. այն ըմբռնվում է և՛ լայն, և՛ նեղ իմաստներով: Ոմանք տարբերակները դիտում են որպես համանիշության դրսևորում, տարատեսակություն¹, ոմանք տարբերակներ են համարում իմաստով նույնական բաղմաձև միավորները² (ձևական տարբերակման չափն այս դեպքում շատ չի կարևորվում), իսկ ըստ ոմանց էլ տարբերակներն իմաստով բացարձակ նույնական, հնչյունական կազմով շատ քիչ տարբերվող զույգերը կամ շարքերն են³: Վերջին շրջանում տեղմիների նեղ իմաստով գործածությունը ավելի մեծ տարածում է ստանում: Տարբերակները լինում են շեշտային հնչյունական կամ արտասանական, հնչութային, բառակազ-

¹ А. Н. Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка. М., 1952, с. 30.

² О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957; Н. Г. Михайловская. Лексическая вариантность в списках древнерусских памятников; Е. С. Копорская. О некоторых факторах возникновения лексической вариантности в русском литературном языке XVIII—начала XIX в. В сб.: Литературная норма и вариантность. М., 1981.

³ Е. П. Шендельс. «Понятие грамматической синонимии» (Научные доклады высшей школы, ФН I, 1959, с. 80; Ф. П. Филин. О слове и вариантах слова. В кн.: Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.—Л., 1963, с. 130—133; Р. П. Рогожникова. Варианты слов в русском языке. М., 1966; О. И. Москальская. Вариантность и дифференциация в лексике литературного немецкого языка. В кн.: Норма и социальная дифферен-

մական, քերականական⁴։ Ներկա աշխատանքում քննության են առնվում հայերենի գոյականի քերականական կարգերում գործող տարբերակները։

Հայերենի քերականական (և ոչ միայն քերականական) տարբերակները հայերենագիտության կողմից մենագրական ուսումնասիրության չեն ենթարկվել։ Որպես կանոն տարբերակային ձևերի առկայության, գործառության ոլորտների ու ժամանակագրական սահմանների վերաբերյալ դիտողություններ արվել են այս կամ այն կարգի քննության կապակցությամբ⁵։

Հայերենի քերականական տարբերակների և նրանց նորմավորման հարցի քննությանը նվիրվել են մի շարք հոդվածներ⁶։

циация языка. М., 1969, с. 58; К. С. Горбачевич. Вариантность слова и языковая норма. Л., 1978, Л. К. Граудина. Вопросы нормализации русского языка: Грамматика и варианты. М., 1980, с. 107.

4 Տարբերակների դասակարգման հարցում ևս լեզվաբանները միասնական կարծիքի չեն. տե՛ս В. В. Виноградов. О формах слова. «Известия ОЛЯ», т. 3, вып. 1, 1944, А. И. Смирницкий. К вопросу о слове (Проблема тождества слова). Труды Института языкознания АН СССР, т. 4, М., 1954, О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957, Ф. Л. Филин. О слове и вариантах слова. Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.—Л., 1963; Р. П. Рогожникова. Варианты слов в русском языке. М., 1966; В. А. Гречко. Однокоренные синонимы и варианты слова. Очерки по синонимике современного русского литературного языка. М.—Л., 1966; К. С. Горбачевич. Вариантность слова и языковая норма; Л. К. Граудина. Вопросы нормализации русского языка: грамматика и варианты.

5 Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1955; Հ. Աճառյան, Կիսկատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, 1957; Գ. Բ. Զաճուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, 1974; Է. Բ. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, 1967; Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնապյան, Հ. Ա. Օհանյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, 1974; Մ. Ե. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Ա, 1970; Ռ. Ա. Իշխանյան, Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, 1971; Գ. Լ. Գաբիգինյան, Զևարանական կառուցվածքի փոփոխություններ, «Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում», 1973; Ն. Ա. Պառնապյան, Զևարանական և բառաքերականական համանիշները ժամանակակից հայերենում, «Հայոց լեզվի կառուցվածքը», 1975; Ժամանակակից հայերենի արտասանական տարբերակները քննության են առնվել Բ. Ղարազուլյանի «Ժամանակակից հայերենի ուղղախոսությունը» (1974) մենագրության մեջ։ Ժամանակակից գրական հայերենի խոսակցական տարբերակի հիմնական զուգաձևությունները նշվել են Հ. Լ. Զաքարյանի «Հայերենի հասարակական տարբերակումները նրևանում» աշխատության մեջ. տե՛ս «Ժամանակակից հայերեն խոսակցական լեզուն», 1981։

6 Հ. Հաբուրյունյան, Բայական զուգաձևերի վիճակագրական պատկերը ժամանակակից հայերենում, ԲՆՀ, 1975, № 3; Ն. Ա. Պառնապյան, Զևարանական զուգաձևությունները ժամանակակից գրական հայերենում, «Տեղափոխարանության և խոսքի մշակույթի

Գոյականի տարրեր կարգերում գործող առանձին զուգահեռ ձևերի վերաբերյալ հայագիտության մեջ արտահայտված կարծիքների քննությունը թողնելով հաջորդ գլուխներին, որտեղ նշվում են այդ զուգահեռները, այստեղ փորձենք ներկայացնել դրանց առաջացման ու փոփոխության պատճառներին տրվող գնահատումները:

Մ. Աբեղյանը մրցակցող ձևերի առկայությունը բացատրում է նախ անհատի լեզվում դրսևորվող փոփոխություններով: Վնոր կազմության ձևը մի անհատից սկսվելով՝ սկզբում ընդունվում է, հարկավ, մի շատ նեղ շրջանում. բայց հետզհետե շատերը լսելով այդ՝ յուրացնում են, նամանականդ, երբ սրանք էլ գտնվում են նույն լեզվական վիճակի մեջ: Նոր սերունդը, որի համար հին ու նոր չկա, — քանի որ նա ամեն ինչ նոր է սովորում, — միակերպ ընդունում է թե՛ հինը և թե՛ նորը և երկուսն էլ անխափր գործածում: Երբ նոր սերնդից բաղմամբիվ անհատների մեջ լեզվի զարգացումն այն ուղղությամբ է ընթացում, որ ավելի նոր ձևն են գործածում, այն ժամանակ հին ձևը հետզհետե մնում է միայն հին սերնդի մեջ, որի հետ և վերջապես մեռնում է՝ բոլորովին մոռացության տրվելով: Այսպիսով, նոր կազմությունը, որ սկսվելով մի անհատից սկզբում անսովոր և նույնիսկ սխալ է համարվում, դառնում է կիրառության սովորական և «ուղիղ» ձև, որով և լեզուն փոխվում է: Բաղմամբիվ այսպիսի փոփոխությունների հետևանքը լինում է արդեն լեզվի ընդհանուր փոփոխությունը, որը, սակայն, տեղի է ունենում դարերի ընթացքում շատ դանդաղ և անզգալի:

Մեր նոր լեզվի մեջ կապակցության ձևերի ու բառաձևերի տարբերությունները հինց՝ մեծ մասամբ այսպիսի անալոգիական նոր կազմություններով են առաջ եկած»:

Հ. Աճառյանը հայերենի հոլովման փոփոխության ընթացքը ներկայացնելու կապակցությամբ խոսում է և հոլովական տարբերակների առկայության ու դրանց դանդաղ հաղթահարման մասին: Վնոր շրջանում, այսինքն միջին հայերենից հետո, լեզուն ձգտում է մի ուղղության. հոլովումը վերածել միաձևության: Այստեղ սկսում են բոլոր բառերը

հարցեր», 1973: Խ. Ղառազույան, լեզվական տարբերակները և դրանց գնահատումը, 129, 1980, № 7: Ա. Սարգսյան, Վերջին միավանկ բաղադրիչով բարդ բառերի հոգնակի թվի զուգահեռը ժամանակակից հայերենում, 129, 1979, № 4: Ա. Սարգսյան, —Ում ածանցով բայանունների հոլովական զուգահեռը ժամանակակից հայերենում, 129, 1981, № 11: Լ. Հովսեփյան, Հ. Զաֆարյան, Գրական հայերենի նորմավորման պատմությունից, «Հայոց լեզու և գրականություն» (միջբուհական ժողովածու), պրակ 1—2, 1982: Հ. Զաֆարյան, լեզվապլանավորման թույլատրելի սահմանների որոշման սկզբունքները, «Տեքմիկաբանության և խոսքի մշակույթի հարցեր», 2-րդ թողարկում (պատրաստվում է տպագրության) և այլն:

7 Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 45—46:

հոլովել ի հոլովման համաձայն: Այս եղավ լեզվի ընթացքը: Բայց որովհետև ոչ մի բարեփոխություն չի կարող միանգամից և ընդհանուր տարածվել, ուստի հոլովական բարեփոխությունն էլ միջնադարից սկսելով մինչև այսօր էլ չի հասել իր վերջին վախճանին»⁸:

Գ. Զահուկյանը հոլովի կարգում տատանվող զուգաձևերի առկայությունը բացատրում է ձևական, իմաստային ու պատմական գործոններով: Գործոնների փոխազդեցությունը ըստ նրա կարող է հանգեցնել միտումների համընկնման (որի դեպքում դուրանում է հոլովման տիպի որոշումը) և չհամընկնելու ու խաչաձևման. վերջին դեպքում գործում են խաչաձևության դոմինանտության և խաչաձևման զուգաձևության օրենքները⁹: Խաչաձևման դոմինանտության օրենքի էությունն այն է, որ տարբեր օրենքների ու օրինաչափությունների խաչաձևման դեպքում գերակշռում է հոլովման հիմքերից մեկը: Որպես կանոն գերակշռում է այն տիպը, որն ավելի շատ օրենքներով է պայմանավորված. այդպիսին լինում է մեծ մասամբ ամենից ավելի գործուն և ամենից ավելի տարածված տիպը: Խաչաձևման զուգաձևության օրենքը խաչաձևման դոմինանտության օրենքի հակադրությունն է. այս դեպքում տարբեր օրինաչափությունների ու պատճառների խաչաձևումից առաջանում են միևնույն բառի տարբեր հոլովման ձևեր¹⁰: Այսպիսով, ըստ Գ. Զահուկյանի, զուգաձևերի առկայությունը հետևանք է տարբեր օրենքների ու միտումների փոխներթափանցումների:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի և լեզվի տարբերակների ու ոճերի քննության կապակցությամբ է. Աղայանը անդրադառնում է նաև բառային տարբերակներին, որոշակի հատկանիշների հիման վրա խմբավորում ու դասակարգում է դրանք և նշում դրանց տեղը համապատասխան համակարգերում¹¹: Հոլովական զուգաձևերի գոյությունը նա բացատրում է լեզվի համակարգում գործող օրինաչափություններով և տարբեր ոճերի առկայությամբ: Ըստ այդմ նա տարբերում է զուգաձևեր ըստ կառուցվածքի և զուգաձևեր ըստ ռեբրի: Առաջին դեպքում բառերի՝ այս կամ այն ձևով հոլովումը պայմանավորվում է դրանց ձևական կամ իմաստային առանձնահատկություններով, երկրորդ դեպ-

8 Հ. Անտոյան, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի*, հ. 3, էջ 518:

9 Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները*, էջ 195:

10 Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, *Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը*, 1959, էջ 121:

11 Տե՛ս է. Բ. Աղայան, *Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը*, 1967, էջ 24—28, 277—278, Գ. Բ. Զահուկյան, է. Բ. Աղայան, Վ. Դ. Առափնյան, Վ. Ա. Փսայան, *Հայոց լեզու*, I մաս, Ա. պրակ, 1980, էջ 300—328:

քում՝ գրական լեզվի կանոնական ու ոչ կանոնական, հին կամ ավան-
դաբար պահպանված և կամ հոլովման արդի համակարգին համապա-
տասխանող այլ ձևերի համագոյակցությամբ¹²:

Ինչպես երևում է հարցի համառոտ պատմությունից, հայերենա-
գիտությունը տարբերակների նպատակադիր ու համակողմանի ուսում-
նասիրությամբ չի զբաղվել: Մեջբերվող և մի շարք այլ կարծիքներն,
ինչպես արդեն նշվել է, արտահայտվել են քերականական տարբեր
կարգերի կամ բառապաշարի քննության կապակցությամբ: Հաճախ տար-
բերակները ներկայացվել են ծանոթագրությունների, հղումների ձևով,
քանի որ քերականագետների հիմնական նպատակը եղել է ընդհանրա-
կան, համակարգային երևույթների նկարագրությունը:

Տարբերականության հարցի նկատմամբ հայագիտության մեջ հե-
տաքրքրությունն աճել է վերջին մի քանի տասնամյակներում, երբ խոս-
քի մշակույթի զարգացման հետ կապված՝ առավել մեծ ուշադրություն
սկսեցին նվիրել գրական լեզվի նորմայի մշակման հարցերին: Դեռևս
լուծված չէ զուգահեռ ձևերի գիտական միասնական տերմինավորման
հարցը: Երևույթն անվանելու համար լեզվաբանական գրականության
մեջ որպես համանիշներ գործածվում են մի շարք բառեր ու տերմին-
ներ, ինչպես, օրինակ, զուգաձևեր, զուգաձևություններ, զուգահեռներ,
զուգահեռություններ, երկձևություն, բազմաձևություն, կրկնակ ձևեր,
տատանումներ, շեղումներ, նույնանիշներ, նամանիշներ, տարբերակնե-
ր և այլն: Վերջին տարիներին առավել տարածում են ստացել տարբերակ-
ներ, զուգաձևեր, զուգաձևություններ անվանումներ:

Նորմայի և տարբերական հարցերը ուսագիտության մեջ լայնո-
րեն սկսել են լուսաբանվել 1950-ական թվականներից սկսած: Դրանց
քննությանն են նվիրվել մի շարք թեմատիկ ժողովածուներ և բազմաթիվ
առանձին հոդվածներ¹³: Վերջին շրջանում լույս են տեսել և մենագրու-
թյուններ, որոնցում քննվել են տարբերական և լեզվական նորմայի
փոխհարաբերության հարցերը¹⁴: Սակայն այդ հարցերը դեռևս պատ-

12 է. Բ. Աղայան, *Նշված աշխ.*, էջ 277—278:

13 Вопросы культуры речи, вып. I—VIII (1955—1967), Русский язык и советское общество, М., 1968; Норма и социальная дифференциация языка, М., 1969; Актуальные проблемы культуры речи, М., 1970; Синонимы русского языка и их особенности, М., 1972; Русский язык по данным массового обследования, М., 1974; Ономастика и норма, М., 1976; Литературная норма и просторечие, М., 1977; Грамматика и норма, М., 1977; Языковая норма и статистика, М., 1977; Литературная норма и вариантность, М., 1981.

14 К. С. Горбачевич. Вариантность слова и языковая норма; Л. К. Граудина. Вопросы нормализации русского языка: Грамматика и варианты; Л. И. Скаворцов. Теоретические основы культуры речи. М., 1980.

կանում են գործնականում քիչ ուսումնասիրված հարցերի թվին: Վիճելի է մնում դեռևս այն հարցը, թե տարբերակման քննությունը լեզվի գիտական նկարագրության որ համակարգում պետք է լինի, թեև, հետըզհետե ավելի որոշակիորեն, նորման ու տարբերակումը դառնում են խոսքի մշակույթի տեսության հիմնական հասկացությունները: Ընդհանուր առմամբ վիճելի է և այն, թե լեզվական միավորների հասարակական գործառույթյան մեջ տարբերակային ձևերի առկայությունն օգտակար է, թե՛ վնասակար: Ն. Ն. Սեմենյուկն, օրինակ, տարբերակային ձևերին ընդհանուր առմամբ դրական գնահատում է տալիս, իսկ Ե. Պ. Շենդելսը՝ բացասական, գտնելով, որ տարբերակների առկայությունը հետևանք է նորմայի անբավարար մշակվածության¹⁵: Ընդհանուր առմամբ բացասական գնահատում է տալիս և Կ. Ս. Գորբաչևիչը¹⁶, թեև նա միաժամանակ նշում է, որ «հավելուրդային ձևերը լեզվական համակարգի տարրերի վերականգնուման անհրաժեշտ փուլն են կազմում և կարծեք հաշտեցնում իրար լեզվի նորացման մշտական ձգտումն ու յուրաքանչյուր նորի, անսովորի նկատմամբ լեզվի ունեցած պաշտպանական ռեակցիան»¹⁷:

1960 թ. գրած մի հոդվածում¹⁸ Օ. Ս. Ախմանովան, Յու. Ա. Բելչիկովը և Վ. Վ. Վեսելտսկին առաջ քաշեցին տարբերակները հատուկ ուսումնասիրության առարկա դարձնելու և լեզվաբանության մեջ առանձին գիտակարգ ստեղծելու գաղափարը: Նրանց կողմից այդ գիտակարգին տրվեց օրթոլոգիա (ուսմունք ուղիղ խոսքի մասին) անվանումը: Օրթոլոգիայի նպատակը պիտի լիներ լեզվի բոլոր մակարդակներում հանդես եկող տարբերակների ուսումնասիրությունը: Տարբերակումը պիտի լիներ օրթոլոգիայի հիմնական կարգը: Այդ կարգը պետք է արտացոլեր լեզվում հին և նոր որակ ներկայացնող գործառնապես նման տարրերի համատեղ գոյակցությունը, տարբեր զուգահեռ ձևերի տարածման գործընթացները: Օրթոլոգիայի վերջնական նպատակը պիտի լիներ լեզվի զարգացման տվյալ փուլում տարբերակների գործառույթյան ու հարաբերակցության ճիշտ գնահատումը: Թեև օրթոլոգիական հայեցակետը զարգացում չապրեց¹⁹, այնուամենայնիվ ունեցավ այն դրական դերը,

¹⁵ См. Н. Н. Семенюк, Некоторые вопросы изучения вариантности. ВЯ, 1965, № 1, с. 55; Е. П. Шендельс, Понятие грамматической синонимии. «Научные доклады высшей школы». ФН, I, 1959, с. 80.

¹⁶ К. С. Горбачевич, Вариантность слова и языковая норма, с. 19.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 9:

¹⁸ О. С. Ахманова, Ю. А. Бельчиков, В. В. Веселитский. К вопросу о «правильности» речи. ВЯ, 1960, № 2.

¹⁹ Ն. Ն. Սեմենյուկը գտնում է, որ այդ գիտակարգի ստեղծումն ավելորդ է, քանի որ նորման ու տարբերակումը լեզվաբանական մասնավոր հասկացություններ են. տե՛ս

որ խոսքի մշակույթի տեսության մեջ առաջին պլան մղեց տարբերակման ու նորմայի ուսումնասիրության հարցը:

Ժամանակակից գրական լեզուների մեծ մասի (այդ թվում և հայերենի) նորման բնութագրվում է տարբերակային ձևերի առկայությամբ: Նորմայի յուրահատկությունները հաճախ որոշվում են տարբերակայնության տարածման շափերով, որը և հիմք է դառնում լեզվի զարգացման առանձին շրջանների բաժանման համար: Այդ իսկ պատճառով էլ նորմայի և տարբերակման (հաճախ դրանք գործածվում են միասնաբար՝ նորմայի տարբերակում) հարցերը հաճախ իրարից անկախ չեն քննվում: Ն. Սեմենյուկը նորմայի և տարբերակման միջև երկակի կախում է տեսնում: Եթե տարբերակման բնույթը՝ զուգակցված մի շարք հատկանիշներով, որոշում է գրական լեզվի նորմայի յուրահատկությունները, ապա, մյուս կողմից, հենց նորման է սահմանում թույլատրելի տարբերակների տիպերն ու քանակը և կարգավորում նրանց կիրառությունը²⁰:

Ռուսերենի բառի տարբերակայնության և լեզվական նորմայի հարցերի հանգամանալից քննությանն է նվիրված Կ. Ս. Գորբաչևիչի մենագրությունը²¹: Աշխատության առաջին երկու գլուխներում առաջ են քաշվում ու մեկնաբանվում բառի տարբերակայնության ու «լեզվական նորմա» հասկացության հետ կապվող տեսական բնույթի մի շարք հարցեր, մյուս գլուխներում համապատասխան խմբավորումներով ներկայացվում են ռուսերենի բառի շեշտային, հնչութային ու ձևաբանական տարբերակները: Մենագրության մեջ հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացվում է տարբերակայնության ներքին պատճառների ուսումնասիրության վրա: Գորբաչևիչը, հերքելով բոլոր այն կարծիքները, թե տարբերակները լեզվում առաջանում են հասարակության տարիքային ու մասնագիտական տարբերություններից, գրական լեզվի ռճերի ճյուղավորված համակարգից ու գործառական բաղմամբությունից կամ գեղարվեստական խոսքի առանձին ժանրերի պահանջներից, գտնում է, որ դրանք միայն պահպանում են տարբերակները, դառնում մի տեսակ սնուցիչ միջավայր նրանց համար, երբեմն էլ որոշում են տարբերակների գործածման յուրահատկությունները: Տարբերակների առաջացման իրական պատճառները ըստ նրա այլ են. դրանք նա պայմանականորեն բաժանում է երկու խմբի՝ արտաքին և ներքին (ներհամակարգային): Արտաքին պատճառների թվին դասում է տերիտորիալ բարբառների ազդեցությունը, լեզվական շփում:

Н. Н. Семенюк. Некоторые вопросы изучения вариантности. ВЯ, 1965, № 1;
տե՛ս նաև՝ Ю. М. Скребнев. К вопросу об «ортологии». ВЯ, 1961, № 1.

²⁰ Н. И. Семенюк, նշված հոդվածը, էջ 55:

²¹ К. С. Горбачевич, Вариантность слова и языковая норма.

ները և այլն: Ներքին հիմնական պատճառներից է համարում համաբանության գործոնի ազդեցությունը, ձևի և բովանդակության անհամարժեքությունը, լեզվական համակարգի կառուցվածքային հնարավորությունների բազմազանությունը, տնտեսման միտումը, արտասանական դյուրության հասնելու ձգտումը և այլն և այլն²²: Կարևոր է նրա և այն հետևությունը, որ ներքին պատճառներն ստեղծում են տարբերակայնության ուժեղ գոտիներ, որոնց մեջ մտնող տարբերակային շարքերի անդամներն ունեն հարաբերականորեն կանոնավոր վերարտադրելիություն: Մինչդեռ արտաքին պատճառներն ստեղծում են տարբերակայնության թույլ գոտիներ, որտեղ նոր, գործող տարբերակները հակադրվում են հնացածներին կամ կանոնականները՝ ոչ կանոնականներին²³: Բառի տարբերակմանը նա տալիս է հետևյալ սահմանումը. «Բառի տարբերակները միևնույն բառի կանոնավորապես վերարտադրվող այն կերպափոխություններն են, որոնք պահպանում են ձևաբանական-բառակազմական կառուցվածքի, բառային ու քերականական իմաստների նույնությունը, և որոնք տարբերվում են կամ հնչյունական կողմով (հնչյունների արտաբերումով, հնչյութային կազմով, շեշտի տեղով կամ այդ բոլոր հատկանիշների համադրումներով), կամ ձևակազմական մասնիկներով (վերջածանցներ, թեքություններ)»²⁴:

Գորբաչևիչը բառի տարբերակ տերմինի նեղ ըմբռնման կողմնակից է: Ըստ նրա բառի տարբերակային ձևերում համընկնում են և՛ բառական, և՛ քերականական իմաստները:

Ռուսերենի ձևաբանական տարբերակները Գորբաչևիչը բաժանում է երեք խմբի՝ սեռային, ձևահնչյութաբանական ու վերջածանցային և ձևակազմական: Վերջինիս մեջ նա դասում է գոյականի հոլովի ու թվի, բայական առանձին կարգերի զուգաձևերը: Բառի ձևաբանական տարբերակներում նույնական են բառիմաստը, հնչյունական կազմի հիմնական մասը, քերականական իմաստը²⁵:

Կ. Գորբաչևիչը ձևաբանական տարբերակման առաջացման հիմնական պատճառ է համարում լեզվի հին կառուցվածքից ժառանգված հարացուցային տարբերությունների խաչաձևումը և համաբանության գործոնի ազդեցությունը: Ձևաբանական տարբերակների պահպանման գործում ըստ նրա դեր ունեն և հանրալեզվաբանական գործոնները (ժամանակակից հասարակության կուլտուրական մակարդակի և սոցիալական:

22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23—24:

23 Նույն տեղում, էջ 24—25:

24 Նույն տեղում, էջ 17:

25 Նույն տեղում, էջ 138:

կազմի փոփոխությունը, սոցիալ-մասնագիտական տարբեր խմբերի կողմից մրցակցող տարբեր ձևերի ընտրությունը, գրային ավանդույթի դերի մեծացումը և այլն): Զևաբանական տարբերակների երկարատև գոյությունը ըստ Գորբաչևիչի նպաստում են մի շարք հանգամանքներ. դրանցից են՝ ձևաբանական կազմի դանդաղ փոփոխությունը, հասարակական ազդեցություններին նրա թույլ ենթարկվածությունը, ներլեզվական հակադիր ուժերի առկայությունը, հասարակական գնահատման անհամընկնելիությունը, նորմայի դանդաղ կայունացումը և այլն²⁶,

Մեծ է նաև Լ. Կ. Գրաուդինայի ներդրումը ռուսերենի քերականական տարբերակների ուսումնասիրության գործում: Նրա մենագրության մեջ²⁷ լուսաբանվում են ռուսերենի նորմավորման հարցերը, քննության են առնվում նորմայի սահմաններում գործող ձևաբանական տարբերակները: Գրաուդինան քերականական տարբերակների բնութագրական հիմնական հատկանիշը համարում է նախ և առաջ քերականական գործառույթի նույնությունը, որը առաջանալով քերականական իմաստների զուգորդային նմանությունից, հանգեցնում է քերականական տարբերությունների դիրքային չեզոքացման²⁸: Ի տարբերություն Օ. Ս. Ախմանովայի, Կ. Ս. Գորբաչևիչի և մյուսների²⁹, որոնք բառի տարբերակ հասկացության մեջ միավորում են և՛ բառային, և՛ քերականական տարբերակները, Գրաուդինան դնում է դրանց սահմանադատման հարցը, նկատել տալով, որ հազարավոր բառեր ուղիղ ձևում տարբերակներ չունեն, և, հետևաբար, դրանց նկատմամբ կիրառելի չէ բառի տարբերակ հասկացությունը (համա՝ тракторы-трактора́, в цехе-в цеху): Նա առանձնացնում է բառի տարբերակ և ձևի տարբերակ հասկացությունները. վերջինիս տակ դնում է միայն քերականական տարբերակները: Գրաուդինան քերականական տարբերակները բաժանում է երեք խմբի՝ շարահյուսական, բառափոխական և բառակազմական: Բառակազմական տարբերակները նա մտցնում է քերականականի և ոչ բառայինի մեջ՝ նկատել առնելով այն, որ բառակազմությունը զբաղվում է բառաձևերի ձևաբանությամբ, թեև ավելացնում է, որ ավելի շուտ դրանք գտնվում են բառայինի ու քերականականի սահմանագծում³⁰: Այսպիսով, Գրաուդինան քերականական տարբերակման սահմաններն ավելի է ընդարձակում: Ըստ նրա ձևի տարբերակ և բառի տարբերակ հասկացություն-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 138:

²⁷ Л. К. Граудина. Вопросы нормализации русского языка: Грамматика и варианты. М., 1980.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 102:

²⁹ См. О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957; К. С. Горбачевич, Вариантность слова и языковая норма.

³⁰ Л. К. Граудина, *Եզված աշխ.*, էջ 110:

ներն իրար հարաբերակցում են այնպես, ինչպես ընդհանուրը և մասնավորը: Գրառուդինան ընդունում է քերականական տարբերակների որոշման հետևյալ չափանիշները.

1. Քերականական են այն տարբերակները, որոնք ունեն քերականական ձևերի համակարգային բնույթի տատանումներ: Այդ պահանջը բավարար է, եթե առկա է ոչ պակաս քան երկու տարբերակ:

2. Տարբերակային ձևերի առկայության ապացուցման գործնական լավագույն միջոցը մի տարբերակը մյուսով փոխարինելու հնարավորությունն է:

3. Տարբերակների էական կողմերից մեկը քերականական իմաստների գործառական համարժեքությունն է: Նշվում է սակայն, որ այդ իմաստներում բացարձակ հավասարարժեքություն չկա: Նույնություն հաստատվում է այն համատեքստի սահմաններում, որտեղ հնարավոր է տարբերակների փոխարինելիությունը:

Ըստ իմաստների նույնության բնույթի, նա ընդունում է 2 կարգի հակադիր տարբերակներ: Առաջին տիպի դեպքում տարբերակայնությունը դրսևորվում է քերականական ձևի հիմնական իմաստի մեջ (նկատի ունի, օրինակ, հոլովական զուգաձևերը). նման դեպքերում համատեքստի ընդարձակումը պարտադիր պլաջման չէ: Մյուս տիպի դեպքում տարբերակայնությունը դրսևորվում է ոչ առաջնային իմաստներում: Նման դեպքերում առանց համատեքստի տարբերակային ձևերի նույնությունն ապացուցելն անհնար է: Առաջին տիպի տարբերակները կոչվում են դենոտատիվ կամ համակարգային, երկրորդ տիպի տարբերակները՝ կոնոտատիվ կամ համատեքստային³¹:

4. Համեմատվող քերականական կառույցները պետք է լինեն համասեռ: Սա նշանակում է, որ պետք է համադրվեն նույնատիպ կաղմություններ (նույն բառի ձևեր են): Այսպիսով, ըստ Գրառուդինայի, քերականական տարբերակները գործառական նույնական քերականական այն միավորներն են, որոնք տարբերվում են քերականական ձևի կանոնավոր անհամընկնելիությամբ³²: Մենագրության մեջ լայնորեն օգտագործվել են «Տարբերակների հաճախականական-ոճաբանական բառարանի փորձի»³³ տվյալները, որոնք հնարավորություն են տվել հեղինակին գնահատելու ոչ միայն տարբերակային ձևերի տեսակարար կշիռը քերականության մեջ, այլև դասակարգելու այդ տարբերակներն իրենց

³¹ Նույն տեղում, էջ 117:

³² Նույն տեղում, էջ 120:

³³ Л. К. Граудина, В. А. Ицкович, Л. П. Катлинская. Грамматическая правильность русской речи: Опыт частотно-стилистического словаря вариантов. М., 1976.

քերականական, ժամանակագրական և քանակական բնութագրերի ընդհանրության մեջ:

Ռուսերենի խոսքի մշակույթի բնագավառում վերջին տասնամյակներում ըննության են ենթարկվել նորմայի տարբերակման, գրական նորմաների կազմավորման ու զարգացման, դրանց գործառութային արտաբերականական ու լեզվաբանական գործոնների հարաբերակցության, նորմայի, որպես օբյեկտիվ-պատմական երևույթի և կոդիֆիկացիայի (կանոնարկման), որպես նորմավորական գործոնեություն, սահմանադրաման, լեզվի կառուցվածքի ու նորմաների հարաբերակցության, նորմայի դինամիկ տեսության հարցերը³⁴: Այդ հարցերի տեսական մեկնաբանությունն է նվիրված Լ. Ի. Սկվորցովի «Խոսքի մշակույթի տեսության հիմունքները» աշխատությունը:

Գրական լեզվի ուսումնասիրության, նրա նորմաների հաստատման և տարբերակային ձևերի գնահատության գործում մեծ ներդրում ունեն Պրագայի լեզվաբանական դպրոցի ներկայացուցիչները: Նրանք միանգամայն նոր մոտեցում են ցուցաբերել գրական լեզու հասկացության էության, նորմայի և կոդիֆիկացիայի տեսության, գրական լեզվի ոճական տարբերակների և խոսքի մշակույթի տեսության հարցերի նկատմամբ: Նշված և դրանց առնչվող հարցերի վերաբերյալ ուսումնասիրություններ են գրել Բ. Հավրանսկը, Վ. Մատեղիուսը, Ի. Կորժինսկը, Ա. Նդլիկան, Բ. Տրնկան, Ի. Վահեկը և ուրիշներ:

Գրական լեզվին տրվող չին լեզվաբանների գնահատությունը Ա. Նդլիկան բաժանում է երեք շրջանի³⁵: Առաջին շրջանում (մինչև 1932 թ.) նույնացվում էին գրական լեզու և գրքային լեզու հասկացությունները: Գրական լեզվի հիմնական հատկանիշը համարվում էր լեզվական միջոցների և նորմայի պահպանողականությունը: Գրական լեզվին, որպես արհեստականի, հակադրվում էր ժողովրդական լեզուն: Վ. Մատեղիուսը հետագայում առաջինն է ընդունում գրական լեզվի առաձգական կամ ճկուն (էլաստիկ) կայունության գաղափարը:

Նրկորդ շրջանում մեծ ուղադրություն են սկսում դարձնել գործառական հայեցակետին: Նոր տեսությունը գրական լեզուն դիտում է որպես բազմագործառութային (պոլիֆունկցիոնալ) կազմավորում, որն իբրև այդպիսին տարբերվում է ժողովրդական միագործառութային (мо-нофункциональный) լեզվից: Այս շրջանում գրական լեզվի նորմայի

³⁴ Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970; К. С. Горбачевич. Изменение норм русского литературного языка. Л., 1971; Л. И. Скворцов, Теоретические основы культуры речи. М., 1980 և այլն:

³⁵ А. Едличка. О пражской теории литературного языка. «Пражский лингвистический кружок», М., 1967, с. 545—556.

հիմքը համարվում է ավանդականությունը, բայց հաշվի են առնվում այն տարրերը, որոնք տարժամանակյա կտրվածքի տեսակետից նոր են, համաժամանակյա կտրվածքում՝ կենդանի, իսկ լեզվի հետագա զարգացման տեսակետից՝ առաջնահերթ, կարևոր: Հատկապես արդիական է համարվում լեզվի պատմական զարգացմամբ պայմանավորված՝ տարբերակախոսության պրոբլեմը: Ուշագրություն է նվիրվում ուղղախոսական նորմաներին, լեզվի տերիտորիալ տարբերակումներին:

Երրորդ շրջանում առավել հրատապ է համարվում տերիտորիալ տարբերակների ուսումնասիրությունը: Քանի որ կոդիֆիկացիան (կանոնարկում) իր բնույթով ստատիկ է, իսկ նորման՝ դինամիկ, պատմականորեն պայմանավորված տարբերակները մտցվում էին նորմայի մեջ՝ վերահիշյալ հակասությունը վերացնելու և նորմայի ներքին դինամիկությունն արտահայտելու համար: Նորման զարգանում է տարբերակների շնորհիվ: Տարբերակները որպես կանոն լեզվի մի որակից մյուսին անցման ձևերն են, միաժամանակ և ծառայում են ոճական նպատակների բավարարմանը: Գրական նորմային պատկանող տարբերակները սահմանազատվում են ոչ գրական տարբերակներից, տրվում է դրանց գնահատումը: Գրական լեզվի նորման աչքի է ընկնում միասնականությունամբ: Մինչդեռ առօրյա-խոսակցական լեզվի նորմային բնորոշ են լեզվամիջոցների տերիտորիալ և հասարակական տարբերակումները:

Լեզվի մշակույթի ընդհանուր սկզբունքներում Պրագայի լեզվաբանական դպրոցի ներկայացուցիչները դնում էին գրական լեզվի գիտակցական մշակման հարցերը, որոնք պետք է իրագործվեին երեք ճանապարհով՝ 1) տեսական լեզվաբանական աշխատանքներով, 2) դպրոցում լեզվի ուսուցմամբ, 3) գրողի աշխատանքով, գրական գործունեությամբ: Լեզվաբանական տեսությունը ըստ նրանց պետք է նպաստի նաև գրական լեզվի քերականական կառուցվածքի կայունացմանը: Կանոնարկում կատարելիս պետք է հիշել, որ գրական լեզվի զարգացումն ու փոփոխությունն անխուսափելի իրողություն են և չպետք է ձևաբանական ամեն կարգի հնաբանություններ բերել որպես միակ գրական ճիշտ ձևեր և դրանով ավելի խորացնել գրական ու խոսակցական լեզուների տարբերությունը:

Վ. Մատեզիուսն իր «Գրական լեզվի կայունացման անհրաժեշտության մասին» հոդվածում քննադատում է այն լեզվաբաններին, որոնք փորձում են անտեսել գրական լեզվում մրցակցող, համագոյակից տարբերակների առկայությունը և հանդես են գալիս լեզվի պատմական մաքրության պաշտպանի դերում: Լեզուն զարգանում է փոփոխությունների միջոցով, իսկ այդ փոփոխությունները լեզվում գործող նորմաների տեսակետից սկզբնապես սխալ են համարվում: Եթե դրանց նկատմամբ կի-

րառվի պատմական մաթրություն չափանիշը, դրանք առհասարակ քննադատության չեն դիմանալ: Մատեղիուսը նշում է, որ լեզվական նորույթը ժամանակին պետք է ձեռք բերի նորմայի նշանակություն: Շատ արագ և կամ երկար ու համառ դիմադրությունից հետո դրա ընդունումը կարող է կործանիչ ազդեցություն ունենալ գրական նորմայի անհրաժեշտ կայունացման վրա: Սակայն չպետք է կարծել, թե ամեն տեսակի կամայականություն ու ազատություն թույլատրելի է լեզվում: Յուրաքանչյուր մշակույթ ունի կանոնների որոշակի ստորակարգություն և յուրաքանչյուր զարգացած լեզու կառուցվում է այդ կանոնների պահպանման սկզբունքով: Ստորակարգության այդ սկզբունքը ըստ Մատեղիուսի «համակարգի ողջ միասնության ճկուն, առաձգական կայունության մեջ է»³⁶: Նոր գրական չխերհերի նորմաների կայունացման հիմքում նա դնում է վերջին 50 տարում չխական գրականության մեջ պատմականորեն ստեղծված նյութը:

Բ. Հավրանեկն իր «Գրական լեզվի խնդիրները և նրա մշակույթը» ընդարձակ հոդվածում քննում է գրական լեզվի մշակման, նորմայի կազմավորման, գրական լեզվի գործառական տարբերակումների հարցերը: Գրական լեզվի նորման ի տարբերություն ժողովրդականի, առավել պարտադրական է ու գիտակցական, իսկ նրա կայունության պահանջը՝ առավել վճռական: Գրական լեզվի նորման երբեք վերջնական չի լինում: Գրական լեզվի նորման ունի գործառական ու ոճական տարբերակումներ: Հավրանեկը դեմ է գրական լեզվի կայունացման ու լիակատար միասնության Մատեղիուսի պահանջին. ըստ նրա դա կարող է հանգեցնել գրական լեզվի համահարթման, որի հետևանքով գրական լեզվից դուրս կմղվեն բոլոր տատանվող զուգաձևերը, բառային ու քերականական համանիշները: Լեզուն այդ դեպքում կարող է զրկվել գործառական ու ոճական տարբերությունների իր բոլոր միջոցներից³⁷: Մյուս կողմից էլ Հավրանեկը դնում է գրական լեզվի ինտելիկտուալացման ու նորարարացման հարցը: Դա լեզվի զարգացման այն աստիճանն է, երբ ասույթը դառնում է առավել ճշգրիտ ու որոշակի, ընդունակ է լինում արտահայտելու մտքերի ողջ բարդությունն ու փոխադարձ կապը³⁸:

Հայերենի գոյականական զուգաձևություններն ուսումնասիրելիս աշխատել ենք հաշվի առնել խոսքի մշակույթի բնագավառում հաջող լուծում ստացած, ընդունելի դրույթները (նորմայի դինամիկ տեսություն, նորմայի և կոդիֆիկացիայի հարաբերակցություն, հավասարաբեռ և

36 «Пражский лингвистический кружок», с. 381.

37 Նույն տեղում, էջ 346:

38 Նույն տեղում, էջ 350:

ոճական նշույթավորում ունեցող տարբերակների գնահատում, բառարան-ներում նորմաների մշակման արտացոլում և այլն):

Մեր աշխատանքում ևս տարբերակ տերմինը գործածվում է նեղ իմաստով: Մասամբ կրկնաբանությունից խուսափելու, մասամբ էլ մշակված տերմինագործածություն չունենալու հետևանքով տարբերակներ կամ տարբերակային ձևեր, զուգաձևեր կամ զուգաձևություններ անվանումները գործածում ենք որպես նույնանիշներ:

Ձևաբանական տարբերակներ համարում ենք նույն բառի այն ձևերը, որոնք ունեն ձևով տարբեր (երբեմն ձևական տարբերակման չափը նույնպես փոքր է), իմաստով ու գործառությամբ նույնական քերականական ձևություններ (հմմտ.՝ զգացման||զգացումի, սյան||սյունի, արյամբ||արյունով, փոստանիշեր||փոստանիշներ, ստորակետեր||ստորակետներ, տեղներդ||տեղերդ և այլն: Սահմանման մեջ նշվող գործառության նույնականությունը ընդունում ենք որոշ պայմանականությամբ, քանի որ բացարձակ հավասարաթեք կամ նույնաթեք տարբերակները փոքր թիվ են կազմում: Աշխատանքում նշվել են և մի քանի այնպիսի հնչյունական տարբերակներ, որոնք իրենց դրսևորումը գտնում են այս կամ այն քերականական կարգում (հմմտ.՝ հարս(ն)-հարսներ||հարսեր, ծունկ(ն)-ծնկներ||ծնկեր, մութ(ն)-մթնում||մթում և այլն):

Աշխատանքում քննության են առնվում ժամանակակից գրական հայերենի ներկա փուլի գրավոր տարբերակի գոյականական զուգաձևությունները³⁹: «Գրավոր տեքստերը հնարավորություն են տալիս հետևելու արտահայտության ձևերի փոփոխություններին և տրամադրում են քնական ու անհրաժեշտ համատեքստեր տարբերակային զույգերի գործառական-ոճական, համադրական, դիրքային և այլ վերլուծություններ կատարելու համար»⁴⁰: Հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացրել ենք գրական լեզվի նորմայի շրջանակներում գործող զուգաձևերի վրա: Փորձել ենք քննել տարբերակման մասնավոր որոշ դեպքեր ևս և լուսաբանել դրանց առաջացման պատճառները (եզակու, կիրակվա, դարվա և այլն):

Աշխատության հիմնական մեթոդը նկարագրականն է, որը ենթադրում է տարբերակների համաժամանակյա վերլուծություն: Լեզվական համակարգի որևէ կողմի համաժամանակյա կտրվածքում համատեղում

³⁹ Առկայացման կարգի զուգահեռ ձևերը դրսևորվում են շարահյուսական մակարդակում և մեր քննության նպատակից դուրս են: Չեն քննվում նաև բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովաձևերի որոշիչ հոլով կիրառությունները որպես հնացած և ժամանակակից գրական նորմայից շեղվող ձևեր:

⁴⁰ К. С. Горбачевич. Вариантность слова и языковая норма, с. 6.

են անցյալի ու ներկայի տարրերը (հին և գործող նորմաներ) և ուրվագծվում է զարգացման հեռանկար ենթադրող տարրը (նոր նորմա): Համաժամանակյա նկարագրությունը չի բացահայտում նաև տարբերակային ձևերի պատմական վերլուծությունը, որը հնարավորություն է տալիս տեսնելու գրական նորմաների պատմականորեն պայմանավորվող փոփոխությունները լեզվի զարգացման հաջորդական փուլերում կամ միևնույն փուլի տարբեր հատվածներում: Փաստական նյութը բերվում է գործառական տարբեր ոճերից, հիմնականում գեղարվեստական գրականության լեզվից, որտեղ համադրվում ու խտացվում են տարբեր ոճերի լեզվատարրեր: Քերականական նորմաների փոփոխությունը ցույց տալու նպատակով հաճախ դիմել ենք և այն գրողների լեզվին, որոնք գործել են «հին և նորի սահմանագծում»՝ XIX դ. վերջին և XX դ. առաջին տասնամյակներում: Անշուշտ, այստեղ նկատի է առնվել և այն հանգամանքը, որ քերականական տարբերակները սոցիալական ազդեցություններին անմիջականորեն չեն ենթարկվում և փոփոխվում են պատմական երկարատև ժամանակի ընթացքում: Տարբերակների իմաստային կամ ոճական յուրահատկությունները ցույց տալու համար բերվում է համատեքստի համապատասխան հատվածը. նրանք տարբերակները հավասարազոր են կամ ունեն ոչ էական ոճական յուրահատկություններ, մեծ մասամբ նշվում են միայն բառաձևերը (դենոտատիվ կամ համակարգային տարբերակներ):

Որպես տարբերակների գնահատման օժանդակ ու լրացուցիչ սկզբբունք օգտագործել ենք և մեր կողմից արված վիճակագրական քննության տվյալները: Լեզվավիճակագրությունը վիճակագրական միջոցներն օգտագործում է քանակական բնութագրերի ուսումնասիրության և խոսքում ու տեքստերում լեզվական երևույթների բաշխումը ցուցադրելու նպատակով: Ընդ որում մասի ուսումնասիրության հիման վրա եղրակացություն է արվում ամբողջի վերաբերյալ⁴¹:

Հոլովական մի շարք զուգաձևեր աշխատանքում քննվում ու վիճակագրորեն ներկայացվում են առաջին անգամ: Ցույց են տրվում այդ զուգաձևերի գործառության ոլորտները, տարածման չափերն ու պատճառները, նրանց զարգացման ու փոփոխության գործընթացները:

Զուգաձևերի վիճակագրական քննությունը հնարավորություն է տալիս հանգելու օբյեկտիվ եզրակացությունների, խուսափելու սուբյեկտիվ գնահատումներից կամ կանխատեսումներից և, որ ավելի կարևոր է, տալիս է մի շարք վիճելի հարցերի վերջնական պատասխանը: «Զուգաձևերի առկայությունը լեզվում առաջ է բերում նորմավորման, զուգաձևերի համապատասխան գեահատության անհրաժեշտություն, և այդ

⁴¹ См. В. И. Кодухов. Общее языкознание. М., 1974, с. 246.

նպատակով կատարված հատուկ, նպատակադիր ուսումնասիրությունները լեզվի մշակույթի համար ունեն առաջնահերթ նշանակություն: Ցավոք, տարբերակային կամ զուգահեռ ձևերի հետ կապված խոսքի կուլտուրայի խնդիրները մեզ մոտ դեռևս չեն արժանացել պատշաճ ուշադրության⁴²: Ներկա ուսումնասիրությունը ինչ-որ չափով լրացնում է նշված այդ բացը:

Աշխատանքում արվել է և գոյականի հոլովման տիպերի վիճակագրական քննություն, որը հնարավորություն է տվել մեզ նախ հայերենի ամբողջ բառամթերքից առանձնացնելու գոյականական բառապաշարը, ապա դասակարգելու այն ըստ հոլովումների քանակական բնութագրերի և ձևական ու իմաստային որոշակի հատկանիշների հիման վրա ներկայացնելու հոլովման յուրահատկություններ ունեցող խմբերը (ի-ով վերջացող, սակայն ի հոլովման պատկանող բառեր, հոլովական տատանումներ ունեցող բառեր, բարդության մեջ վերաիմաստավորվող և ի հոլովման անցնող բառեր և այլն): Այդ բառացանկերը և վիճակագրական տվյալները կարող են օգտակար լինել գոյականի հոլովման հարցերն ուսումնասիրողների համար և օգտագործվել մասնագիտական գրականության մեջ:

Աշխատանքում առաջին անգամ են քննվում նաև միավանկ վերջնաբաղադրիչով փոխանուն ածականների, փոխառյալ բարդությունների, ստացական հոգնակիի զուգաձևերը, նշվում դրանց առաջացման պատճառներն ու զարգացման միտումները:

ՁՈՒԳԱՁԵՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՒՈՎԻ ԿԱՐԳՈՒՄ

ԸՄԻՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գոյականի քերականական կարգերում գործառող տարբերակային ձևվերից ամենից ավելի գործունեն ու տարածվածը հոլովական զուգաձևերն են: Որպես լեզվի կառուցվածքային հնարավորություններով պայմանավորվող ձևեր, դրանք պահպանվել են պատմական առավել երկարատև ժամանակի ընթացքում: Հոլովական զուգաձևերը ժամանակակից գրական հայերենին անցել են լեզվի զարգացման նախորդ փուլից՝ կրելով տարբեր կարգի փոփոխություններ: Որոշ զուգահեռ ձևեր պահպանվել են իբրև հնաբանություն (հմմտ.՝ մահու, դարու, հուսո, լուսո, թաքստյան, Ժողովրդյան և այլն): մի շարք զուգաձևեր տեղի են տվել ավանդական հոլովումների առջև (հմմտ.՝ օդիի, լոբիի, մարդի, վստահությունով):

⁴² Խ. Լաւրազույան, Լեզվական տարբերակները և դրանց գնահատումը, «Լրաբեր», հաս. գիտ., 1980, № 7, էջ 38:

դրանց գործածությունը լեզվին տալիս է խոսակցական ոճի երանգավորում։ մի շարք զուգաձևերի գործառութային շրջանակներն ընդարձակվել են (—ում ածանցումը բայանունների ի-ով ձևեր, երբեմնի և հիմքատարրով միավանկ բառերի ի-ով ձևեր և այլն)։ Որոշ զուգահեռ ձևեր գործառական տեսակետից գրեթե նույն արժեքն են ստացել (անկողնու|| անկողնի, աստծու|| աստծո)։

Հոլովման տատանումները դրսևորվում են առավելապես գոյականի եզակի թվում։ Եզակիի հոլովման բազմազանությունը հատուկ է սեռական-տրական հոլովաձևին, որով և որոշվում է գոյականի հոլովման բնույթը։ Այս հոլովաձևի եզակիի թեքությունների թիվը ժամանակակից գրական հայերենում հասնում է տասնչորսի¹։ Այդ թեքություններն են՝ ի, ու, ան, ո, ա, յան, ոջ, վա, վան, այ/ո, (ը)/և, ի/ու, ու/ա, ու/վա։ Ո, ա, վան, ու/վա թեքություններից յուրաքանչյուրը գործառում է մեկ կամ մի քանի՝ դրանցով բարդված բառերում՝ սիրո, աղջկա, մահվան, անվան։ յան-ը և (ը)ե-ն հնացած ու ոչ գործուն ձևեր են և գործառում են դարձյալ սահմանափակ թվով բառերում։ Հիմնական թեքություններն են՝ ի, ան, ոջ, վա, այ/ո, ի/ու, ու/ա։ Քանի որ նշված տասնչորս թեքություն էլ արտահայտում են հոլովական նույն իմաստը, հաճախ հնարավոր է լինում առանձին հոլովումների մեջ մտնող մի շարք գոյականների՝ տարբեր գործոններով (իմաստային, ձևական, ձևաիմաստային և այլն) պայմանավորված և պատմականորեն ավանդված հոլովման բազմազան ձևերը փոխարինել առավել տարածված ու ընդհանրականի ձգտող ձևով, տվյալ դեպքում՝ ի հոլովիչով։ Տարբերակացությունը լեզվում առաջանում է համակարգի թույլ օղակների վերակառուցման անհրաժեշտության պահանջից։ Այսպիսով, հոլովական զուգաձևեր են կազմում այլ հոլովումների պատկանող մի շարք բառերի ի-ով ձևերը, որպես հոլովման համակարգում ամենալայն գործառութային ունեցող ձևի տարածման և համակարգի միասնականացման միտումի արտահայտություն։ Որպես կանոն տարբերակային այդ ձևերը երկշարք են. հմտ.՝ ի>ու|| ի.—խեցու||խեցիի, ան||ի.—զգացման||զգացումի, ու>ա||ի.—ձյան||ձյունի, ոջ||ի.—տալոջ||տալի, վա||ի.—գիշերվա||գիշերի և այլն։ Որոշ բառաձևեր ունեն եռաշարք տարբերակներ. հմտ.՝ վան||ու||ի.—մահվան||մահու||մահի, ո||ու||ի.—սիրո||սիրու||սերի. ան||վա||ի.—ձմռան||ձմեռվա||ձմեռի և այլն։

Տարբերակային ձևեր մասամբ առկա են և բացառականում։ Բացառականի տարբերակային ձևերը մի շարք դեպքերում և սեռական-տրա-

¹ Տե՛ս Գ. Բ. Զահալյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, 1974, էջ 188։

կանի, և՛ ուղղականի հիմքով կազմվելու հետևանք են (հմմտ.՝ մանից|| մանվանից, օրից||օրվանից, սկեսուրից||սկեսուրչից և այլն): Այսպիսով, բացառականում առկա են առավելապես հիմքային տարբերակներ:

Գործիականում հոլովական տատանումների ունենումն ածանցով բայ-անոնները (ծագմամբ-ծագումով), մասամբ՝ -ուրյունն ածանցով բա-ռերը (ուրախությամբ-ուրախությունով): Գործիականի բ-ով ձևը հա-տուկ էր հին հայերենի ա ներդրական հոլովման պատկանող բառերի հարացույցին. ժամանակակից հայերենում այն -ությունն ածանցով բա-ռերի գործիականի միակ ցուցիչն է: Եթե բացառականի հիմքային բոլոր տարբերակներում միշտ պահպանվում է ց հոլովակազմիչը, ապա գոր-ծիականի՝ ուղղականի հիմքից կազմվող տարբերակներում առկա է ով-ը, սեռական-տրականի հիմքից կազմվողներում՝ բ-ն:

Ի, ի>ու հոլովման պատկանող բազմաթիվ բառեր թեք հոլովածե-վերում ունեն հնչյունափոխված ու անհնչյունափոխ հիմքերով տարբե-րակներ (հմմտ.՝ բլրի||բլուրի, կամրջի||կամուրջի, հովտի||հովիտի, մոխ-րի||մոխրի, ուղով||ուղիով, հայելում||հայելիում և այլն): Նշված բա-ռաձևերի հիմքերի տարբերությունները թեև ինքնին վերցրած ձևաբա-նական որևէ արժեք չունեն, սակայն աշխատանքում քննվում են որպես հոլովի կարգում դրսևորվող հնչյունական զուգաձևության արտահայտու-թյուններ:

ԶՈՒԳԱԶԵՎԵՐԸ ՍԵՌԱԿԱՆ-ՏՐԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎՈՒՄ

Ինչպես հայտնի է, սեռական-տրականի թեքություններից ամենատարած-վածը ի-ն է: Ի հոլովման պատկանող բառերը կազմում են արդի հայե-րենի գոյականական բառապաշարի 68,5 տոկոսը (էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանից» բառաքաղված 66300 գոյականից 44500-ը ի հոլովման պատկանող բառերն են)²: Այդ բառերը ժամանա-կակից գրական հայերենում ձևաբանական տարբերակներ չունեն: Եթե նկատի առնենք և այն, որ ի-ով հոլովվում են բոլոր փոխանունները և բոլոր անունները հոգնակի թվում, ապա պարզ կլինի, թե որքան մեծ է ի-ի քնդգրկումը հոլովման համակարգում: Լեզվի զարգացման բոլոր փու-լերում էլ գործել է ի-ի՝ այլ հոլովումների վրա տարածման միտումը³ և ներկայումս էլ այդ գործընթացը շարունակվում է: Ավելացնենք նաև, որ ի հոլովման են նաև այլ հոլովումների պատկանող առանձին բառե-րի և տարբեր վերջնաբաղադրիչներով բարդությունների՝ իմաստային

² Տե՛ս Ա. Սարգսյան, Գոյականի հոլովման տիպերի վիճակագրական բնութագրերը արդի հայերենում, «Լրաբեր», հաս. գիտ., 1984, № 5:

³ Տե՛ս Գ. Բ. Զաքուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, 1972, էջ 165:

տարբերակումներ ունեցող ձևերը. հմմտ.՝ ամսվա||ամսի, բայց՝ մեղրամսի, օրվա||օրի, բայց՝ աշխօրի, մոռ, բայց՝ ֆաղափամայրի, տառամայրի և այլն: Նույնը պետք է ասել և կրոնական ծագման հասարակ գոյականների ու դրանցից առաջացած հատուկ գոյականների հոլովման տարբերությունների մասին. հարուրյան և Հարուրյունի, համբարձման և Համբարձումի, մկրտման և Մկրտումի, գալստյան և Գալուստի. (հմմտ. նաև՝ շահման, Շահումի): Ի-ով են հոլովվում նաև բաղադրյալ աշխարհագրական անունների ու անձնանունների՝ պատմականորեն ավանդված քաղաքացած ձևերից իմաստային տարբերակում ունեցող ձևերը. հմմտ.՝ Սեվանա լիճ, բայց՝ Սեանի շրջան, վարագա վանք, բայց՝ Վարագի գիրք: Պատմական որոշ անուններ ներկայանում են հին և նոր տարբերակներով. Գողթան գավառ և Գողթնի գավառ, Նոյան տապան և Նոյի տապան և այլն:

Ի-ով են հոլովվում նաև ի-ով վերջացող մի շարք բառեր (ի-ով վերջացող բառերը որպես կանոն ու հոլովման են): Դրանք -տեղի, -կաշի վերջնաբաղադրիչով բառերն են, մի շարք բուսանուններ, փոխառյալ բառեր և որևէ հիմունքով չսմբավորվող այլ բառեր: № 1 աղյուսակում մասնակի կրճատումներով ներկայացնում ենք այդ բառերի ցանկը, որ բառաքաղել ենք է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանից»: Անշուշտ, ի-ով վերջացող և ի-ով հոլովվող բառերի քանակը նշված ցանկով չի սահմանափակվում:

Գ. Բ. Զահուկյանը նկատի ունենալով այն, որ ի-ն սեռական-տրականի բոլոր թեքույթներից (հոգնակիի ձևերի հետ միասին նա 18 թեքույթ է նշում) ամենատարածվածն է և շատերին կարող է փոխարինել նրանց հատուկ դիրքերում, թեքույթների ամբողջությունը կոչում է ի-ի խումբ⁴:

Գրական հայերենում սեռական-տրականի զուգահեռ ձևեր չունեն նաև ու/ա (ներքին ա) հոլովման պատկանող -ուքյուն ածանցով բառերը, որոնց թիվն անցնում է 11600-ից և տուն, շուն բառերն ու սրանցով բարդված ձևերը, որոնց ընդհանուր գումարը հասնում է 280-ի (268 բառ բաղադրվում է տուն բառով. շուն բաղադրիչն ունեն 12 բառ): Ա ներքին հոլովման պատկանող բառերը կազմում են գոյական բառապաշարի 18 %-ը: Այսպիսով, ի-ին հաջորդող և երկրորդ կենսունակ ա հոլովումը կազմող բառերի մեծ մասը ևս տարբերակային ձևեր չունի: Սեռական-տրականում տատանումներ չունեն և ու հոլովման պատկանող բառերը (140

⁴ Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, էջ 188:

1	2	3
ծիծաղատեղի կալանատեղի կալատեղի կանգնելատեղի կառանատեղի վայելչատեղի վրտնատեղի տոնատեղի ուխտատեղի վերքծատեղի քաղաքատեղի	կյուրի(ներ) կոմի(ներ) մարի(ներ) չուքչի(ներ) սամի(ներ) սամոդի(ներ)	կերակի կրակքաշի հակուրջի հաստադի հոռի հրարփի ճճի միասայրի նազելի վերիդի տատի տնկի փշամոլի փշամուլի փայտաճճի քալադի քաղցրավենի քուշի
—կաշի վերջնաբաղադրելի՛նով բառեր		
այծակաշի } այծեկաշի } գոմշակաշի } գոմշեկաշի } դարադակաշի թավշակաշի թղթակաշի կիսակաշի կրկնակաշի կուսակաշի շաղրենակաշի ջորեկաշի		

բառ, կազմում է 0,21 %-ը) և այլ հոլովումների առանձին բառերն ու բառախմբերը: Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ արդի հայերենի գոյականական բառապաշարի ավելի քան 88 տոկոսը կազմող բառաշերտը հոլովական զուգաձևեր չունի: Սա վկայում է այն մասին, որ ժամանակակից հայերենն ունի հոլովման կոռու ու միասնական համակարգ, որտեղ բացարձակորեն գերիշխում են ընդհանրական կազմութիւնները: Պետք է նկատի ունենալ և այն, որ մնացած 12 %-ը կազմող գոյականներից 9,9 %-ը բաժին է ընկնում -ում ածանցով բայանուններին, որոնց ի-ով զուգահեռ ձևերը՝ բառաշերտի մասնակի ընդգրկմամբ, գործառում են հիմնականում գեղարվեստական գրականութան լեզվում: Այսպիսով, սեռական-տրականի տարբերակային ձևեր ունեն և ներքին հոլովման պատկանող որոշ բառեր ու դրանցով բարդվող ձևերը, և՛ հոլովման պատկանող բառերը, ու, ոչ, վա, վա՛ն հոլովումների մեջ մտնող առանձին բառերն ու բառախմբերը:

1. Ու>ա||ի. Ա ներքին հոլովման պատկանող բառերից զուգահեռ ձևեր կարող են ունենալ 114-ը: Այս 114 բառից 60-ը կազմում են սյուն բաղադրիչով բառերը. անուն վերջնաբաղադրիչով կա 35, անկյուն վերջնաբաղադրիչով 12 բարդություն. ձյուն և արյուն բառերն ունեն համապատասխանաբար 4 և 3 կազմություն: Գիտական ոճում նշված բառերը գործառում են ավանդականորեն կանոնական համարվող և հոլովիչով (հմմտ. լայն գործառություն ունեցող հետևյալ բառակապակցությունները. անկյան, եռանկյան, քառանկյան և այլն կողմեր, արյան շրջանառություն, արյան ճնշում, սնդիկի սյան բարձրություն, տեղումներ ձյան տեսքով և այլն): Գործառական մյուս ոճերում և հատկապես գեղարվեստական գրականության լեզվում լայնորեն կիրառվում են ի-ով ձևերը: Օրինակներ՝ Ջինջ օդի սառնության մեջ զգացվում էր առաջին ձյունի շունչը (ԱՔ, Երկ., 1, 1976, էջ 72): Աթոռների սպիտակ երեսները փայլում էին ձյունի մաքրությամբ (ՆԴ, ԵԺ, 1, էջ 68): Ձյունի համատարած սպիտակության մեջ մի քանի քարաբլուրներ երևացին (ԽԴ, ՌԿ, 1979, էջ 339): Իր ցուրտ անկյունի կիսախավարից հերթապահ կինը մեզ նայում էր կծու առեղծվածով (ՀՄ, Մ, էջ 142): Վասակը փուլ է գալիս թախտի անկյունի վրա (ՆՁԶ, էջ 285): Հենվել էին այս ու այն անկյունին (ԴԴ, ԵԺ, 2, 1977, էջ 61): Կարծես սյունի վրայից նայողը Անդուն չէր (ԱՔ, Երկ., 1, էջ 249): Սյունի վրա պլպլում էր ձեթի ճրագը (ԳՄ, ԵԺ, 2, էջ 337): Մի երեխա կանաչ ուռենու ճյուղը պարզեց հեռագրայունին (ՆՁԶ, էջ 238): Բոլորը խռովեցին տրակտոբայունի առաջ (ՆՁԶ, էջ 95): Մեզ էր նայում բարակ հողասյունին կանգնած մի վիթխարի ժայռ (ԽԴ, ՌԿ, էջ 211): Ի-ով տարածվող ձևերը գործառական տեսակետից էական տարբերակումներ չունեն և-ով ավանդական ձևերից:

Միևնույն հեղինակի մոտ կարելի է հանդիպել երկու ձևերի կիրառությանն էլ՝ այս կամ այն տարբերակի որոշ նախապատվությամբ: Ստորև բերվող դուգահեռ օրինակները վերցված են հեղինակային լեզվից և վերաբերում են միևնույն ստեղծագործությանը:

Ձյան վրա արյունը սառել է (վթ, ԿՀՀԾՎ, 1966, էջ 101):

Յորենի դեղերը կարող են մնալ աշնան անձրևների և ձյան տակ (ՆՁՀ, էջ 578):

Ձյան տակ կորցրեց կացինը (ՀՄ, ՄՎ, 1978, էջ 140):

Քայլեցին սպիտակ ձյունի վրայով (վթ, ԿՀՀԾՎ, էջ 15):

Նստեցին ձյունի պես փայլուն սփռոցով ծածկված կլոր ճաշասեղանի շուրջ (ՆՁՀ, էջ 519):

Տղան ձյունի պատենը էր բարձրացրել (ՀՄ, ՄՎ, էջ 86):

Անկյուն բառի զուգահեռ կիրառություններից տարածման միտում ունի ի-ով ձևը. անկյան ձևը որպես մաթեմատիկական տերմին գործառույթ է հատկապես դիտական լեզվում: Հանդիպում են բառի փոխաբերական նշանակությամբ զուգահեռ կիրառություններ: Օրինակներ՝ Այսօր գաղթական են, հացի, անկյունի կարոտ (ՍԶ, ԵԺ, 10, 1964, էջ 177): Եվ աննկատելիորեն սկսվեց օտարացումը, առանձին անկյան անհրաժեշտությունը (Շ. Թաթիկյան, Ի՞նչ գույնի են լինում ճայերը, 1969, էջ 306): Զուգաձև կիրառություն ունի և տեսանկյուն բառը: Օրինակ՝ Այստեղ է, որ Արաքսամանյանը իր հերոսներից մեկի հետ մոտենում է այն տեսանկյանը, որից Սալոն կերևար իբրև դրամատիկական կերպար (Արվ., 1960, № 3, էջ 30): Տեսածը ենթարկել իր սեփական տեսանկյունին՝ նշանակում է տեսնել աշխարհը՝ «իմ աշխարհի» աչքերով (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 23):

Սյան և սյունի մրցակցող ձևերից տարածման միտում ունի սյունի ձևը: Պատահական չէ, որ էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» սյուն բառով բաղադրված 60 բառից 32-ն ունեն զուգաձև թեքություններ: Պետք է նկատի ունենալ և այն, որ հղում ունեցող բառերը հաճախ քերականական բնութագրություններ չեն ստանում: Գիտական ոճում գործառույթ անաբգամբի սյունին գամել, խայտառակության սյունին գամել (ՍՀ, 1948, № 15) դարձվածում կայունացած է սյունի ձևը: Անուն և արյուն բառերի ի-ով կիրառությունները թեև բավական տարածված են, սակայն ա-ով ավանդական ձևերին հավասարաթեք չեն և ունեն խոսակցական ոճի երանգավորում: Օրինակներ՝ Անգինը համաձայն չէր նրա հետ, բայց անունի, պատվի հարց էր (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 472): Արմենի անունին են հարգանք մատուցում (ՀՄ, Մ, էջ 429): Նրա դեմքն այլալված է, աչքերն արյունի հոսանքից կարմրած (Շիրվ., ԵԺ, 4, 1959, էջ 201): Մազերը կպել էին գետնին ու գլխի մոտ լերդացած

արյունին (ՍԶ, ԵԺ, 2, 1960, էջ 410): Տարածված են նաև աճուն-ով բաղադրվող բարդությունների ի-ով ձևերը: Հմմտ.՝ բայանվան||բայանունի, դերանվան||դերանունի, մականվան||մականունի: Բերենք ի-ով կիրառությունների բնագրային վկայություններ գործառական տարբեր ոճերից: Որակական ածականները որոշիչ հոդով վերածվում են փոխաճունի (ՀՊ, Գոյ., առ. հայ., 1960, էջ 56): Շաբաթ անունը սովորաբար հոլովվում է օր լրացյալի հետ շաբաթ նույնաճունի հետ շշփոթելու համար (ԲՅՀ, 1976, № 3, էջ 199—200): Ազգանունի ուսական վերջույթը ցույց է տալիս, որ նրանք բոլորն էլ XVIII դարից են (Գար., 1971, № 8, էջ 14): Կանչողը փորձելիս է եղել հին ծաղրանունի թարմությունը (ՀՄ, Օգ., էջ 12):

Իմաստային տարբերակում ունեցող ձևերը հոլովվում են ի-ով, օրինակ՝ Ապագայում արտադրանքի տեսակների ցանկը նախատեսվում է հասցնել 800 աճունի (ՍՄ, 1979, № 1, էջ 72): Հավանաբար իմաստային տարբերակման հիման վրա է գործածվել տունի ձևը հետևյալ օրինակում. ... Բանաստեղծ Շեհզին... չորս հազար ոտանավոր տունի մեջ երգել էր Ֆաթիհի հաղթանակները (Իս., Երկ., 3, էջ 61):

№ 2 աղյուսակում ներկայացվում է ա||ի զուգադրությամբ տարբերակների գործառության վիճակագրական բնութագիրը: Աղյուսակը կազմվել է XX դ. սկզբից մինչև 70-ական թթ. ընկած ժամանակաշրջանի՝ հայ գեղարվեստական արձակի առանձին նմուշների հիման վրա: Ընտրանքի ծավալը 100—120 էջ է:

Եթե նկատի չունենանք առանձին բառերի միաձև կիրառությունները՝ կապված հեղինակների՝ ավանդական կամ տարածվող ձևերին նախապատվություն տալու հակումների հետ, ապա կարելի է եզրակացնել, որ երկու ձևերն էլ հավասարապես գործառում են գեղարվեստական գրականության լեզվում: Ժամանակային գործոնը տվյալ դեպքում էական դեր չի կատարում: Ի-ով ձևերը գործառում էին նաև ժամանակակից հայերենի զարգացման նախորդ հնթափուլում: Օրինակներ՝ Առանց արյունի ազատություն չկա (Բ, ԵԺ, 9, 1958, էջ 273): Այս ձևեր ձյունի երես շտեմանք (Բ, ԵԺ, 3, 1955, էջ 385): Մի առավոտ՝ տավարը հանդ տանելու ժամանակ Դուրսունիս գտա արյունի մեջ շաղախված (ՂԱ, Երկ., 1979, էջ 626):

2. Ան||ի. ա) Գրական հայերենում բավական տարածված են ահ հոլովման պատկանող բառերի ի-ով ձևերը: Ահ հոլովման պատկանում են -ում ածանցով բայանունները, գրաբարում և հիմքատարր ունեցած մի շարք միավանկ բառեր, գաբուն, աշուն, ամառ, ձմեռ, մանուկ բառերը: Ահ-ը ժամանակակից հայերենի երրորդ կենսունակ հոլովումն է (ի-ից և ա-ից հետո)՝ շնորհիվ ում ածանցով բայանունների քանակային

կազմի գերակշռության. ան հոլովման պատկանող մոտ 6540 բառից ավելի բան 6380-ը —ում ածանցով բայանուններն են. դա կազմում է գոյականական բառապաշարի 9,9 %-ը: —Ում ածանցով բայանունների գործառնությունը խիստ ընդարձակվել է լեզվի զարգացման ներկա փուլում: Այս կապակցությամբ Գ. Զահուկյանը գրում է. «Վերջին ժամա-
Ա Ղ Յ Ո Ւ Ս Ա Կ № 2

Աղբյուրներ	ա-ով ձևեր					ի-ով ձևեր				
	անկյան	տեղիկյան	արևյան	ձյան	սյան	անկյան	անունի	արևյան	ձյան	սյան
ԱՐ, Երկեր, 3, «Մթնա- ձոր» շարքը	—	1	2	—	—	1	1	—	26	1
Իս., Երկեր, 3, Պատմը- վածքներ	—	—	2	—	—	1	1	3	—	—
ՍԶ, ԵԺ, 1, «Խնձորի այ- դին» շարքը	—	1	—	—	1	—	1	—	2	—
ՀՔ, ԸԵ, 1, «Սպիտակ գիրքը», «Եփրատի կա- մուրջին», «Մայրենի լեզու»	—	—	6	—	—	—	—	—	—	1
ՄԳ, «Մարութա սարի ամպերը»	—	1	1	1	—	—	1	—	—	—
ՀՄ, «Մենք ենք, մեր սա- րերը»	—	2	1	1	—	—	1	—	—	—
ՎՊ, «Դեղատուն «Անի»	—	—	1	—	—	1	1	—	1	—

նականն արեւելահայ գրական լեզվում լայն տարածում է ստացել անոր-
րոշի փոխարեն բուն գոյական անունների գործածությունը՝ ոչ առանց
ոտաներենի աղղեցության: Այս բանը հանգեցնում է վերացական արտա-
հայտության հնարավորությունների ուժեղացման և, հասկանալի պատ-
ճառներով, առանձնապես լայն շափեր է ընդունում գիտական և պաշտո-
նական-գործարարական ոճերում⁵:

Գիտական ոճը ընդհանուր առմամբ աչքի է ընկնում գրական նոր-
մայի առավել ավանդապահությամբ, այս իսկ պատճառով էլ այդ ոճում
գերազանցապես պահպանվում են բայանունների սեռական-տրականի
կանոնական ան-ով կազմությունները: Այս ոճում առկա են ի-ի միայն
առանձին դրսևորումներ. օրինակներ՝ Այս դեպքում էլ, սակայն, խախտ-
վում է սահմանումի ճշգրտությունը (էԱ, ԺՀՀԽ, էջ 79): «Վսեմի» ու
«գեղեցիկի» վերացական անհասանելիությունը տեղի է տվել կյանքի

⁵ Գ. Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, էջ 506:

ռեալիստական պատկերումին (ՀՆԳՊ, 3, էջ 75): Հայերենի հոդերը քննարկում են առանց լրացուցիչ բացատրության ու վերապահումի (ՀԲ, ՀԽՄՈՒ, էջ 288): Արդյոք այդ լեզուն մերձակից է հայերենին, թե երկար շփումի հետևանքով շատ բառեր հայերենից անցել են այդ լեզվին (ՀԶ, 18/8, 1980): Բայանունների ի-ով կիրառություններ ամենից ավելի հանդիպում են գրականագիտական, արվեստագիտական բնույթի գործերում: Օրինակներ՝ Առանց վարանումի կարելի է ասել, որ այս շարքերը Ռ. էլիբեկյանի մեծագույն նվաճումն են (ԳԹ, 2/2, 1979): Մենք հետևում ենք արտիստի յուրաքանչյուր մտքի փայլատակումին (ԳԹ, 5/10, 1979): Հարությունն իր ստեղծագործական ծաղկումի մեջ է (Գար., 1979, № 4, էջ 22) և այլն:

Բայանունների հոլովական տատանումների մասին նշվել է հայերենի քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրությանը նվիրված մի շարք աշխատություններում: Այսպես, Ս. Պալասանյանը գրում է, որ «... (ումն) վերջավորությամբ բառերը «կարող են անխտիր հոլովիլ և առաջին կանոնավոր հոլովման վրա. վերջինը ավելի ընտանեկան լեզվի մեջ. օժման և օծումի, խավարման և խավարումի, խոստամար և խոստումով: Ամեն մարդ ճանաչում է ուսման օգուտը: Որդուս ուսումի տվի»⁶: Պետք է ենթադրել, որ նա «ընտանեկան» (խոսակցական) լեզվի ձևերը գրական լեզվում հանձնարարելի չի համարում, քանի որ բայանունները հեղինակային լեզվում հանդես են գալիս միայն ան հոլովմամբ:

Մ. Աբեղյանը և հիմքատարրով բառերի հոլովման փոփոխության մասին գրում է. «Գրաբարի «ն» բունն ունեցող անունները կորցնելով բնի այս բաղաձայնը՝ մասամբ արդեն շուռ են եկել «Բ» հոլովման, ինչպես՝ ոտն, մատն, սերմն, մասն և այլն դարձել են՝ ոտ, մատ, սերմ, մաս. ոտի, մատի, սերմի, մասի. ձեռի, կաթի, ակի, արեգակի և այլն: ... Այս բառերը, մասամբ սեռական-տրականն ունին հին «Ան» կազմությամբ, ինչպես՝ գառան, դռան, եղան, մկան, նռան: Այսպես նաև ում (հին՝ ումն) ածանցով կազմվածները՝ ուսում-ուսման, խավարում-խավարման և այլն»⁷: Բայանունների սեռական-տրականը հեղինակի լեզվում, համաձայն իր գնահատման, զուգաձև կազմություն ունի՝ ան-ով ձևերի գերակշռությամբ. ի-ով ձևերից են՝ հեգումի, ընդհատումի (էջ 9), պայթումի, թուլացումի (էջ 92), շրջումի (էջ 98), առնմանումի (էջ 105), տարբերակումի (էջ 167), լրացումի (էջ 204) և այլն:

Հ. Աճառյանը նշում է բայանունների հոլովման առանձնահատկու-

6 Ս. Պալասանյան, Քերականություն մայրենի լեզվի, Թիֆլիս, 1906, էջ 109—110:

7 Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 345:

թյունները ինչպես արեւելահայ, այնպես էլ արեւմտահայ գրական տարբերակներում. «Ում հանգող գոյականները սեռականում լինում են սըղ-մամբ -ման. ինչ. խավարման, շարժման, համբարձման, քաղման, կործանման և այլն: Այս ձևերը արեւմտահայոց մեջ ավելի սովորական են, քան առաջին հոլովման համաձայն՝ խավարումի, շարժումի, համբարձումի, քաղումի, կործանումի և այլն: Հակառակն է արեւելահայ գրականում, ուր ավելի սովորական է -ումի, քան -ման ձևը (շարժումի, քան շարժման)»⁸:

«Ժամանակակից հայոց լեզու» աշխատության երկրորդ հատորում նշվում է շատ բայանունների ի հոլովման ենթարկվելու միտումի մասին և եզրակացվում է, որ «դրանց համար առաջժ առավել օրինաչափականը ան հոլովումն է»⁹:

է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» ի հոլովման պատկանող բառեր են համարվում աչքաբարձում, ապրում, զարթեում, ժամանցում, խաղախնայում, խարխափում, խմբում, խնդում, խնդում, խնկում, ծաղկածում, միտում, ներապրում, սիրահանում, վերջնօծում, տարացուցում, տեղում բայանունները: Այսպիսով, բայանունների հոլովական տատանումների մասին նշել են գոյականների հոլովման հարցերը քննող շատ քերականագետներ: Պարզելու համար, թե ինչ հարաբերակցությամբ են գործառում ան-ով և ի-ով ձևերը, կատարել ենք վիճակագրական քննություն:

Ինչպես արդեն նշվեց, բայանունները գործառում են հիմնականում գիտական և հրապարակախոսական ոճերում, որտեղ դրանց ի-ով ձևերը սակավագույն են: Իսկ ինչպիսի՞ն է նրանց գործառությունը գեղարվեստական գրականության լեզվում: Գեղարվեստական գրականության լեզվաոճական առանձնահատկությունների պահանջով ու թելադրմամբ (ոճերի ու ձևերի ընտրություն աղատություն, ոճական անմիատարրություն, արտահայտչականություն, վանկաքանակի, հանդի, բարեհնչյունություն, տաղաչափական այլ կանոնների սլահայանման անհրաժեշտություն և այլն) գրականության լեզվում, հատկապես չափածո խոսքում, ի-ով ձևերի գործառություն սահմաններն ընդարձակվում են: № 3 աղյուսակում տրվում է գրական մի շարք երկերում գործածված բայանունների սեռական-տրականի զուգահեռ ձևերի վիճակագրությունը: Այդ զուգահեռների զարգացման ընթացքը դարասկզբից մինչև մեր օրերը ներկայացնելու նպատակով աղյուսակը կազմել ենք ըստ հեղինակների ժամանակագրական հաջորդականության:

⁸ Է. Աճառյան, Կիսկատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, էջ 700:

⁹ Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնայան, Է. Ա. Օհանյան, նշված աշխ., էջ 93:

Աղբյուրներ	աճ-ով ձևեր	ի-ով ձևեր
Ալ. Երվանդադի, Երկերի ժողովածու, 4, 1959	13	—
Նար-Նոս, Երկերի ժողովածու, 3 («Մահը»), 1955	24	1
Ավ. Խաճակյան, Երկեր, 3, 1959	23	9
Ն. Զարեհ, Երկերի ժողովածու, 5, 1966	28	9
Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, 2, 1977	18	1
Ստ. Զորյան, Երկերի ժողովածու, 10, 1964	15	10
Ա. Բակունց, Երկեր, 1, 1976	13	4
Ն. Զարյան, Հացավան, 1955	64	2
Գ. Մանարի, Երկերի ժողովածու, 2, 1967	28	3
Վ. Թոթովենց, Կյանքը հին հոռմեական ճանապարհի վրա, 1954	7	3
Վ. Աճառյան, Հին վրանի փոքրիկ բնակիչը, 1978	9	5
Ս. Կապուսիկյան, Խճանկար հոգու և քարտեզի գույներից, 1976	78	51
Հ. Մաթևոսյան, Մառերը, 1978	30	2
Ընդամենը՝	350	100

Ի՞նչ հետևություններ կարելի է անել աղյուսակից. ա) գեղարվեստական արձակում ևս գերազանցում են բայանունների աճ-ով ընդհանրական կազմությունները, բ) ի-ով ձևեր տարբեր շափերով առկա են գրեթե բոլոր երկերում, գ) ի-ով ձևերի գործածման հակում նկատվում է բոլոր բանաստեղծների¹⁰ և որոշ արձակագիրների ստեղծագործություններում, դ) նկատվում է նաև ղուգաձևերի նման հարաբերակցություն դարասկզբում և ներկա փուլում ստեղծագործող գրողների լեզվում: Դա բացատրվում է առհասարակ քերականական ղուգաձևության դանդաղ փոփոխությամբ, քանի որ լեզվի կառուցվածքի կատա-

10 Բայանունների ի-ով ձևերի զգալի կիրառություն կա Հ. Թումանյանի հոգվածներում. մշակումին (ՀԹ, ԵԺ, 4, 1951, էջ 312), բռնկումի (էջ 318), հայալեզումի (320), որոշումին, օտարացումի (344), ճեղումի (365), կոչումին (398), իրաբանցումի (320) և այլն: Թումանյանի բանաստեղծական խոսքին բայանվան գործածությունը բնորոշ է:

քելագործման ու միասնականացման միտումին հակադրվում է ավան-
դական ու կանոնական համարվող ձևերի պահպանման պահանջը: Ի-ով
ձևերը տարածում ունեն նաև գեղարվեստական հուշագրության լեզվում
(հմմտ.՝ Զորյան, Կապուտիկյան): Բայանունների ի-ով ձևերն ազա-
տորեն գործածվում են չափածոյում: Ի-ով բառաձևերը մեկ ձայնավորով,
հետևաբար և մեկ վանկով ավելի են աճ-ով ձևերից ու ավելի բարեհունչ
են և աճ-ով սովորական, տարածված ու չեզոք ձևերից տարբերվում են
իրենց ձևի ինքնատիպությամբ, ուստի և անհրաժեշտության դեպքում
փոխարինում են նրանց: Օրինակներ՝

հենթ հուզումի անուշ խոսքեր,
Պաղ մարդոցից խորը պահված,
Անջատման պես տխուր խոսքեր,
Հոգուս լույսեր մթնշաղված ... (ՎՏ, Երկ., 1956, էջ 11):
Մերթ գինեխեղդ հարսանքատուն,
մերթ քաղումի թափոր,
Մերթ մոր կուրծք ես մանկան շրթին
մերթ անյունի սափոր (ՀՇ, ԳԶ, 2, 1964, էջ 236):
Նա պարզել է ձեռքը անշեղ,
Տալիս է զարթնումի նշան (ԵԶ, ԵԺ, 3, 1964, էջ 33):

Ձևերի նման ընտրություն է արվել առաջին քառատողում վանկա-
քանակի պահպանման, երկրորդում՝ հանգավորման նպատակով. երրորդ
օրինակում ընտրվել է բարեհունչ ձևը:

Նկատենք, որ որոշ բանաստեղծների բայանունների սեռական-տրա-
կանի զուգահեռ ձևերից նախապատվությունը տալիս են ի-ով ձևերին:
Այսպես, Վ. Տերյանի բանաստեղծություններում (Երկեր, 1956 թ.) ի-ով
ձևերը գործածվել են 15, աճ-ով ձևերը՝ 5 անգամ. հմմտ. հուզումի (էջ 11),
արբեցումի (12), մոռացումի (14), անկումիս (31), հիացումի (37),
սոսկումի (46), քաղումի (48, 70), հանդիպումի (62, 196), հատուցումի
(105), բաժանումի (107), քափառումի, մոլորումիս (180), բեկումիդ
(228) և՛ անջատման (11), մոռացման (65), միացման (100), հիացման
(135), հուզման (346): Կարելի է վստահորեն ասել, որ չափածոյում
բայանունների ի-ով ձևերին առաջին լայն քաղաքացիություն տվողը մե-
ղանում Վ. Տերյանն է: Ի-ով ձևերը գերազանցում են նաև Ե. Չարենցի
պոեզիայում. 19 բայանուն 31 անգամ գործածվել է ի-ով, 12 բայա-
նուն 23 անգամ՝ աճ-ով (տե՛ս Ե. Չարենց, Պոեմներ, բանաստեղծու-
թյուններ, 1984):

«Արդի հայերենի բացատրական բառարանն» ունի նորմավորող բը-
նույթ, այդ իսկ պատճառով էլ բայանուններից զուգաձև հոլովման նշում

են ստացել միայն առում, խնկարկում, խոստում, ծալում, կապտում¹, կապտում², կառուցում բառերը: Իրականում զուգաձև հոլովում ստացող բայանունների թիվը շատ ավելին է: Ի-ով ավելի հաճախ հոլովվում են գրքային, քիչ գործածվող կամ նորակերտ այն բայանունները, որոնց ան-ով հնչյունափոխված կազմությունները բաղաձայնների կուտակման հետևանքով անբարեհունչ են, երբեմն էլ դրանցում բառի սկզբնաձևը հըստակ չի գիտակցվում. հմմտ.՝ արյունման և արյունումի, զարբնման և զարբնումի, նմլման և նմլումի, սավառնման և սավառնումի, քրքուման և քրքումի, մեկնման և մեկնումի, հսկման և հսկումի, զմայլման և զմայլումի, պղպշման և պղպշումի, զսպման և զսպումի, թռչնման և թռչնումի, կապտման և կապտումի, կայծկլտման և կայծկլտումի, կանգնման և կանգնումի, պաշտման և պաշտումի, սրտմտման և սրտմտումի, վրձնման և վրձնումի, փամման և փամումի¹¹ և այլն: Գրական տարբեր ոճերում ի-ով հանդես են գալիս ամենից ավելի մտածական, հուզազգացական և հարակից նշանակության բառերը. դրանցից են՝ հարցում, հուզում, ըմբռնում, դիտում, մտածում, իրաբանցում, ընդվզում, լիում, սպասում, զգացում, նվիրում, զմայլում, հիացում, պոռթկում, խոկում և այլն:

Որոշ բայանունների ի-ով հոլովումը թելադրվում է իմաստային տարբերակման անհրաժեշտությամբ. հմմտ. անցման տարիք և անցումի լուսակիր, անձնագրի գրանցման կետ և «20-րդ դարի հայ բանաստեղծի տողերում կա արձագանքը պատմահայր Խորենացու անմահ գրանցումի» (ՍԿ, ԽՀՔԳ, էջ 191): «Ժամանակի հոլովումի մեջ ամեն ինչ փոխվել է, քանդվել» (ԶԴ, Ասք Նգա, էջ 101) և այլն: Այսպիսով, գեղարվեստական գրականության լեզվում առկա են բայանունների ի-ով ձևերի զգալի կիրառություններ, որոնք ունեն որոշ ոճական յուրահատկություններ: Ի-ով ձևերը նույնպես կանոնական են, քանի որ գործառույթ են գրական նորմայի շրջանակներում և ի-ի տարածման միտումի արտահայտություններ են, սակայն ունեն գործառույթյան ավելի նեղ ոլորտ և այս իմաստով էլ ան-ով ընդհանրական ձևերին հավասարարժեք չեն:

բ) Ան հոլովման են պատկանում նաև հնում և հիմքատարր ունեցած միավանկ բեռ, բուռ, գառ, դուռ, եզ, թռռ, լեռ, ծոռ, ծունկ, ձուկ, մուկ, նուռ բառերը, տարվա եղանակների անվանումները՝ գարուն, ամառ, աշուն, ձմեռ և մառունկ բառը: Նշված բառերի ու դրանցով բարդված ձև-

¹¹ Որոշ բայանունների սեռական-տրականի ձևերը համանուններ են կազմում ման-ով ածանցական ձևերի հետ. հմմտ. եռման ջուր (եռացող ջուր) և եռման կետ (եռալու կետ), ելման գետ (ելած գետ) և ելման դրություն (ելնելու դրություն) և այլն:

վերի թիվը Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» հասնում է 155-ի: Դրանցից ավելի քան 120-ը ժամանակակից հայերենում ի-ով զուգաձևեր չունեն. դրանք ձուկ (170), մուկ (26), դուռ (25) բառերով բարդվող ձևերն են: Տատանումներ ունի մնացած բառերի մի մասը. հմմտ. բեռ-եզնաբեռ, հակաբեռ, նավաբեռ, շալակաբեռ, ուղեբեռ, ուսաբեռ. մանուկ-մայրումանուկ, տղամանուկ. լեռ-ժայռալեռ, նախալեռ. գարուն-պառավագարուն. թռռ-աղջկաթռռ. բուռ, եգ, գառ, ծռռ, ծունկ, կուռ, նուռ, փուռ, աշուն. ձմեռ-երկարաձմեռ, ծանրաձմեռ, ձյուն-ձըմեն: Սեռական-տրականի զուգաձև կազմություն կարող են ունենալ և նմանափայ աչք բառերը, որոնք բառարանում ստացել են միայն ի նշումը. դրանք են՝ էշաբեռ-իշաբեռ, ուղտաբեռ, ծովեգ, սառցալեռ, կիսածունկ, հրաշամանուկ, նորամանուկ, փեսամանուկ, օձամանուկ: Ինչպիսի՞ գնահատություն է տվել հայ քերականագիտությունը նշված խմբի բառերի հոլովման տատանումներին: Ս. Պալասանյանը գտնում է, որ դրանց ի-ով ձևերն ավելի հատուկ են ընտանեկան (իմա՝ խոսակցական — Ա. Ս.) լեզվին: Որպես օրինակ նա բերում է փռան հաց և փռնի հաց, գառան միս և զառնի միս կազմությունները¹²: Մ. Արեղյանը առհասարակ ի հոլովման չենթարկվող գոյականների հոլովումը ժամանակակից հայերենի համար դիտում է որպես շեղում: Նա գտնում է, որ երբեմնի և բունն ունեցող այս անունները, կորցնելով բնի այդ բաղաձայնը, մասամբ անցել են ի հոլովման, մասամբ էլ պահպանում են սեռ.-տր.-ի հին անով կազմությունը, ինչպես՝ գառան, դռան, եզան, մկան, նռան¹³: Հ. Աճառյանը այդ բառերի հիմնական հոլովումը համարում է ան-ը, սակայն գտնում է, որ որոշ բառեր կարող են հոլովվել և ի-ով. թվարկված բառերի մեջ և հիմքատարրով միավանկ բառերից են՝ նուրի, ծունկի¹⁴:

Նշված խմբի բառերի սեռական-տրականի հոլովման տատանումները միանշանակ չեն: Ինչպես արդեն նշեցինք, 155 բառից ավելի քան 120-ը կազմում են ձուկ, մուկ, դուռ բառերով բարդությունները, որոնք հոլովվում են ավանդական ան հոլովմամբ: Դրանց ի-ով ձևերը (հմմտ.՝ ձուկի, մուկի) կանոնական են արևմտահայ գրական լեզվում. ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում այդ ձևերը կանոնական չեն: Հանդիպող որոշ կիրառությունները վերաբերում են կամ նախորդ ենթափուլի գրական լեզվին կամ ժամանակակից գրական լեզվի խոսակցական տարբերակին: Օրինակներ՝ Այդ գերանը մի վիթխարի կետ ձուկի նմա-

¹² Տե՛ս Ս. Պալասանյան, նշված աշխ., էջ 109:

¹³ Տե՛ս Մ. Արեղյան, նշված աշխ., էջ 345:

¹⁴ Հ. Աճառյան, նշված աշխ., էջ 700:

նությամբ տարածված էր նրա առջև (Ր, ԵԺ, հ. 7, էջ 219): ... Մառապույթ էր հայտնի հարուստ Սափարյանի ձկնի առևտրական գործում (ՎՏ, Երկ., 1956, էջ 463): ... Կաթը տանեմ կատվին տամ, կատուն մոկիլն չդիպչի ... (ՂԱ, Երկեր, 1979, էջ 649): Փռեցին նոր, ծաղկազարդ մոմլաթը, վրան շարեցին ափսեներով միս, երշիկ, թթու կաղամբ, ձկնի պահածո ... (ԳԹ, 24/6, 1983): Ան||ի զուգադրությամբ հանդես եկող բառաձևերը գործառնապես հավասարաթեք չեն. ծնկան||ծնկի, բռան||բռի, փռան||փռի, շրթան||շրթի-շուրթի զուգահեռ ձևերից առաջին եզրի բառաձևերը ներկա փուլի գրական կանոնի տեսակետից հնացող կամ արդեն հնացած են: Օրինակներ՝ Երդիկից լուսնի կաթնագույն շողքն էր ընկել Շահանի բռան արծաթենրի վրա (ԱՔ, Երկ., 1, էջ 421): Վարսիկը սկսեց ցուցամատի եղունգով փորփրել ծնկան վրա ընկած շրջադեպստի ծաղիկը (ԴԴ, ԵԺ, 3, 1977, էջ 381): Մարթան ... նստած նոր վառած թոնրի շրթան մոտ, շերեփը ձեռքին, կերակուրներին էր նայում (Ր, ԵԺ, 1, 1955, էջ 513): Նրանց կերածը փռան սև հաց էր (ՆԴ, ԵԺ, 1, էջ 73): Եզներն իրենք են իրենց ոտով գնում և վզները լծան տակ կոխում (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 31): Հետևյալ օրինակներում ընդգծված բառաձևերը բարբառային են և ծառայում են խոսքի ոճավորման նպատակին. Դա եզնալծան ... հեծանի տնքոցն է (ՀՄ, ՕԳ, էջ 204): ... Թզան մուրաբա կար (ՀՄ, ՕԳ, էջ 200): Բարբառային-խոսակցական են նաև որոշ բազմապատկերական բառերի ան-ով ձևերը: Օրինակ՝ Մուշեղի թիկունքը տաքացնում էր ... կտրանը փոված թթենու ճյուղը (ԳԹ, 17/2, 1978): Քնեցին կտրանը (ԴԴ, ԵԺ, 3, էջ 70), բռնրան և այլն:

Բեռ, գառ, եզ, բռ, ծռ բառերի սեռական-տրականի զուգահեռ ձևերը գործառնում են գրական նորմայի շրջանակներում: Օրինակներ՝

Տղան կանգնած էր բեռան կողքին (ՀՄ, ՄՎ, էջ 158):

Գառան բուրդի պես մազեր ուներ գլխին (ԱՔ, Երկ., 1, 40):

Սպիտակ եզան հետ մտանք բակը (ԱՔ, Երկ., 1, էջ 195):

... Սայլին նայելիս տեսնում էր կնոջը՝ բռռանը գրկած (ԱՔ, Երկ., 1, էջ 167):

Քեռի Թորոսը հիշեց իր ծռռանը (ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 43):

Ուզում էր դուրս պրծնել այդ բեռի տակից (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ 203):

Մենք գառի ոսկորները նետում էինք նրան (Իս., Երկ., 3, էջ 138):

Ամեն մեկը իր հերթին ջուր է հրամցնում եզին (ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 92):

Աթո ամին փաթաթվել էր բռռին (Իս., Երկ., 3, էջ 249):

Քեռի Թորոսին Երևան տարան, որպեսզի իր անունը ընծայի ծռռին (ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 29):

Բերված փաստերը վկայում են այն մասին, որ հիշյալ բառերի հոլովման նորման դեռևս կայուն չէ: Ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարաններում և Հ. Բարսեղյանի «Ուղղագրական, ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարանում» այս խմբի բառերի հոլովումներին տրվել են գրեթե միանման բնութագրումներ՝ նշելով *և՛* *ան-ը*, *և՛* *ի-ն*. հմմտ.՝

	ՍՄ, ՀԲԲ	ԷԱ, ԱՀԲԲ	ԺՀԲԲ	ՀԲ, ՈՒՈՒՏԲ
բեռ	ան	ի կամ ան	ի և ան	ի, ան
բուռ	ի	ի կամ ան	ի և ան	ի, ան
դառ	որ կամ ուն	ան	ան և ի	ի, ան
հղ	ան	ան և ի	ան և ի	ան, ի
թոռ	ուսն կամ ուի	ան	ի	ի, ան
ծոռ	—	ի կամ ան	ի	—
ծունկ	(ծնկան) ծնկի	ի	ան, ի	ան, ի

Նկատենք, սակայն, որ նշված բառերի *ի-ով* ձևերն ավելի հատուկ են սեռական-տրականի խնդրային կամ պարագայական կիրառություններին: Օրինակներ՝ «Պատասխանեց Արտաքին Գործոցն աստուծո զառին վայել խոնարհությամբ (ԳՄ, ԵԺ, 2, էջ 397): Լուծ քաշելու ժամանակ է, որ եզին առաջնություն են տալիս (ՀԶ, 16/9 1981, էջ 4): Հիմա հոր աղ-գանուճը անցնում է որդուն, իսկ հետո՝ բռնին, ծոռին (Գար., 1981, № 3, էջ 52): Նայեց ծերուկին և կոշկի ծայրով լուռ զարկեց նրա ծնկին (ԴԴ, ԵԺ, 3, էջ 240): Ես հղել եմ Տեր-Ջորում, Կարսում, նայել եմ Մուսա լեռին (ՎՊ, ԴԱ, 1973, էջ 142):

Ա-ով հոգավոր տարբերակները մեկ վանկով ավելի են և չեն համապատասխանում լեզվի խնայողության սկզբունքին. հմմտ՝ ...Բռանս մեջ կհավաքեմ (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 85): Տես բռանդ գլուխն ինչ է եկել (ՀԹ, ԵԺ, 3, 1949, էջ 198): Տղան ... սեղմվում էր բռանը (ՀՄ, ՄՎ, էջ 158): Վահանը արմունկով ծնկանը հենված ծխում էր (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 94): Նշված խմբի որոշ բառեր կայուն բառակապակցություններում գործածվում են միայն ա-ով. նույն գինի, գառան դմակ, եզան լեզու և այլն: Մունկի գալ, ծունկի բերել հարադրավոր դարձվածներում սովորական է ի-ով ձևը: Մեկան գալ ձևը հնացած է. օր.՝ Ժողովուրդն ու զորքը ծնկան եկան (Մուր., ԳՄ, 1939, էջ 335):

Գրական լեզվում լայն տարածում ունի և մքան մեջ||մութի, մքի մեջ մրցակցող տարբերակների գործառությունը. օրինակներ՝ Իր հին շվին ... փշում էր անկողնի մքան մեջ իրենց ներսի ձայներին ականջ պահողների համար (ՀՄ, ՄՎ, էջ 204): Ոտքը մքի մեջ դիպավ իր սահնակին (ՀՄ, ՄՎ, էջ 158): Հմմտ. նաև՝ մթան մեջ||մթի մեջ (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ

111, 3, էջ 274, ՆՁՀ, էջ 92, 265, ՀՄ, Օգ., էջ 195, 188, ՀՄ, ՀՀԶ, էջ 77, 260 և այլն):

№ 4 աղյուսակում ներկայացվում է և հիմքատարրը կորցրած միավանկ բառերի սեռական-տրականի տարբերակային ձևերի գործառությունների վիճակագրական պատկերը: Աղյուսակը կազմվել է XX դարոյնների գեղարվեստական արձակի նմուշներից: Բացառվել են ի-ով հանդես չեկող ձևերը: Նկատի չեն առնվել հնչյունական տարբերակները: Ընտրանքի ծավալը 100—120 էջ է:

Աղյուսակի տվյալներից պարզվում է, որ գեղարվեստական գրականության լեզվում գերակշռում են երեքմանի և հիմքատարրով բառերի անով կազմությունները: Առանձին գրողների մոտ նկատվում է որոշ բառերի կամ ավանդական կամ տարածվող ձևին որոշակիորեն նախապատվություն տալու հակում:

Դրական նորմայի շրջանակներում է գործում նաև մանուկի ձևը. օրինակներ՝ Մի ուղևոր տեսավ լացող մանուկին ... (Իս., Երկ., 3, էջ 55): Բողոքին կանգնեց մանուկի առջև (էջ 114): Եվ հենց մարագի մոտ, փողոցում, կնքում է մանուկին (ԱԲ, Երկ., 1, 1964, էջ 639) և այլն: Այս ձևերը գործառում էին նաև նախորդ ենթաշրջանի գրական լեզվում. օրինակներ՝ ինչով կարող ես գոհացնել հաց խնդրող մանուկին (Մուր., ԵԺ, 1, 1951, էջ 484): Մամիկոնյան իշխանը հրամայեց կանչել ... Արտավազդ մանուկին (Բ, Ս, էջ 449): Ընդհանրականը մանկան ավանդական ձևի գործառությունն է:

գ) Տարվա եղանակներից ամառ, ձմեռ անվանումները հանդես են գալիս անվավա զուգադրությամբ: Ի-ով ձևերը հազվագիպ են և հատուկ են առավելապես բանաստեղծական ոճավորված խոսքին: Օրինակներ՝ Իսկ ե՞րբ եք մտադիր դառնալու այդ դարնանային երկրից դեպի մեր գարունի երկիրը (ՎՏ, Երկ., 1956, էջ 643): Դա նվիրական Հիմալայի զրկումն էր, հավերժական գարունի պարտեզում (Իս., Երկ., 3, էջ 337): Եկավ պայքարը, ցուրտը ցրեց՝ Եվ ձմեռի տեղ-տեսանք գարուն (ԵԶ, ԵԺ, 3, 1964, էջ 338): Դժվար չէ նկատել, որ բերված օրինակներում ընդգծված բառաձևերն ունեն փոխաբերական գործածություն: Ի-ով կիրառություններ նկատվել են նաև XIX դարի երկրորդ կեսի գրական լեզվում. օր.՝ Անձյուն, դառնաշունչ ձմեռին հաջորդեց անանձրև գարուն (Բ, ԵԺ, 8, էջ 269—270): Տարվա եղանակների վա-ով հուղվումը առաջացել է ավելի ուշ՝ դրանցում առկա ժամանակային իմաստի ընդգծման պահանջով:

Դրական լեզվում ամռան||ամառվա, ձմռան||ձմեռվա տարբերակները զուգահեռաբար գործածվում են, երբ հանդես են գալիս իբրև բնու-

թյան երևույթներ մատնանշող կամ դրանց առնչվող անվանումների վերագրերն են: Օրինակներ՝

Ամռան իրիկուն էր

(ԱՔ, Երկ., 1, էջ 55):

Ամռան շոգին ... կպառկի ծառի
ոտքի տակ (ԱՔ, Երկ., 1, էջ 88):

Ձմռան գիշերից մի քիչ դեռ կար
(ԱՔ, Երկ., 1, էջ 147—148):

Այդ տարվա ամռան արձակուրդը
անցկացրի հին Բյուզանդիոնի...

պատմական մի անկյունում
(ՎՓ, Երկ., 1, էջ 66):

Ձմռան սկիզբն էր... (ԱՔ, Երկ.,
1, էջ 147):

Ամառվա տաք երեկո էր

(ՎՓ, Երկ., 1, էջ 202):

Ամառվա շոգին կանաչը խանձ-
վում է (ԱՔ, Երկ., 1, էջ 65):

Ամառվա լուսնյակ գիշերները մեր
դռան գերանների վրա նստում
էինք... (ՀԹ, ԵԺ, հ. 3, 1949,
էջ 117):

Ամառվա արձակուրդի օրեր էին
(ՎՓ, Երկ., 1, էջ 79):

Մինչև ձմեռվա սեզոնի սկիզբն
աղատ էի... (ՎՓ, Երկ., 1, էջ
198):

Ամռան||ամառվա, ձմռան||ձմեռվա տարբերակներում համատեղում են լեզվի զարգացման տարբեր շրջաններում առաջացած օրինաչափությունները: Երկու ձևերն էլ գրական ու կանոնական են, վա-ռվ տարբերակում ժամանակային իմաստը կարծեք ավելի է ընդգծվում: Սակայն, երբ տարվա եղանակների անվանումներին առնչվում են ոչ թե դրանց անմիջաբար կապվող, այլ հատկացվող հանգամանքներ, ժամանակա-նշումներ խիստ ընդգծվում է, և այդ դեպքում գործառելի է դառնում միայն վա-ռվ ձևը: Օրինակներ՝ Դրան կոչում էին սրահ և ծառայում էր որպես ամառվա բնակարան (Բ, ԵԺ, 3, 1955, էջ 99): Ամառվա սպիտակ ժիլետը փայլում էր ձյունի մաքրությամբ (ՆԴ, ԵԺ, 2, 1955, էջ 461): Բոլորը հագել էին ամառվա համազգեստ (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 80): Երեսայի մոր համար ձմեռվա մի փափուկ շալ առան ... (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 311):

3/ի>ՈՒ||Իի այսպիսի տարբերակներ ունեն ու հոլովման պատկա-նող բառերը: Ու հոլովման են ենթարկվում ի-ռվ վերջացող բառերը և մարդ, ամուսին, անկողին, աստված բառերն ու սրանցով բարդվող ձև-վերը: Դրանց թիվը է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառա-րանում» անցնում է 1840-ից. իրականում ու հոլովման պատկանող բա-ռերի քանակը նշվածից շատ ավելին է: Ինչպիսի՞ մեկնարանություն-ներ է տվել հայերենի քերականագիտությունը նշված խմբի բառերի հոլովման տատանումներին: Ս. Պալասանյանը ի-ռվ վերջացող որոշ հասարակ գոյականների ի-ռվ հոլովմանը տալիս է հետևյալ գնահատու-թյունը. «Կան մի քանի ի վերջացած բազմաթվանկ բառեր, որոնք ի պա-հում են և հոլովում են առաջին հոլովման վրա՝ այսպես՝ հայերի, ածե-

լիով, բանալիից և այլն, որ եթե կանոնավոր հոլովենք, կարող են շփոթվել ածել և բաճալ բայերի հետ: Այսպես հոլովում են հայ և մանավանդ օտարազգի հատուկ անունները, Անիի հաղար ու մեկ եկեղեցին. Գարիբալդիի հայրենասիրությունը¹⁵, Մոտավորապես նման կարծիք է հայտնում և Մ. Աբեղյանը. «Կան «ի» վերջացած բառեր, որոնք «ի» հոլովման ձևով են հոլովվում՝ «սիրելիի» և ոչ «սիրելու», որ «սիրել» բառի ձևն է: Երբեմն նաև՝ հայելիի, զվարճալիի, Անիի, այլև օտարազգի անունները՝ Գարիբալդիի, որոնք հոլովվում են նաև՝ հայելու, Անու, Գարիբալդու¹⁶, Աճառյանը արևմտահայերենի ազդեցությամբ ու հոլովման է համարում միավանկ մառդ, հեղ, ծով, տղա (սեռ. տղու), շահ, ժամ, դար, հայ, գլուխ, էշ (իշու կամ էշու) բառերը, ավելացնելով նաև, որ սրանք ևս հետդհետե անցնում են ի հոլովման. «Արևելյան գրականում արդեն սովորական են դարձած ծովի, տղայի (տղի), շահի, ժամի, դարի, հայի, գլխի, էշի (իշի), նույնիսկ մառդի ձևերը. կարելի է դեռ ասել մառդու, շահու, բայց ո՛չ ծովու, հայու և այլն... Արևելյան հայերենը նույն հոլովման է ենթարկում նաև ի վերջացող բաղմամանի բառերը. ինչ. գինի-գինու, այգի-այգու, այգուց. գարի-գարու, գարուց. եկեղեցի-եկեղեցու, եկեղեցուց, նույնիսկ հատուկ անունները. ինչ. Բաֆ-Ֆի-Բաֆու, Բաֆուց, Շամախի-Շամախու, Շամախուց և այլն: Բայց այս վերջին կետումն էլ կան տատանումներ, և հատուկ անունները սկսել են հոլովվել նաև առաջին հոլովման ձևով. ինչ. Ալի-Ալու, Ալիի, բց. Ալուց, Ալիից, նույնիսկ Բաֆի-Բաֆիի, Բաֆիից և այլն: Սովետ. Հյուս., 1945 թ., ապր. 29. էջ 2, սյունակ 5-րդ, կարդում ենք. «Ձեռքակալել են Մուսսոլինիին, Պավլոնիին, Ֆարինաչիին, Բուֆֆարինիին և Գրացինիին»¹⁷: Գիտնականի այս մեջբերումից կարելի է ենթադրել, որ օտարազգի հատուկ անունների ի-ով հոլովումը 20-րդ դ. առաջին տասնամյակներում դեռևս լայն տարածում չունեի: Օտարազգի հատուկ անունների զուգաձև հոլովման մասին նշում է նաև Գ. Սևակը: «Ուղղականում ի-ով վերջացող մի շարք բառեր, մանավանդ օտարազգի հատուկ անուններ, ենթարկվում են նաև ի հոլովման՝ պահպանելով իրենց հիմքի ի-ն ևս¹⁸ [ընդգծումը մերն է.—Ա. Ս.]»:

է. Աղայանը նշում է այն տատանումները, որոնք առկա են ալի, ելի ածանցներով ածականների գոյականական կիրառություններում. «(ՈՒ) այս վերջավորությունն ստանում են ուղղականում ի վերջավորություն ունեցող բառերը, իբրև բայանուն գործածվող անորոշ գեր-

15 Ս. Պալասանյան, նշված աշխ., էջ 108:

16 Մ. Աբեղյան, նշված աշխ., էջ 344:

17 Հ. Աճառյան, նշված աշխ., էջ 698:

18 Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, 1955, էջ 267:

բայր, ալի, ելի ածանցներով կազմված գոյականները, հաճախ նաև այդ նույն ածանցներով կազմված ածականները գոյականաբար գործածվելիս (թեև դրանց համար ավելի սովորական է ի վերջավորությամբ տրական-սեռականը) և անկողին, մարդ, ամուսին, ձի, թի, դի բառերը, որոնք ուղղականի նյութական վերջավորություն չունեն¹⁹։

«Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2» աշխատության մեջ նշվում է, որ մարդ, ամուսին, անկողին, տղամարդ բառերը մինչև XX դ. սկզբները ենթարկվում էին նաև ի հոլովման. բերվում են բնագրային համապատասխան վկայություններ²⁰։

Ու հոլովման պատկանող բառերը, ըստ զուգաձևության դրսևորման առանձնահատկությունների, կարելի է բաժանել մի քանի խմբի. ա) հասարակ գոյականներ, բ) հատուկ գոյականներ, գ) փոխանուն ածականներ, տ) փոխառյալ բառեր։

ա) հասարակ գոյականներ. Լեզվի զարգացման նախորդ ենթափուլը՝ XIX դ. վերջը և XX դ. առաջին տասնամյակները, բնորոշվում է ի-ով վերջացող հասարակ գոյականների տարբերակային ձևերի առատ կիրառությամբ. օրինակներ՝ դափնիի (Ր, ԵԺ, 1, 1955, էջ 225), կաղնիի (Ն. տ., 215), գոտիի (Ր, ԵԺ, 3, 1955, էջ 245), գերիի (Ր, ԵԺ, հ. 7, 1956, էջ 232), ուտենիի (Ր, ԵԺ, 5, 1956, էջ 218), դերձակունիի (ՌՊ, Երկ., 1950, էջ 366), իշխանունիի (Ն. տ., 397), քնամիիս (Ն. տ., 322), պատանիին (Ն. տ., 393), գինիի (Ն. տ., 362), լոբիի, օղիի (Մուր., ԵԺ, 6, 1963, էջ 236), բաճալիին (Մուր., ԵԺ, 7, 1965, էջ 69), ալյակիի (Մուր., ԵԺ, 1, 1951, էջ 81), խեցիի (Մուր., ԳՄ, 1939, էջ 208), կղզիի (Վրթ. Փ., ԵԺ, 2, 1958, էջ 71) և այլն։

Լեզվի զարգացման ներկա փուլում ի-ով վերջավորվող հասարակ գոյականների ի-ով գործառութունները խիստ սահմանափակվել են։ Գրական լեզվի գրավոր տարբերակում զուգահեռ հոլովմամբ հանդես են գալիս ալի, ելի ածանցներով որոշ գոյականներ միայն (բանալու||բանալիի (ՍԶ, ԵԺ, 2, 1960, էջ 366), ունելու||ունելիի (ՍԽ, ՄՍ, էջ 188), ածելու||ածելիի և այլն)։ Ի-ով տարբերակներ ունեն և մի շարք այնպիսի գոյականներ, որոնք նույնպես հակված են թեք հոլովաձևերում բառի սկզբնաձևը պահպանելու, մի բան, որ հնարավոր չէ ի>ու հերթագայության դեպքում. հմմտ.՝ սոնու||սոնիի, կահ-կարասու||կահ-կարասիի (ՍԿ, ՔԴՔ, էջ 311), շոգու||շոգիի (ԵԶ, ԵԺ, 5, էջ 84), կիսանդրու||կիսանդրիի (ՍԿ, ՔԴՔ, էջ 467), լեզու||լեզիի, աղու||աղիի և այլն։ Սակավ դեպքերում տարբեր հոլովումներն ընտրվում են բառի տարբեր իմաստները նշելու նպատակով։ Օրինակներ՝ Ցեխի մեջ կորած

¹⁹ Է. Բ. Աղայան, նշված աշխ., էջ 241։

²⁰ Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, նշված աշխ., էջ 91։

դեմքը կնճռոտ կաշու պես է (ԴԴ, ԵԺ, 2, 1977, էջ 270): ...Պատուվող կաշու ձայնով ճշաց շար իրիցկինը (Ն. տ., էջ 88—89): Նրա դեղնամոմի դեմքը կաշվի տակ արդեն պարզ գծագրվում էր՝ իբրև պարկը գցած գանգ... (Ն. տ., էջ 92): Ավելի հաճախ զուգաձևերում իրենց արտացոլումն են գտնում գրական լեզվի ավանդական և գործող նորմաները: Օրինակ՝ Նա, հիրավի, կաշուց դուրս էր գալիս... (ՆՁՀ, էջ 227): Մենք այստեղ կաշվից դուրս ենք գալիս... (ՆՁՀ, էջ 227): Ռոմանտիկ ոճի կոշիկը պատրաստվում է շերտից (փափուկ այծակաշիի լաբից) (ԳՏ, № 12, 1974, էջ 52):

№ 5 աղյուսակում ներկայացվում է ի-ով վերջացող հասարակ գոյականների սեռական-տրականի ձևերի գործառությունների վիճակագրությունը: Նախ տրվում է ամեն մի բառաձևի միանգամայն գործածության քանակը, փակագծերում նշվում են բոլոր կիրառությունները: Ընտրանքի ծավալը 100—120 էջ է:

Ա Ղ Յ Ո Ս Ա Կ № 5

Ազդուբներ	ու	ի
Իս., Երկ., 3, Պատմվածքներ	37 (120)	—
ԱԲ, Երկ., 1, «Մթնածոր» շաբթը	47 (183)	—
ՍԶ, ԵԺ, 1, «Մնձորի այգին» շաբթը	29 (107)	—
ՄԳ, «Մարութա սարի ամպերը»	20 (98)	—
ՀՄ, «Սգոստոս»-ից՝ «Մենք ենք մեր սահրերը»	29 (49)	—
ՎԳ, «Դեղատուն «Անի»	12 (28)	—
ՀՔ, ԸՆ, 1, «Սպիտակ գիրքը», «Եփրատի կամուրջին», «Մայրենի լեզու»	18 (72)	1 (7)

Վիճակագրությունից պարզվում է, որ ի-ով վերջացող հասարակ գոյականների ի-ով հոլովումը ժամանակակից գրական լեզվին հատուկ է: Աղյուսակում զուգաձև կիրառություն է ստացել միայն էֆենդի բառը. էֆենդիի ձևը կիրառվում է արևմտահայ խոսքում: Անշուշտ, նշված խմբի բառերի զուգահեռ ձևերի գործառությունների բնույթը միայն բերված վիճակագրությամբ ներկայացնելը բավարար է: Նյութի ավելի լայն ընդգրկումը հնարավոր է դարձնում եզրակացնելու, որ գրական լեզվում ի-ով ձևեր թափանցում են նաև խոսակցական լեզվից: Օրինակներ ... Իզուր էր Կարո Դարայանը... դժբախտ նավաստիի նման թարթել իր տարտամ կրակը մաղութանման մուժում (ԵԶ, ԵԺ, 5, էջ 229): Գեղանդիի ոչ մի կոթ դեռ ոչ մի անգամ այսպես չի մատուցվել ոչ մի հնձվորի (ՀՄ, Մ, էջ 90): Մեր պարտեզի բարձր բարդիի վրա...երկու արագիլ իրենց բույնն էին հյուսել (Իս., Երկ., 3, էջ 325): Դեղձենիի ծաղկի շուրջ թրթռում է նրա ժպտուն այտերի վրա (Ն. տ.,

էջ 363): Սակաւ հանդիպում են և արևմտահայերենի ազդեցութիւններ: Օրինակներ՝ Եւ ինքն էլ մի ամբողջ աշխարհ է կարծես... հայ բնաշխարհից պոկված մի բեկոր... որին հպվելով երևի ուժ ու ոգի են առնում իր համշէնցի հայրենակիցները, հաղորդւում հայ հոգիին... (ՍԿ, ԽԶ., էջ 290): Եղեաւնիի և շահոքրամի բուրմունքով խնկված... պատշգամբը՝ չի հեռանա իմ հիշողութիւնից (ՎՓ, Երկ., 1, 1979, էջ 53): Ինձ մոտեցաւ նույնպէս Արուսյակը իր հոր, բարձրահասակ ու պատկառելի Դարբասյան էֆենդիի հետ... (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 74):

Գրական լեզվի դարգացման նախորդ փուլում ի հոլովմամբ հաճախ էին հանդես գալիս նաև ի-ով չվերջավորվող մարդ, ամուսն, անկողին բառերը. օրինակ. մարդի(ն) (Բ, ԵԺ, 10, 1959, էջ 130—131, ՊՊ, ԵԺ, 2, 1953, էջ 490, ՂԱ, ԸԵ, 1956, էջ 622), ամուսնի (Բ, ԵԺ, 3, 1955, էջ 280, ՌՊ, Երկ., 1950, էջ 344), անկողնի (Բ, ԵԺ, 3, 1955, էջ 484, ՂԱ, ԸԵ, 1956, էջ 646): Ներկա փուլում ամուսնի ձևը բոլորովին գործածական չէ. մարդ բառի ի-ով կիրառութիւնները գեղարվեստական գրականութեան լեզվում խոսակցական ոճի արտահայտութիւններ են և գրական ու կանոնական չեն համարվում. օրինակներ՝ Երբան որպէս մարդի և որպէս նկարչի (ՍԶ, ԵԺ, հ. 10, էջ 238): Ամոթ է քեզ պէս տղամարդին, որ այդպէս փալաս ես դառնում (ԴԴ, ԵԺ, 2, 1977, էջ 372): Բա՛, ինձ թողիր առանց իմ մարդի (ն. տ., էջ 437): Փողոցում կանգնել էր մի կին, տղամարդի գլխարկով (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 135): Տասնութ տարեկան դարձաւ՝ աղջկան մարդի ես տալիս ու դրանից հետո նա մարդիւն է (ՀՄ, Ծ, էջ 417): Ուշարկեցին Յմակուտ մարդի (ՀՄ, Օգ., էջ 341) և այլն: Անկողին բառի հոլովական տատանումները պահպանվում են նաև ներկա փուլում. հմմտ.՝ անկողնու (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 140, Իս., Երկ., 3, 1959, էջ 48, 83, ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 32) և անկողնի (ՆԶԶ, էջ 87, Թոթ., ԿՀՀԾՎ, էջ 15, ԴԴ, ԵԺ, հ. 2, էջ 76, ՍԶ, ԵԺ, հ. 1, էջ 485) և այլն: Անկողնու||անկողնի ձևերը կարելի է համարել մրցակցող զուգաձևեր: Միևնույն հեղինակի լեզվում և հաճախ միևնույն ստեղծագործութեան մեջ հանդիպում են և՛ ու-ով և՛ ի-ով հոլովված ձևեր. հմմտ.՝ անկողնու (ՀՄ, Օգ., 1967, էջ 217, ՍԶ, ԵԺ, հ. 1, 1960, էջ 344, Երկ., 1, 1976, էջ 140) և անկողնի (ՀՄ, Ծ, 1978, էջ 90, ՍԶ, ԵԺ, հ. 1, 1960, էջ 485, ԱԲ, Երկ., 1, 1976, էջ 143) և այլն:

Այս խմբի բառերի շարքը կարելի է դասել և արդեն հնաբանութիւն դարձած աղախին բառը, որը գրական լեզվում ունի զուգաձև գործառութիւն. հմմտ.՝ աղախնու(ն)՝ (ՄՆ, ԸԵ, 1945, էջ 221, ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 256, Շիրվ., ԵԺ, 5, 1959, էջ 327, Իս., Երկ., 3, էջ 228, ԽԴ, ՌԿ, 1979, էջ 309) և՛ աղախնի(ն)՝ Շիրվ., ԵԺ, 4, 1959, էջ 330, ՆԴ, ԵԺ, 2, էջ 99, ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 352) և այլն:

Գրեթե հավասարաթիվ են ասածու||ասածո տարբերակները. օրինակներ՝ Ասածո այս արարքն ամենեկին շէր համապատասխանում այն ասածու կերպարին, որն իմ տատն էր ստեղծել ինձ համար (ԳՄ, ԵԺ, 2, էջ 357): Ամեն ինչ կախված է ասածո ողորմությունից (ՍԶ, ԵԺ, 7, 1962, էջ 11): Գուսաններն ասածու մարդիկ են (ՍԶ, ԵԺ, 7, 1962, էջ 15): Նա ... այդ պահին խոսում էր ասածո հետ (Գար., 1979, № 4, էջ 55): Ամուսնու ցանկությունը կատարում էր անմիջապես, իբրև ասածու և բնության կողմից թեկադրված մի պարտականություն (Գար., 1979, № 4, էջ 53): Դա ասածո անեծքն է (ՀՄ, Մ, էջ 342): Լեռն ասածու հայացքի տակ կա ներհայաց ու խոլ (ՀՄ, Մ, էջ 327):

Աստված բառի ի հոլովմամբ ձևերը խիստ սակավադեպ են:

բ) Փոխառյալ բառեր. Ի-ով վերջացող փոխառյալ բառերի հոլովումը ժամանակակից հայերենում դեռևս բավական անմիատարր է: Մի շարք բառերի հոլովման մեջ առկա են տատանումներ, իսկ մի շարք բառեր էլ հոլովվում են միայն ի-ով: Որպես կանոն հոլովման զուգահեռ ձևեր ունեն ավելի վաղ շրջանում փոխառված բառերը, որոնք, ըստ գործող կանոնի, գրական լեզվում հոլովվել են ու-ով: Խոսակցական լեզվում գործառություն ունեցող բառերը ի-ի ընդհանրականացման միտումի ազդեցությամբ սկսել են հոլովվել և ի-ով, որից և անցել են գրավոր լեզվին: Ավելի ուշ շրջանում գրական ճանապարհով (մեծ մասամբ ռուսերենի միջոցով) հայերենին անցած օտարազգի բառերում ի-ով ձևերի հետագա տարածումն ու բացարձակ գործառությունը բացատրվում է փոխառյալ բառի սկզբնաձևը պահպանելու և հասկանալի դարձնելու միտումի ազդեցությամբ: Ի-ով հոլովվելու դեպքում թեք հոլովաձևերում բառի ի վերջնահնչյունը պահպանվում է: Ստորև ներկայացնում ենք զուգաձև հոլովում ստացող փոխառյալ բառերի ցանկը. համեմատության համար բերում ենք նաև միայն ի-ով հոլովվող բառերը:

Զուգաձև հոլովում ստացող փոխառյալ բառեր

բայաթի, բիշի, բուկի, գոշի, զուռնաչի, էփիմերդի, էֆենդի, լոթի, լոթի-փոթի, խաչապուրի, խինկալի, (կիս)անդրի, հաշի, հեյրաթի, հուրի, հուրի-փերի, նաղարաչի, շաշկի, չախոխբիլի, պիկուլի, ռուբլի, վալի, վաֆլի,

Ի-ով հոլովվող փոխառյալ բառեր

ալիբի, դենդի, ժյուրի, լեդի, կեպի, կուլի, հիպի, մորֆի, յանկի, շասսի, շլի, ջունգլի, ռաբ-

վիսկի, տաքսի, տուֆլի, փինաչի,
ֆիդայի

բի, ռալլի, ռեգբի, ռիկշի, ռու-
բայի, ցունամի

գ) Փոխանուն ածականներ. Հայտնի է, որ ածականները գոյականաբար գործածվելիս, անկախ այն բանից, թե ինչպես են վերջավորվում, հոլովվում են ի-ով: Օրինակներ՝ Հայ բանաստեղծի կենսագրացողությունը բախվեց ամենից սարսափելիին (Գար., 1979, № 12, էջ 53): Ախար որտեղի՞ց այս վաչկատունի արյունը իմ մեջ (ՊՍ, ԵԺ, 1, 1972, էջ 486): Ի-ով վերջավորվող գոյականների հոլովման համաբանությամբ ու-ով ձևեր են ստանում այն փոխանունները, որոնք հաճախ են հանդես գալիս գոյականաբար. այդպիսիք են՝ ալի, ելի, աճի ածանցներով ածականները (շնորհալի, սիրելի, ողորմելի, պատվելի, երկերեսանի, շորքոտանի, ընտրանի և այլն):

Ալի, ելի ածանցներով ածականների փոխանվանական կիրառություններում ու-ով ձևերը առաջանում են նմանատիպ ածանցներով գոյականների հոլովման համաբանությամբ, իսկ ի-ով ձևեր՝ բերականական համանունությունից խուսափելու անհրաժեշտությամբ: Օրինակներ՝

Տանում էին ցույց տալու յուր սի-
րելու անհայտ գերեզմանը (Բ,
Ս, էջ 242):

Իրենց սիրելիի շիրմին դրել էին
հայրենի ժողովուրդն ու հերոսի
այրին (ՍԿ, ՔԴՔ, էջ 510):

Վերևից մի նայիր այս ողորմե-
լուն (ՎԱ, ՀՎՓԲ, էջ 240):
Ողորմելու ընտանիքը ձգեցին
մուրացկանության մեջ (Շիրվ.,
ԵԺ, 4, 1959, էջ 54):

Բողոքական պատվելիի քույր՝ նա-
խատակյաց հավատավորի համ-
բավ է վայելում ... (ՍԿ, ԽՃ.,
էջ 29):

Սրանցից ու-ով ձևերն արտացոլում են հին նորման, իսկ ի-ով ձևերը հաստատման միտում ունեցող ձևերն են. հմմտ. նաև՝ պատվելու (ԳՄ, ԵԺ, 2, 1967, էջ 11), եղկելու (ՊՍ, ԵԺ, 1, էջ 444), երկրեսանուն (ԽՃ, 30/9, 1936), բարու (ՀԹ, ԵԺ, 4, 1951, էջ 161), վտարանդու (Սվանգ., 11/12, 1981) և այլն:

Տերմինային արժեք ունեցող մի շարք փոխանունների հոլովման մեջ ի-ի հաստատումը վերջնական է. հմմտ.՝ հոգնակիի, եզակիի, կա-
տարելիի, նվագելիի, հաճելիի, բաժանելիի և այլն:

Ջուգահեռ ձևեր ունեն և՛ առարկայի, և՛ հատկանիշի իմաստ արտահայտող այն բառերը, որոնք սովորաբար բառարաններում ստանում են գ. ած կամ ած. գ. նշումները. դրանցից են՝ այրի, ամուրի, ապառնի և այլն:

Այն, ինչ որ թեթև կարող է անցնել ամուրիի համար, մեծ անխորժուկյուններ կարող է պատճառել մի ընտանիքի հոբբը (Շիրվ., Եժ, 4, էջ 369):
Դատը վերաբերում էր մի խեղճ այրիի ... (Մուր., Եժ, 4, 1953, էջ 48):

Ինչպես են համարձակվում համեմատելու ամուրու դժոխային կյանքը ամուսնացյալի երանական կյանքի հետ:
(Մուր., Եժ, 7, էջ 342):
Յափնջին ընկավ այրու գլխին (Մ, Օգ., էջ 148):

Նման որոշ բառերի ու-ով ձևերն արդեն հնացած են: Օրինակներ՝ Ահա թե ինչու գլուխներս, երեսներս ձևերը և՛ բուն հոգնակիություն, և՛ ստացական հոգնակու իմաստ կարող են ունենալ (ՀՊ, ԳԹԿՀ, էջ 332):
Կիրակի բառը, հազվադեպ, շաբաթվա անունների հոլովման համաբանությամբ, հանդիպում է և վա ձևով: Օրինակ՝ «Մշակը» իմ մի փորիկ նամակին, իր անցյալ կիրակվա համարում պատասխանում է 12 սյունակից բաղկացած մի հոդվածով (Շիրվ., ԵԼԺ, 9, 1955, էջ 268):

դ) Հատուկ անուններ. Ժամանակակից գրական հայերենում Ի-ով վերջացող հատուկ անունների հոլովումը բավական անմիատարր է: Թեև շատ քերականագետներ նշել են հատուկ անունների հոլովման մեջ նկատվող տատանումները, սակայն դրանց առանձին բացատրություններ կամ մեկնաբանություններ չեն տվել: Եթե փորձենք որոշ խմբավորում կատարել անունների հոլովումներում, ապա կարելի է ասել, որ մի շարք հատուկ անուններ, մասնավորապես անձնանուններ, հոլովվում են ու-ով, մի շարք անուններ հոլովվում են Ի-ով, իսկ մի շարք հատուկ անուններ էլ (և՛ անձնանուն, և՛ տեղանուն) ունեն զուգաձև հոլովում:
Փորձենք այդ անունները ներկայացնել բառաշարքերով:

ա) Բառացանկի ձախ եզրում խմբավորել ենք տարբեր ածանցներով բառաշարքեր կազմող հատուկ անունները: Դրանք այն հայոց անձնանուններն են, որոնք ու հոլովմամբ ավանդվել են պատմականորեն, գրական ժառանգորդությամբ: Ավելի ուշ շրջանում դարձյալ գրավոր լեզվում են վկայվել տարբեր վերջամասնիկներով օտարազգի հատուկ անունները, որոնք նույնպես, ըստ գործող կանոնի, հոլովվել են ու-ով: Խոսակցական լեզվում այդ բառերի գործառությունը սահմա-

Ու-ով հոլովովոյ հատուկ անուններ	Ի-ով հոլովովոյ հատուկ անուններ	Զուգաձև հոլովում ստացող հատուկ անուններ
1. Հայոց անձնանուններ	Անձնանուններ	Անձնանուններ
ա) -ացի, -եցի, -ցի. Պո- րենացի, Շիրակացի, Լամբրոնացի, Նարեկա- ցի, Աշտարակեցի, Փար- պեցի, Ագուլեցի, Երե- վանցի, Այդեցի. բ) -ունի. Արմենունի, Զա- րուհի, Տիգրանունի, Սրբունի. գ) -ունի. Արշակունի, Բագրատունի, Վաղանի, Քաջունի.	Աղադի, Արկադի, Բալի, Բարբի, Բելի, Դմի- տրի, Եղեցի, Ժենի, Լիլի, Լյուսի, Էջգուլեցի, Խո- կենի, Պոմենի, Դոնի- ցետուի, Հենրի, Հանրի, Մարի, Մերի, Նելի, Նո- յեմի, Եկլի, Պետեֆի, Պուչի, Զանի, Զենի, Ռոսի, Ռոդարի, Ասադի, Սոֆի, Սյուզի, Վերդի, Վիվադի, Վասիլի, Վա- լերի	Ալի, Աբարի, Արգիշտի, Բելի, Զանի, Զաքի, Էթերի, Իսայի, Իոսելիանի, Պաքանի, Կա- կուլի, Լեյլի, Ղոնդի, Ղիփի- անի, Մոսի, Մուխտի, Մա- քիավելի, Նադելի, Նադենի, Նիսի, Պապենի, Պոկորենի, Ջաբարի, Մարի, Գարիբալ- դի, Զեյլի, Միրարփի, Նի- սյունի, Քյոռուզի, Նաիրի, Մահարի, Արադի, Բաֆֆի, Ջիվանի, Աղասի, Աղափի, Օրբելի, Տորիշի, Քենեդի
2. Օտար անձնանուններ	Տեղանուններ	Տեղանուններ
ա) Նիգամի, Ֆիրդուսի, Եսայի, Ալ-Բիրունի. բ) -ելի. Երեթելի, Ռուսթավելի. գ) -շվիլի. Բարաթշվիլի, Գրիշվիլի, Դավթա- շվիլի. դ) -սկի. Ալվազովսկի, Բելենսկի, Դոստոևսկի, Ստանիսլավսկի, Զնա- մենսկի. ե) -ցկի. Տրոցկի, Կուց- կի, Սմիռնցկի	Ակոռի, Արտենի, Աբորի, Բաթումի, Գեդի, Գիլի, Դելի, Թրիլսի, Վելիկի- նովի, Պրամի, Կասպի, Հելսինկի, Մայի, Նագա- սակի, Շաքի, Ելշի, Ողջի, Զիլի, Կարլով-Վարի, Ռուսթավի, Տոլյատի, Փո- թի, Ուսսուրի, Քդի, Վա- հագնի, Նոր Գեդի	Ալավերդի, Անի, Արածանի, Արզնի, Բերկերի, Բջնի, Գառ- նի, Գյումրի, Էրեբունի, Լո- սի, Մարտունի, Մեղրի, Շամախի, Շուշի, Պոզնի, Վեդի, Զանախշի

Նախակ է եղել: Այսպիսով, գրական ժառանգորդությամբ փոխանցվելու և խոսակցական լեզվում քիչ գործածվելու հետևանքով է, որ պահպանվել է բառաշարքեր կազմող հատուկ անունների սովանդական ու-ով հոլովումը: Այդ բառերի ի-ով հոլովման որոշ փաստեր կան XIX դարի վերջի և XX դարի առաջին տասնամյակների գրական լեզվում: Օրի-նակներ. Ընդունում ենք նաև պ. Ալվազովսկիի սպառնալիքը (ՄՆ, ԸԵ, էջ 30): Վենյավսկիի (Շիրվ., ԵԺ, 9, էջ 417), Դոստոևսկիի (Ն. տ., էջ 469): Հուրի Խան-Դայան չէր կարողանում տանել պարոն Աշխաբունիի ներկայությունը (Բ, ԵԺ, 1, 1955, էջ 135): Կովկասի հայոց հրատա-րակչական ընկերությունը որոշել է հրատարակել... Շոթա Ռուսթա-վելիի «Ընձի մորթը» (ՎՏ, Երկ., 1956, էջ 480): Ես երբեք այդպես ծեր չէի երևակայում Մերեքելիին (ՎՏ, Երկ., 1956, էջ 568):

բ) Միջին սյունակում ի-ով հոլովվող հատուկ անուններն են: Դը-
րանք հիմնականում օտարազգի հատուկ անուններն են և նորակազմ
հայկական այն տեղանունները, որոնք, ըստ ներկա միտումների, հո-
լովվում են ի-ով:

Օտարազգի հատուկ անունների ի հոլովման հաստատումը տեղի
է ունենում ոչ միանգամից, այլ աստիճանաբար, գրական լեզվում
նրանց գործառության շրջանակների հետզհետե ընդլայնմանը զուգըն-
թաց:

Ի-ով հոլովվելիս պահպանվում է օտարազգի բառի արմատի ի վերջ-
նահնչյունը, հետևաբար և օտար անվան սկզբնաձևը բոլոր թեք հոլո-
վածներում, մի բան, որ հնարավոր չէ ի>ու հերթագայության դեպ-
քում:

դ) Երրորդ սյունակում զուգաձև հոլովում ստացող հայոց և օտար-
ազգի անուններն են: Սրանց հոլովման տատանումները պետք է բա-
ցատրել հնացած կամ հնացող և գործող նորմաների առկայությամբ:
Ավանդական ու հոլովումը օտարազգի հատուկ անուններում աստիճա-
նաբար տեղի է տալիս ի-ով ձևերի առջև: Ու-ով հոլովման դեպքերը,
որպես կանոն, վերաբերում են ժամանակակից գրական լեզվի զար-
գացման նախորդ ենթաշրջանին և դարասկզբի առաջին տասնամյակ-
ների գրական լեզվին: Օրինակներ՝ Ռոստոմ ընդունեցինք ծաղկեփն-
ջերով (ՀԹ, ԵԺ, հ. 4, 1951, էջ 358): Ով չգիտե Բենվենտուտո Չելլինո
հոյակապ նստույցների արժանավորությունը (ՄՆ, ԸՆ, էջ 327—328),
Լեոնարդո-դա Վինչու (ԵԶ, 1984, էջ 728): Ներկայումս դեռևս պահպան-
վում են որոշ անունների զուգահեռ հոլովումները. Պոկոբնու||Պոկոբ-
նի, Պապերնու||Պապերնի, Գաբիբալդու||Գաբիբալդի, Տարիչելու||
Տարիչելի, Բուլյոննու||Բուլյոնի, Քենեղու||Քենեղի, Պոդգոռնու||Պոդ-
գոռնի, Արգիշտու||Արգիշտի (ՀՄ, Ծ., էջ 334), Ղիփիանու (Գար.,
1980, № 12, էջ 17), Իոսելիանի (ՍԶ, 10/2, 1981) և այլն: Հայոց անձ-
նանունների ի-ով ձևերն առավել բնորոշ են խոսակցական լեզվին.
հմմտ.՝ Ջիվանու||Ջիվանի, Օրբելու||Օրբելի, Արաֆու||Արաֆի, Ազա-
սու||Ազասի, Ազավնու||Ազավնի և այլն:

Տեղանուններում ու||իի ձևերը հավասարապես գրական են. հմմտ.՝
Գառնու||Գառնի, Մեղրու||Մեղրի, Վեղու||Վեղի և այլն: Ի-ով ձևերի
տարածումը գրավոր լեզվին անցել է խոսակցական լեզվից: Որոշ անուն-
ների ի-ով կամ ու-ով հոլովումը բացատրվում է տեղանունը անձնանու-
նից տարբերակելու անհրաժեշտությամբ: Օրինակներ՝ Գոբլու «Մայրը»
վեպը. «Սասունցի Դավիթ» ատրակցիոնը Գոբլի «Կրկեսային բեմում»
(Ավանգ., 17/1, 1979, էջ 4-րդ):

Ժամանակակից գրական լեզվում ի-ով վերջացող հատուկ անունները հոլովման ձևերի վիճակագրական տվյալները ներկայացվում են ստորև բերվող բառացանկում.

Աղյուսակ № 6

Աղբյուրներ	ու-ով անուններ	ի-ով անուններ
Իս., Երկ., 3, Պատմվածքներ	Ալու	Գարեբաղի, Բելլենի, Զամի, Նիզամի, Ռուսի, Դեյլի, Մարի, Հեյլի, Բոգլի, Բոտոգլի
ՎՓ, Երկեր, 1	Սուրենյու, Խորենացու, Դոստոևսկու	Կալիտայի, Էռնանի, Գուգոնի, Տայեցի, Դոնիցետի, Կալաբրի, Գարեբաղի, Դոցի, Մալլենի, Ռուջենի, Մարիանի, Քալանի, Ցակոնի, Մաքսիլի, Կալետտի, Գալանտի, Մարի, Գանելի, Աղալի, Բենելի, Պրենչիվալի, Շուշի, Դեմի, Մերբելի, Յանի
ԱԲ, Երկ., 1, «Մթնածոր» շաբլոն	Թիվուրացու, Յալու, Ալու, Բադու, Զաքու, Պետու	
ՍԿ, «Խճանկար հոգու և քարտեղի զույներից»	Բուսկի, Զալու, Ռուս-թալու, Բենեդու, Նաթալու, Ստոկովսկու, Գառնու, Մարիսկու, սկու, Լոռու	Բեթլի, Աբաբի, Անի, Զիլի, Բաֆթի, Սյուզի, Վերդի, Ռոսի, Գրոգի, Բարբի, Կալիտայի, Բրելի, Նյու-Ջերսի, Մակկաբի, Էյսի, Սթալի, Գարեբաղի, Քոլի, Նոր Գեդի, Մարի, Մոստոսի, Մայամի, Ֆելի, Մայան-Շուշի, Բենեդի, Աղամոյի, Արգիլի, Սուսուսի, Վալի, Նելի, Կալաբադի
ՀՄ, Մարեր	Պալու, Դուրամիլու, Լեյու, Բուգյու, Արաբու, Գրոգու, Արեգու, Սալու, Արգիլու	Ամանի, Բենեդի, Անտոնի, Գառնի, Անի, Արգիլի
ՎՊ, «Դեղատուն «Անի»	Դոստոևսկու	Անի, «Նախի», Էրգուլի, Լեոնարդ դա Վինչի, Բուսկի

Աղյուսակում ու-ով և ի-ով կիրառություն ունեն հետևյալ բառաձևերը. Բենեդու||Բենեդի, Գառնու||Գառնի, Արաբու||Արաբի, Գրոգու||Գրոգի, Արգիլու||Արգիլի:

Գրական լեզվի զարգացման նախորդ փուլում և XX դ. առաջին տասնամյակներում բավական տարածված էին ժամանականիշ ժամ,

տաՐԻ, պահ, դար, ինչպես և մահ բառերի ու-ով ձևերը: Օրինակներ՝ նախանցյալ դարու վերջերն էր (ՀԹ, ԵԺ, 4, էջ 246): Ութերորդ դարու մոտ, ապրել է արաբացոց մեջ ... Զբեքը անունով գիտնականը (ՄՆ, ԸԵ, էջ 238): Եթե մի մարդ նորա ասածներին նայելու լինի, անտարակույս տարու մեջ տասն անգամ դատիկ կըկատարի (ՄՆ, ԸԵ, էջ 250): Նոր տարու առաջին օրը Մինասյանը պատրաստվեց այցելության տալու քաղաքում ունեցած իր բարեկամներին (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 619): Երկու հոգի այս պահում ծառերի տակովն անցան (ՀԹ, ԵԺ, 3, 1969, էջ 19): Չէր փայլում հնձավորի մանգաղը, որ օրվա այդ զովարեր ծամուն ավելի եռանդով էր գործում (Բ, ԵԺ, հ. 7, էջ 319): Քառորդ ժամու չափ խոսելուց հետո... ծերունին ցուցամատը դրեց սեղանի վրա գտնվող զանգակի գլխին (Շիրվ., ԵԺ, 4, 1959, էջ 152): Դու իմը պիտի լինիս... նույնիսկ իմ մահու գնով, նույնիսկ քո մահու գնով (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 139): Ժամանակակից գրական նորմայի տեսակետից այս ձևերն հնացած են: Ներկա փուլում նշված բառերի ու-ով կիրառություններն ունեն ոճական արժեք. հմմտ.՝ Նոր տարու գիշերն էր (ԴԴ, ԵԺ, 3, 1977, էջ 216): Արտոնքը կես ժամու ճամփա է վարդենիսից (ԽԴ, ՌԿ, էջ 272): Մահու թևերով իջնում է գիշերը վանքի և աշխարհի վրա (ԳՄ, ԵԺ, 2, 1967, էջ 91):

Որոշ վերապահություն պետք է անել տաՐԻ բառի վերաբերմամբ, որի ու-ով հոլովումը պահպանվում է ըստ ձևի, իսկ վա-ով հոլովումն՝ ըստ իմաստի: Հանդիպում են երկու ձևերի հոդով հավասարաժեռ կիրառություններ: Օրինակներ՝

Նոր տարվան նախորդող այս օրերին ճապոնական քաղաքների հուշանվերների խանութների վաճառասեղաններին ասես մրկների արշավ է նկատվում (ՍՀ, 27/12, 1983):

Նոր տարուն նախորդող վերջին օրերին նրանք իրենց բնակարանները զարդարում են բամբուկի ու սոճու ճյուղերով (ՍՀ, 27/12, 1983):

Բացի այդ, տաՐԻ բառը հասակ, տաՐԻԲ (տարեկան) նշանակությամբ հոլովվում է ու-ով. օրինակներ՝ Տեսա այդ ճշմարտությունը դեռ հարյուր տարուս չհասած (ՀԹ, ԸԵ, 1, էջ 256): Սիմոնի վերջին տղան, այսպես տասներեք տարու, կանգնել էր գոմի մոտ ... (ՀՄ, Օգ., էջ 197)²¹:

²¹ Չենք անդրադառնում ու-ով այն զբաղաբանություններին ու բարբառաբանություններին, որոնք ծառայում են խոսքի ոճավորման նպատակներին. Հմմտ.՝ Մետաքսյա հագուստը կարված էր ըստ վերջին տարազու (Մուր., ԵԺ, 5, էջ 16): Կախքու անմահական գինին է (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ 332): Ստացել ենք Օրդարադու չիր (ՍՀ, ԵԺ, 1, էջ 61): Աղասին Ղարաֆիխտու սարերից հրավիրված էր Դսեղ (ՀԹ, ԵԺ, 3, 1969, էջ 30): Չենք

Այսպիսով, լեզվի զարգացման ներկա փուլում բավական նվազել են ու հոլովման պատկանող հասարակ գոյականների ի-ով ձևերը: Նախապատվությունն այս դեպքում տրվել է ավանդական ու-ով կազմություններին, որոնք համապատասխանում են լեզվի խնայողության սկզբունքին: Է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» զուգաձև հոլովման նշումներ են ստացել ավելի քան 110 գոյական, որոնք կազմում են բառարանում նշված ու հոլովման պատկանող բառերի (1840 բառ) 6 %-ը: 'Իրանց մեջ մեծ թիվ են կազմում բուսանունները, որոնց գործածություններն ավելի հատուկ են նեղ մասնագիտական գրականությանը: Կոյականաբար հաճախ հանդես եկող որոշ փոխանուններում նկատվում է նմանատիպ գոյականների հոլովման համաբանության միտում. ալի, ելի ածանցներով փոխանուններում տարածման միտում ունեն ի-ով ձևերը՝ անորոշի սեռական-տրականի ձևվերից տարբերակելու և քերականական համանունությունից խուսափելու պահանջով: Փոխառյալ բառերի և հատուկ անունների գործածություն-սահմանների ընդարձակման ներկա պայմաններում գնալով ավելի են տարածվում դրանց ի-ով կազմությունները: Ու-ով ձևերը հիմնականում պահպանվում են սովորության ուժով, որպես գրական ժառանգորդությամբ ավանդված ձևեր:

4. Ոչլի. Ոչ հոլովման են պատկանում կիև (տիկին), փույր, տալ, սկեսուր, անեք, տեք, ընկեր բառերը և սրանցով բարդվող ձևերը, որոնց թիվը հասնում է 280-ի: Բառաբարդման ամենամեծ կենսունակությունն ունի տեք բառը (184). ընկեր-ով բարդվող բառերի թիվը 40 է, կիև բառով վկայվում է 26, փույր բառով՝ 21 կազմություն:

Քերականագիտական աշխատություններում նշվել են նաև այս հոլովման պատկանող բառերի ի-ով տարբերակները: Այսպես, Աճառյանը առանձնացնում է ընկեր բառը որպես նաև ի-ով հոլովվող բառ, Աբեղյանը հնացած է համարում ընկերոջ, անեռոջ, սկեսրոջ, տալոջ ձևերը և սովորական՝ ընկերի, աների, տալի, սկեսրի բառաձևերը. Գ. Սևակը գրում է, որ ոչ հոլովման երբեմն ենթարկվում են անեք, տալ և սկեսուր բառերը, որից հետևում է, որ այդ բառերի սովորական հոլովումը ի-ն է. է. Աղայանը նշում է տեք բառի երբեմն ոչ-ով կազ-

նշում և արևմտահայ գրական նորմայի ազդեցությունները, որոնք մեծ չեն. օր.՝ Լի-նեկով հայ և հայու զավակ՝ նա թատրոն շնորհեց թուրք ժողովրդին (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 215):

մըվելու մասին, Ս. Աբրահամյանը նշում է հատկապես սկեսուր, տալ, տեգր, բառերի հոլովման մեջ նկատվող տատանումները²²,

Անցյալ դարի վերջի և XX դ. առաջին տասնամյակների գրական լեզվում ոչ հոլովման պատկանող բառերի ի-ով ձևերից տարածում ունեին ընկերի, սկեսուրի ձևերը²³։ Օրինակներ՝ Ամեն մեկը պատրաստ էր վնասել իր ընկերին (Բ, ԵԺ, 2, էջ 466)։ Խոստանում ենք միմյանց ընկերի և ուսանողի ազնվագույն խոստումով (Մուր., ԵԺ, 6, 1963, էջ 164)։ Եղբայրն եղբորը չէր խնայում, ընկերն ընկերին (ՀԹ, ԵԺ, 3, 1969, էջ 94)։ Աչքի տակով նայեց ընկերին (ԴԴ, ԵԺ, 3, էջ 255)։ Շատ լավ հիշում էր իր դասընկերին (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 218)։ Լերմոնտովն էլ ունեցավ իր մեծ ընկերի - Պուշկինի ճակատագիրը (ՀԹ, ԵԺ, 4, էջ 303)։ Նրա հարսը՝ Զավահիրը... պտտվում էր յուր սկեսուրի շուրջը (Բ, ԵԺ, 1, էջ 513)։ Նա այլևս չէր մասնակցում սկեսուրի կամ սկեսրայրի ողբերին... (Մուր., ԵԺ, 5, էջ 224)։ Սկեսուրիդ հոգին Գաբրիել հրեշտակն առնի տանի արքայության մեջ գցի (ՂԱ, Երկ., 1979, էջ 173)։

Եվ դարասկզբում, և՛ ներկա փուլում սովորական են սկեսուրը|| սկեսուրի, տալոջ||տալի բառաձևերի զուգահեռ կիրառությունները։ Օրինակներ՝

Նա ամենևին չէր խառնվում սկեսուրոջ ու ծերունու խոսակցությանը (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 12)։

Մինա բիրբին... էլլայի աչքի առաջ բացում էր գյուղի հազարամյա գիրքը, որի յուրաքանչյուր էջը տգիտության մի զոհի մարտիրոսագիր էր, սկեսուրոջ հաշի տակ (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 102)։

Նրան այլևս չեն հալածում սկեսուրի անվերջ տրտունջները, տալոջ կոպիտ ակնարկները (Շիրվ., Ք., 1944, էջ 341)։

Մանեն իր և սկեսուրի միջև տեղ բաց արեց (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 9)։

Եվ լիսոսկան հարսը սկեսուրի հետ խոսում է մատնեբով, աչքերով (ԱԲ., Երկ., 1955, էջ 624)։

Հաճախ հարսը նախապես է վատ տրամադրված լինում սկեսուրի նկատմամբ (Ավանդ., 21/XII, 1983, էջ 4-րդ)։

Սկեսուրս այդ ծերունու քրոջ տալի աղջիկն է (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 52)։

22 Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Նշված աշխ.*, էջ 705։ Մ. Աբեղյան, *Նշված աշխ.*, էջ 343։ Գ. Սևակ, *Նշված աշխ.*, էջ 270։ Է. Աղայան, *Նշված աշխ.*, էջ 241։ Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, *Նշված աշխ.*, էջ 99—100։

23 Իսահակյանի պատմվածքներում (Իս., Երկ., 3, 1959) ընկերի ձևը գործածվել է 15, ընկերոջ ձևը՝ 6 անգամ։

Անեռոջ||աների ձևերից գրական լեզվում տարածված է առաջինը: Օրինակներ՝ Գարեգինն իր ապագա անեռոջն արդեն հայրիկ էր անվանում (ՆԴ, ԵԺ, 2, էջ 433): Եզնեռդ ուղարկել էս անեռոջ տունը (ԱՌ, Երկ., 1955, էջ 365): Վատ չէր լինի ստուգել հաշվապահի նախկին անեռոջ տունը (ՆԶԶ, էջ 336): Լեռնը իր կաղ անեռոջն էլ խառնեց դպրոցականներին՝ որ նրանց շեշտով դժու խփի և սա (ՀՄ, Մ., էջ 206):

Ընկերոջ||ընկերի զուգահեռներից սովորականն ու չեզոքը ընկերոջ ձևն է: Ընկերի ձևի գործառությունը գրական լեզվի ներկա փուլում տարածված չէ: Տագր (տեգր) բառն ունի տագր||տագրոջ կամ տեգրոջ|| տագրի կամ տեգրի և տեգոր հոլովական տարբերակները: Տագեր ձևը հնաբանություն է. օր.՝ ...Թագուհին չգիտեր, թե ինչ բառերով արտահայտեր յուր շնորհակալիքն ու երախտագիտությունը յուր տագերն ու Մարգարտունուն (Մուր., ԳՄ, 1939, էջ 380): Տագրոջ ձևը հատուկ է գրական լեզվի գրավոր տարբերակին. օր.՝ Դյուլթիշ որբեայրին իր ձեռքը ... առաջարկեց տագրոջը (Լ. Տաքսին, «Սրբազան ավաղակաորջը», 1981, էջ 75): Տեգրի ձևը հատուկ է գրական խոսակցական լեզվին և միտում ունի տարածվելու նաև գրավոր տարբերակում: Տեգոր ձևը գործառում է ժողովրդախոսակցական լեզվում:

Տիկին բառի ի-ով ձևերն հատուկ են արևմտահայ գրական լեզվին: Արևելահայ գրական լեզվում տարածվածն ու չեզոքը տիկնոջ ձևի կիրառությունն է. տիկինի ձևը հատուկ է խոսակցական ոճին: Ստորև բերվող օրինակներում տիկինի ձևերը շղատառ են գրվել հենց գրական երկում, որպես գրական նորմայից շեղվող և դավաճացի աղջկա խոսքին բնորոշ կամ նրա խոսքի նմանողությամբ կերտված բառաձևեր: Օրինակներ՝ — Գնա՛, թե չէ տիկինին կասեմ ... (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 344): Շուշանն այժմ նայում էր մերթ տիկինին, մերթ պարոնի ոտներին (Ն. տ., էջ 352):

Քույր բառի ի-ով կիրառությունները նույնպես սակավադեպ են. օրինակ՝ ... Ինքս կարոտ եմ զգթած քույրի» (ՎՏ, Երկ., 1956, էջ 648): Քույր բառը «բուժքույր» իմաստով կարող է հոլովվել և ի-ով: Քույրով բաղադրվող հորհուր, մորհուր և նման կազմությունների սեռական տրականը ի-ով է և հատուկ է ժողովրդախոսակցական կամ բարբառային-խոսակցական լեզվին. օրինակներ՝ Մայրս հորհուրիս մոտն է (Իս., Երկ., 3, էջ 232): Մոտ եմ վազում մորհուրին՝ պառկել է ... (ՍԳ, 1982, № 12, էջ 35):

Գրական կանոնից դուրս են նաև ոչ հոլովման պատկանող բառերի՝ ժողովրդախոսակցական կամ բարբառային-խոսակցական լեզվում հանդիպող ու ներքին թեքմամբ ձևերը. օրինակներ՝ Գամ անդուս մոտ էս մի

երկու ամիսն անցկացնեմ (ՀԹ, ԵԺ, 3, 1949, էջ 12): Նստոն նստեց սկեսուր մոտ (ՆԴ, ԵԺ, 1, էջ 34): Համբուրեց կեսուր, կեսրարի ձեռքը ... (ՍԶ, ԵԺ, 2, 1960, էջ 435) և այլն:

Տեր բառն հոլովվում է ոչ-ով. նկատի շունենք փոխանվանական կիրառությունները. օրինակ՝ Տիկին Դաշունի.— (Տերի վրա քնքուշ շեշտելով) Տե՛ր աստված, հոգնել ես ... (ԳՄ, ԵԺ, 2, 1967, էջ 392): Սակայն տեր-ով բաղադրվող մի շարք բարդություններում կան ի-ով զգալի կիրառություններ: Օրինակներ՝ Դու իսկի նման չես միլիոնատերի կնոջ (Շիրվ., ԵԺ, 6, էջ 235): Սեղան բաց արին նորեկ կալվածատերի համար (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ 42): Ցանում էր մի լծկաճատերի հետ (ն. տ., էջ 341): Մեր գյուղացիները երկու անգամ ուզեցել են այս նորատերին սպանել ... (ԽԴ, ՌԿ, էջ 224): Շեհիտը դանդաղ ու երկար լցնում էր ժխածօրճը և գլուխներին շտապեցնում (ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 27) և այլն: Տեր բաղադրիչով տառնուներ բառը պատկանում է ի հոլովման: Օրինակներ՝ Մինասը վերադարձավ՝ հետը բերելով տառնուներին (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 280): Գլիրը մոտենում էր և չոր ու կոշտ հայտնում տառնուների հրամանը (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 210): Տեր բառով բաղադրվող մի շարք այլ բառերի հոլովման համաբանությամբ գեղարվեստական գրականության լեզվում հանդիպում են և տառնուիրոջ ձևի կիրառության դեպքեր: Օրինակներ՝ Դերթն ամբողջ օրը գլուղի տառնուիրոջ դռների մոտ էր թափառում (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ 13): Տառնուիրոջ մոտ ավելի բարձր դիրք կատանա ... (ն. տ.): Ավելի հաջող և բնական է խուղոյի, այս քսու, խարդախ, ստոք տառնուիրոջ պատկերը (Շիրվ., ԵԺ, 9, 1955, էջ 129):

Այսպիսով, ժամանակակից գրական արևելահայերենում ոչ հոլովման պատկանող բառերը հոլովական տատանումների տեսակետից միանման չեն. սկեսուր, տալ, տեգր բառերի ի-ով ձևերն ունեն տարածման միտում, մինչդեռ տեր, քույր, ընկեր, տիկին բառերի ի-ով ձևերը՝ սահմանափակ կիրառություն՝ ոճական կամ իմաստային նրբերանգումներով. կին բառը ի-ով չի հոլովվում. աների ձևը տարածում ունի գրական խոսակցական լեզվում:

5. Ուրի. Ո հոլովման են պատկանում հայր, մայր և եղբայր բառերը, որոնցով բարդվող կազմությունների թիվն արդի հայերենում անցնում է 140-ից: Նշված բառարանում մայր բառով կա 71 կազմություն, հայր բաղադրիչով՝ 37, իսկ եղբայր բառը որպես վերջնաբաղադրիչ վկայվում է 34 բարդության մեջ: Պետք է, սակայն, նկատի ունենալ, որ այս թվի մեջ մտնում են նաև նշված բառերի բարբառային (մեր, հեր, ախպեր) ձևերով որոշ կազմություններ: Հոլովման գուգահեռ ձևեր ունեն սակավաթիվ հնացած կամ բարբառային բառեր: Օրինակներ՝ Մայրս վազում է տառմերի (ԴԴ, ԵԺ, 3, 1977, էջ 351): Ի՛նչ տառմեր ես, որ

չես կարողանում ազատել ջահել տղամերին (ն. տ.): Երեխամայրի, երե-
խամայրի և նման մի քանի կիրառություններն ավելի հատուկ են խո-
սակցական լեզվին:

Ուարտաքին հոլովման պատկանող սեր բառը կարող է հոլովվել
նաև ծագումով ու-ի հետ կապվող ու, ինչպես և ի հոլովիչով: Ու-ն և ի-ն
հանդես են գալիս որպես ոճական տարբերակներ: Օրինակներ՝ Մոլո՛ր-
մոլո՛ր դառնում էր սիրու համար կյանքը տված երգչի շուրջը... (Իս.,
Երկ., 3, էջ 331): Ասացեք, աստծու սիրու համար, ի՞նչ կա էստեղ
սարսափելի ու դատապարտելի (ՀԹ, ԵԺ, 4, 1951, էջ 218): Պանդխտա-
կան ուղիներին վրա ես հանդիպեցի իմ սերին (Իս., Երկ., 3, էջ 332):
Սեր և աստված բառերի հոդառության ժամանակ տեղի է ունենում
n>ու հնչույթափոխությունը. օրինակներ՝ Մերացա՛՛ երազելով անմահ
սիրուս գգվանքներին (Իս., Երկ., 3, էջ 341): Նրան էլ գցիր սիրուդ թա-
կարդը (ՆՁԶ, էջ 147): Սեր բառի ի-ով ձևերը գործել են նաև լեզվի
զարգացման նախորդ փուլում. օրինակ՝ Պետք էր պատասխանել նրա
սերին (Բ, ԵԺ, 2, էջ 478): Այլ բառերի ու-ով հոլովման ձևերը հնարա-
նություն են և գրական լեզվում գործածվում են ոճական նկատառում-
ներով: Օր.՝ Երբ լուսո դեմ կրակը հանդարտեց, խանձված ընկած էին
Մանասի կինը, երեխան, կազակը (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 126): Միայն լուսո
աստղն էր պայծառ պլպլում լալվարի հեռավոր գազաթին (ՆՁԶ, էջ
188): Ու-ով ձևերը մասամբ պահպանվում են կաղապարային արտա-
հայտություններում. հմմտ.՝ պատվո պահակ, պատվո տախտակ, սգո
միաինգ և այլն:

6. Վա||ի. Վա հոլովման պատկանող բառերի թիվը ժամանակակից
հայերենում հասնում է 40-ի: Վա||ի զուգադրությամբ կարող են հանդես
գալ ամիս, անգամ, առավոտ, գիշեր, ժամ, ժամանակ, կեսօր, շաբաթ,
պաւս, ցերեկ, ուտիս, օր և սրանցից մի քանիսով բարդվող ձևերը (հմմտ.
ֆալօր, հեակեսօր և այլն):

Պետք է նկատի ունենալ, որ ժամանականիշ որոշ բառերի հոլով-
ման հատկանիշը կայուն չէ. նրանք կարող են հոլովվել թե՛ վա և թե ի
հոլովումներով: Հաճախ այդ տատանումներն իմաստային հիմք ունեն²⁴.
Ստորև բերվող օրինակներում ընդգծված բառերի վա-ով կամ ի-ով հո-
լովումն ունի իմաստային պայմանավորվածություն: Օրինակներ՝ Նա
մարսել էր ճաշվա կերակուրը (ԴԴ, ԵԺ, 3, 1977, էջ 274): Մովանը մի
օր ճաշվա շոգին մոտեցավ Ջեյրանին (ՍՁ, ԵԺ, 1, էջ 384): Հրավիրում
են ճաշի երկու կողմից (ՀԹ, ԵԺ, 5, էջ 267): Աշխատելու եմ գիշերվա

²⁴ Տե՛ս Ս. Գ. Աբրահամյան, Լ. Ա. Պառնայան, Հ. Ա. Օհանյան, նշված աշխ.,
հ. 2, էջ 95:

հերթափոխին (ՎԽ, ՄՄԶ, 1955, էջ 35): Առավոտվա գնացքով դնում եմ (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 155) և այլն: Նշված օրինակներում զուգաձև հոլովումը բացառվում է: Որոշ կիրառություններում նկատելի է իմաստային անհըստակոթյուն. օրինակ՝ Նա իջավ և ճաշվա ամանները լվացող կանանց բարեկեղծ... ասաց (ՍԽ, Հ, 661, 1957) օրինակում «ճաշվա ամանը» ըմբռնվում է որպես «ճաշելու ժամանակից մնացած աման», թեև չի բացառվում, որ կհասկացվի և «ճաշաման»: Իմաստային նման անհըստակոթյուն ունեն նաև հետևյալ օրինակները. նրանք սպասում էին ճաշի ժամերգությանը (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 7): Ճաշի դեմ Թեկեթ հասան (ՆԴ, ԵԺ, 1, էջ 42) և այլն:

Վա հոլովման պատկանող բառերի ի-ով տարբերակներում ժամանակային իմաստը թույլ է արտահայտվում: Համոզվելու համար բերենք քնադարային համապատասխան վկայություններ:

Վա-ով բառաձևեր

Հովը սառնություն էր բերում ցե-
րեկվա շոգից խանձված դաշ-
տերին (ԱԲ, Երկ., 1955, էջ
97):

Ամառ գիշերվա վճիտ երկնքում
փայլում էին աստղերը... (Իս.,
Երկ., 3, էջ 296):

Փիլիպոս աղբարը... տանում էր
ինձ մանկապարտեզ, ձեռքիս
կեսուրվա ճաշի սակառը (ՎՓ,
Երկ., 1, էջ 45):

Էն ժամանակվա մարդն էլ աստ-
վածավախ է եղել (ՍԽ, Հ., էջ
709):

Քերականագիտությունը պետք է..
հնարավորին չափ ճիշտ արտա-
ցույի տվյալ ժամանակվա իրա-
կան վիճակը (Ռ. Իշխ., ԱՀՀԽ,
էջ 8):

Ի-ով բառաձևեր

Տների մութ զանգվածները լուսա-
վորվում էին ցեբեկի պես (ՆԴ,
ԵԺ, 3, էջ 141): Բաժանեցիք
իմ անքնության ժամերն ու
ցեբեկի ուրախությունները (ՍԿ,
ՔԴՔ, էջ 432):

Ես գիշերի մասնագետ եմ (ԳՄ,
ԵԺ, 2, 1967, էջ 42):

Եվ նա կեսուրի արևից տոշորվե-
լով ճամփա ընկավ դեպի Մա-
րուսյայենց տուն (ԴԴ, ԵԺ, 2,
էջ 362):

Ուր է էն ժամանակի հորերը (ԱԲ,
Երկ., 1955, էջ 366): Ինչ ահա-
գին անջրպետ Պետերբուրգի
կյանքի և այն ժամանակի
գորշ... Լոնդոնի միջև (ՎՓ,
Երկ., 1, էջ 376):

Անցումը «ամառային» ժամանակվա կատարվելու է ապրիլի 1-ի զրո ժամին (ՍՀ, 16/3, 1983):

Վերջապես մի կես ժամվա չափ օտար թաղուց հետո շոգեմակույզը մեզ քաշեց ափ (ՎՓ, Երկ., 1, 357):

Ոլիսարը ագրեգատով խուզել, նըշանակում է չկարողանալ օգտորվել այս անգամվա խուզից (ՍՆ, Հ, էջ 662):

Ժամանականիշ բառերի ի-ով հոլովումը հատուկ է բուն տրականի ձևերին. Օրինակներ՝ Սպասում եմ առավոտին (ՎՔ, ԿՀՀՃՎ, 1966, էջ 23): Նոր գառունքին հայտնվում են նրա ձագերը (ՀՔ, ԵՃ, 3, 1949, էջ 96): Փոթորկային գիշերին հաջորդեց խաղաղ, լուսապայծառ առավոտը (Բ, ԵՃ, 7, 1956, էջ 515): Տրականի վան-ով կիրառությունն ավելի հատուկ էր նախորդ փուլի և XX դարի առաջին տասնամյակների գրական լեզվին: Օրինակ՝ Կեսօրվան արդեն մոտ է ... (ՀՀ, Բան., 1937, էջ 20): Ցերեկվան հաջորդեց գիշերը (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 168): Որոշ կիրառություններ պահպանվում են և ներկա փուլում²⁵:

Երեկ, այսօր, վաղը բառերը, որոնք հոլովվում են վա-ով, վերջին շրջանում իմաստային տարբերակման հիման վրա սկսել են հանդես գալ և ի-ով. օրինակ՝ Դա ոչ թե անցյալի ամեն ինչն իդեալականացնող կարոտն է, այլ մարդկային հասկանալի կարոտն անցյալի մեջ եղած և այսօրին շատ անհրաժեշտ էթիկական-քաղաքացիական արժեքների հանդեպ (ԳՔ, 13/3, 1981, էջ 3-րդ):

Երբ վա հոլովման ենթարկվող բառերի լրացում են դառնում դրանց բառիմաստի հետ չառնչվող երևույթներ, ժամանականշովությունն ավելի է

Անցում «ամառային» ժամանակի (ՍՀ, 16/3, 1983):

Մարդիկ խոսում-գրուցում են մի ժամի չափ ... (ՍԶ, ԵՃ, 10, 1964, էջ 40):

Մի պաշտոնական գործով պետք է գնար Ախալցխա - հետաձգեց ուրիշ անգամի (ՀՔ, ԵՃ, 5, էջ 252):

25 Հ. Աճառյանը այս հոլովման վերջավորությունը համարում է վան-ը, որ արեւելահայ գրականում դարձել է -վա: Ըստ նրա վան-ի և-ն զգոթվել է որոշիչ հոդի հետ և կրճատվել. բայց նա նորից երևան է դալիս բացառականի մեջ: Տե՛ս Հ. Աճառյան, Նշված աշխ., էջ 701—702: Գ. Զահուկյանը նույնպես և-ն համարում է հիմքական տարր (աղջկա-ն, օրվա-ն). տե՛ս Նշված աշխ., էջ 193:

ընդգծվում. նման օրինակներում ի-ով տարբերակները բացառվում են: Հմմտ՝... Մնակյանի խումբը գիշերվա ներկայացումից հետո, վաղուց գնացել էր (ՎՓ, Երկ., 1, 1979, էջ 11): Առավոտվա գնացքով մեկնում եմ (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 155): Ցերեկվա փորձին բուրդովին անտեղի վիրավորների խեղճին (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 36): Վա-ով ձեռքում կարծեք ժամանակային ավելի. նեղ հատված է ընդգծվում. հմմտ՝ աղջիկ ժամանակվա (ՎՊ, ԴԱ, էջ 22), պատերազմի ժամանակվա (ՀՄ, Օգ., էջ 84), կես ժամվա ծանոթ (նույն, էջ 25), երկու օրվա, նեղ օրվա, առավոտվա 6-ին, երկուշաբթի օրվա և այլն:

Ի հոլովման ենթարկվող ժամանականիշ որոշ բառեր համաբանության գործոնի աղղեցությամբ խոսակցական լեզվում կարող են հանդես գալ և վա-ով: Օրինակներ՝ Երբ մարդը կես դարվա հիշողություն է ունենում, ապա նա արգեն հին մարդ է (ԳԹ, 7/8, 1979, էջ 1):

Այսպիսով, վա հոլովման պատկանող գոյականների՝ իմաստային հիմքով չպայմանավորվող տարբերակները ժամանակակից գրական լեզվում մեծ տարածում չունեն: Տարի, ժամ, պահ, դար բառերի ու-ով տարբերակները ժամանակակից գրական նորմայի տեսակետից կենսունակ չեն և ավելի հատուկ են նախորդ փուլի գրական լեզվին:

Ի-ով վերջավորվող կոռի, Շուշի տեղանունները ժողովրդախոսակցական լեզվում ենթարկվում են վա հոլովման: կոռի տեղանունը գրական լեզվում հաճախ հանդես է գալիս ու հոլովմամբ. Շուշի տեղանունը ու-ով ավելի սակավ է հանդես գալիս: Երկու բառն էլ ունեն ի-ով տարբերակներ. այսպիսով կոռի, Շուշի տեղանունների հոլովման տարբերակները հոռաշարք են. վա||ու||ի²⁶:

7. վա||ի. հայագետների մի մասը վա հոլովման մեջ է դնում և մահ բառը²⁷: Գ. Զահուկյանը վա և վա|| հոլովումները առանձնացնում է՝ վա-ի համար գործածության պայման համարելով իմաստային, վա||-ի համար՝ պատմական գործոնը²⁸: Մահ բառի հոլովման մեջ սովորականն ու չեզոքը վա||-ով ձևն է: Օրինակներ՝ Քաղավորը ինչու՞ պետք է քո մահվան լճի՞նը հաստատի (Իս., Երկ., 3, 1959, էջ 10): Ունում էր մահվան բուրբ (ԱԲ, Երկ., 1955, էջ 291—292): Երկու ընկերները լուռ

26 Մ. Արեղյանը գտնում է, որ ի-ով վերջավորվող հատուկ անունների վա-ով հոլովումը բարբառային ծագում ունի. Գառնի-Գառնվա, Անի-Անվա, Կարբի-Կարբվա և ուրիշ անունների վրա տարածվել ու կիրառվել է հետագայում (ՄԱ, նշված աշխ., էջ 345—346): Նման որոշ կիրառություններ դարասկզբում առկա էին և այլ բառերում. օրինակներ՝ Նուխվա (ԽՀ, 1921, № 238), Բագվա (ԽՀ, 1921, № 98) և այլն:

27 Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշված աշխ., էջ 703: Մ. Արեղյան, նշված աշխ., էջ 346: Գ. Սևակ, ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, էջ 270: Է. Աղայան, նշված աշխ., էջ 241:

28 Գ. Զահուկյան, նշված աշխ., էջ 191:

ու գուսպ լսել էին երեխաների տանջալից մահվան մանրամասնությունները (ԴԴ, ԵԺ, 3, էջ 255): Ի-ով տարբերակները կանոնական են, սակայն ընդհանրական չեն: Օրինակներ՝ Մի մտածիր մահի մասին (Իս., Երկ., 3, էջ 203): Նա սկսել էր մահի չափ ատել իր պաշտոնը (ՆԴ, ԵԺ, 1, էջ 157): Այնպես կապրես, որ մահի նման կլինի (ԴԴ, ԵԺ, 3, էջ 110):

Վաճ-ով կամ Ի-ով գործածությունը որոշ չափով պայմանավորվում է և գրողի անհատական ոճական նախասիրությունը: Օրինակ, Իսահակյանը նախապատվությունը տալիս է Ի-ով ձևերին: Նրա պատմվածքներում (Երկ., 3, 1959) կա մահի ձևի 7 կիրառություն (էջ 10, 16, 21, 48, 143, 203, 240), մահվան՝ 4 (էջ 10, 12, 14, 199):

Մահ բառի ու-ով հոլովումը հնացած է և ունի ոճական արժեք: Օրինակներ՝ Հիշեցնում էր մահու սոսկալի ձայնը (Շիրվ., ԵԺ, 4, 1959, էջ 205): Մահու թևերով իջնում է գիշերը վաճքի և աշխարհի վրա (ԳՄ, ԵԺ, 2, 1967, էջ 91): Ժամանակակից գրական լեզվում այն պահպանվում է կաղապարային որոշ արտահայտություններում, ինչպես, օրինակ, Մահու չափ, կենաց ու մահու կոնիվ և այլն, թեև Ի-ով ձևերը թափանցում են և այդ ոլորտը. հմմտ.՝ կենաց ու մահի կոնիվ (ՍԿ, ՔԴՔ, էջ 225) և այլն:

8. Յան/ի. հոլովման նման տատանում ունեն գալուստ, ծնունդ, կո-րուստ, հանգիստ, փախուստ բառերը: Է. Աղայանը նշում է նաև առավոտ ու երեկո բառերը, թեև յան-ով սեռականը նա առհասարակ որակում է իբրև հնաբանություն²⁹: Ս. Աբրահամյանը յան հոլովման մասին նշում է «Այլաձև հոլովումներում», որպես ժամանակակից հայերենում այդ բառերի համար առավել օրինաչափ դարձած կամ դարձող այլ ձևերից շեղումներ³⁰: Նշված բառերի զուգաձև հոլովումն ավելի հատուկ էր նախորդ ենթափուլի գրական լեզվին: Օրինակներ՝

Այդ գյուղաքաղաքը ծառայում է հայերին իբրև քաֆստյան անկյուն (Մուր., ԵԺ, 5, 1954, էջ 228—229):

Այդ օրհասական ընթացիկում ամեն շնչավոր քաֆստի տեղ էր որոնում (Բ, ԵԺ, 7, 1956, էջ 171):

... Յույց տամ փախստյան ճանապարհը (Մուր., ԵԺ, 4, 1953, էջ 241—242):

Երբ պիտի եկեղեցու երեկոյան

Սա արդեն փախուստի մի ճանապարհ է (Մուր., ԵԺ, 1, 1951, էջ 309):

Ճանապարհ ընկավ դեպի Ս. Գե-

²⁹ Տե՛ս է. Բ. Աղայան, *Նշված աշխ.*, էջ 241—242:

³⁰ Տե՛ս Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնապյան, Հ. Ա. Օհանյան, *Նշված աշխ.*, էջ 106:

զանգերը հնչեն (Իս., Երկ., 3, էջ 528):

վորդ, ուր և հասավ երեկոյին (ՂԱ, Երկ., 1979, էջ 185):
Հանկարծ եկեղեցու երեկոյի զանգերը հնչում են (Իս., Երկ., 3, էջ 526):

Հայերենի զարգացման ներկա փուլում ի-ով տարածվող ձևերի կողմից դեռևս պահպանվում են յան-ով ձևերը՝ որպես ոճական արժեք ունեցող տարբերակներ: Նկատվում է նաև, որ յան-ով ձևերը պահպանվում են առավելապես այն դեպքերում, երբ այդ բառերը հանդես են գալիս որպես գոյականի լրացում: Խնդրային կիրառություններին ավելի հատուկ են ի-ով ձևերը: Հմմտ.

Նրանց գալստյան լուրն արդեն հասել էր Նահապետին (ՀՔ, ՍԳ, 1965, էջ 153):

Սպասեց թշնամիների գալուստին (Իս., Երկ., 3, էջ 116):

Ներկայումս յան-ով ձևերն ունեն ածականացման կամ մակբայացման միտում. հմմտ.՝ հանգստյան տուն, երեկոյան դպրոց, ծննդյան տոներ, կգամ երեկոյան և այլն: Յան-ով որոշ կիրառություններ խիստ հնացած են. օր.՝ Հարկ է ժողովրդյան մեջ տարածել այս բանը (ՍԶ, ԵԺ, 7, էջ 30):

9. Լ > Ե||Ի./Լ > Ե հոլովումը նույնպես հատուկ է գրաբարի հոլովման համակարգին: Նշված զուգադրությամբ տարբերակները պահպանվել են միայն կայսր և դուստր բառերում: Օրինակներ՝

Հելգին գնաց արոտավայր իր դըստերը տեսնելու (Իս., Երկ., 3, էջ 114—115):

Ակնարկում ցույց է տրված, որ Սեյիդի դուստրին պետք է վիճակվեր իր հոր մանկամարդ կնոջ բախտը (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 644):

Պապը գլուխը խոնարհեց, ինչպես ընդունված էր կայսեր անունը լսելիս (ՍԶ, ԵԺ, 7, էջ 501):

Ճառագայթների մի խումբ ընկնում է կայսրի դմբին (Իս., Երկ., 3, էջ 464):

Ֆրանսիայի ապագա կայսեր երազանքները այդպես էլ չիրականացված մնացին (ՍԶ, 27/7, 1983):

... Պատուեց կայսրի նամակը (ն. տ., էջ 32):

Ե-ով ավանդական կազմութիւններն ավելի հատուկ են բարձր, վսեմ ոճերին, ի-ով ձևերը շեղոք են: Պահպանվում է նաև դուստր բառով բաղադրվող մի շարք հնակազմ կամ դրանց նմանակությամբ ստեղծվող բարդութիւնների ե-ով հոլովումը. հմմտ.՝ աբխալադստեր, իշխանադրստեր, խոստովանդստեր, լեռնադստեր (ՎՏ, Երկ., 1956, էջ 293) և այլն: Նշենք նաև, որ կայսր և դուստր բառերի ե-ով կիրառութիւնների պահպանումը մասամբ պայմանավորվում է այդ ձևերի ոչ համագործածական լինելու հանգամանքով³¹:

ՉՈՒԳԱՋԵՎԵՐԸ ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ ՀՈՂՎԱՆԻՄ

Բացառականը կազմվում է կա՛մ ուղղական, կա՛մ սեռական-տրական հոլովներից: Տարբերակային ձևերն առաջանում են ալն դեպքերում, երբ բացառականը կազմվում է նշված երկու հիմքերով էլ:

Այդպիսի կազմավորումներ ունենում են ու, վա, վաճ, ոչ հոլովման բառերը: Բացառականի զուգաձևերը, ի տարբերութիւն սեռական-տրականի, առաջանում են ոչ թե թեքույթների, այլ հիմքերի փոփոխութիւնների հետևանքով: Բացառականի հիմք են դառնում կամ սեռական-տրականի հիմքից տարբեր թեքույթներով կազմավորումները (հմմտ.՝ ձմռան + ից||ձմեռվա(ն) + ից, գարնան + ից||գարունվա(ն) + ից, կամ և՛ ուղղականի, և՛ սեռական-տրականի հիմքերով կազմավորումները (հմմտ.՝ սկեստուր + ից||սկեստոչ + ից, առավոտ + ից||առավոտվա(ն) + ից, մահ + ից||մահվաճ + ից): Երկու դեպքերում էլ տարբերակային ձևերն ունեն միայն ից վերջավորութիւնը: Միայն ու հոլովման բառերի դեպքում է, որ առկա են բացառականի ից||ց զուգաձև թեքույթները (հմմտ.՝ բաճալու + ց||բաճալի + ից, դեղձենու + ց||դեղձենի + ից)³²:

ա) Վա հոլովման պատկանող բառերի բացառականի զուգաձևերը. վա հոլովման որոշ բառեր բացառականը կազմում են և՛ ուղղականի, և՛ սեռական-տրականի հիմքերից. երկու կազմութիւններն էլ կանոնական են: Սեռական-տրականի հիմքով կազմութիւններում ժամանակային իմաստը փոքր-ինչ ընդգծվում է: Օրինակներ՝ Այն օրից, երբ որդիները մեռան, նա ալլևս մազերը չէր կտրում (ՍՁ, ԵԺ, 1, էջ 327): Եվ այդ օր-

31 Նշված բառերի ի-ով սեռ.-տր.-ը կազմվում է ուղղականի հիմքից: Սխալ է կայսեր թեքված ձևի վրա ի-ի հավելմամբ կայսերի ձևի կիրառութիւնը. օր.՝ կայսերի վերաբերմունքը հայտնի է իրեն (ՍՁ, ԵԺ, 7, էջ 596): Տեքենտը իրավունք չհամարեց խոսել կայսերի մասին (ն. տ., էջ 600):

32 Ի. Իշխանյանը բացառականի հոլովակերտիչ համարում է ց-ն, ից, ուց, ճից ձևերը դիտում է որպէս ց-ի տարբերակներ. տե՛ս նրա «Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը», 1971, էջ 30:

վանից Շուշանն աշխատում էր դեմառդեմ շմալ պարոնի հետ (ն. տ., էջ 339): Այդ օրից անցել է մի ամբողջ շաբաթ (ՆԴ, ԵԺ, 2, էջ 155—156): Այդ օրվանից ամեն ինչ միշտ լավատես հեռանկարով դատելու իմ սովորությունը կարծես բնություն է դարձել իմ մեջ (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 21): Առավոտից բերանդ բան չես առել (ԳՍ, Բ, 1, 1953, էջ 480): Առավոտվանից բերանս բան չեմ դրել (ն. տ., էջ 220): Կեսօրից կարող ենք փորձերն սկսել: Կեսօրվանից կարող ենք փորձերն սկսել («Պիոներ», 1981, № 4, էջ 11):

Ժամանականիշ բառերի խնդրային կիրառությունների բացառականը կազմվում է ուղղականից: Օրինակներ՝ Գիշերից բավական անցել էր (Բ, ԵԺ, 6, 1956, էջ 236—237): Արևն արդեն թեքվել էր կեսօրից (ՆԶ, 2, 1955, էջ 73): Ժամանակի պարազայի իմաստով կիրառվելիս և երբևէնից հարցին պատասխանելիս նման բառերի բացառականը կազմվում է տրականի ձևից: Ս. Աբրահամյանը ճշտորեն նկատել է տալիս, որ «հաճախ ժամանակ ցույց տվող բառերի բացառականի՝ երկու հիմքերից որևէ մեկով կազմվելը պայմանավորված է իմաստային ու կիրառական որոշ նուրբ տարբերությամբ»³³:

Երեկ, այսօր, վաղը բառերի բացառականը որպես կանոն կազմվում է սեռական-տրականից: Վերջին շրջանում գործառության մեջ են դրվում և ուղղականի հիմքով կազմություններ, որոնք ունեն իմաստային տարբերակում: Օրինակ՝ Մաթևոսյանի այսօրը շատ բան ունի ժառանգած երեկից (ՍՀ, 27/9, 1979):

Տարի բառի բացառականը կազմվում է սեռական-տրականի տարու և տարվա ձևերից՝ տարուց||տարվանից. խոսակցական լեզվում կարող են հանգես դալ և ուղղական հիմքով կազմություններ՝ տարիից: Տարուց կամ տարվանից ձևի ընտրությունը մեծ մասամբ կախում ունի սրանց առնչվող բառերից, շարահյուսական շրջապատից. հմմտ. Կգամ երկու տարուց (ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 41): Այդ տարուց շատ բան են պատմում (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 126): Քսան տարուց ավելի էր, որ Սմբատը հեռացել էր գլուղաքաղաքից (ՂԱ, Երկ., 1979, էջ 314): Տարուց||տարվանից ձևերը համարժեք են դառնում, երբ պատասխանում են երբևէնից հարցին և գործածվում են ժամանակի պարազայի իմաստով. հմմտ.՝ ...Վեց ամսում կռվերի միջին կաթնատվությունը կազմել է 1590 կիլոգրամ՝ ճախորդ տարվանից 114 կիլոգրամով շատ (ՍՀ, 18/8, 1983, էջ 3-րդ): Երևանում էլեկտրաէներգիայի արտադրանքը կտրուկ կերպով սկսել է ավելանալ քաղաքի ջերմաէլեկտրակայանի լրիվ շահագործման տարուց (ՍՄ, 1979, № 1, էջ 68):

33 Տե՛ս Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, *Եզրած աշխ.*, էջ 96:

Սեռական-տրականում երբեմն վա հոլովմամբ հանդես եկող բոլե, դար բառերի բացառականը կազմվում է ուղղականի հիմքով՝ բոլեից, դարից, քանի որ այս բառերը ժամանականիչ են, բայց պատկանում են ի հոլովման: Ժամ բառի բացառականը նույնպես կազմվում է ուղղականի ձևից՝ ժամից:

բ) վան հոլովման պատկանող մահ բառը նույնպես բացառականում ունի զուգահեռ կազմութուն՝ մահից||մահվանից: Օրինակներ՝

Մահից առաջ մի քանի խոսք
ասաց միայն (ՍԶ, ԵԺ, 1,
1960, էջ 333):

Քնարիկը Մնակյանի մահվանից
հետո վերադարձավ դեպի մայ-
րենի լեզուն (ՎՓ, Երկ., 1, էջ
215):

Ինքը միշտ վախեցել է մահից
(Իս., Երկ., 3, էջ 179):

... Մահվանից մի քանի օր առաջ,
ընկերներով եղանք այն հիվան-
դանոցում, ուր պատկած էր
Զորյանը (Ս. Աղաբաբ., Դիմա-
նկարներ, հուշեր, 1982, էջ
208):

Առավել տարածված է ուղղականի հիմքով (մահից) կարճ կազմու-
թյան գործածությունը:

գ) Ոչ հոլովման պատկանող բառերի բացառականը կազմվում է սեռական-տրականի հիմքով: Հանդիպում են և ուղղականի հիմքով որոշ կազմութուններ: Օրինակներ՝ Հանդիմանություն ստացավ նրա սկեսուրից (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 61): Նա հայացքը փիկիներից դարձրեց ակամա դեպի պարոնը (ՍԶ, ԵԺ, 1, 1960, էջ 349): ... Զիբը Սամսոնը նոր էր ստացել Մոսկվայի մի հայտնի գործարանատերից (Շիրվ., ԵԺ, 4, էջ 377): Տուր-գենեն ասում է, որ Բազարովի տիպը վերցրել է իր հարևան մի բժիշկ կալվածատերից (Շիրվ., ԵԺ, 9, 1955, էջ 482): Նա չէր կարող թաքցնել իր մտերիմ ընկերից և բարեկամից իր ընտանեկան խճճված հանգա-մանքները (ՂԱ, Երկ., 1979, էջ 323):

Խոսակցական լեզվում առավել տարածված տալից, սկեսուրից՝ ուղղականի հիմքով կազմութունները միտում ունեն կայունանալու նաև գրական լեզվի գրավոր տարբերակում: Տեղ բառի բացառականը կազմվում է ուղղականի հիմքով:

դ) Ո հոլովման բառերի բացառականը նույնպես կազմվում է սեռական-տրականի հիմքով: Երբեմն հանդիպում են և ուղղականի հիմքով կազմութուններ. օրինակ՝ ծծմայրից (Բ, ԵԺ, 9, 1964, էջ 355): Սխալ է

աղբիկից (Ր, ԵԺ, 9, էջ 324) կազմութիւնը: Խոսակցական ոճի է սերից ձևը. հետևյալ օրինակում նման կիրառութիւնը ծառայում է հանգավորման նպատակին. «Գնա՛, մամիկ, ասա յարիս՝ հաջեղարեն քո սերից, Այս էլ քանի ծարավ գարուն աղբյուր հանեց աչքերից (ՀՇ, ՍԽ, 1955, էջ 20):

Ե) Ու հոլովման պատկանող բառերի բացառականը կազմվում է սեռական-տրականի հիմքով: Հանդիպում են նաև ուղղականի անփոփոխ հիմքով կազմութիւններ. հմմտ.՝ տեսակաւնուց||տեսակաւնիից (ՍԿ, ԽԺ., էջ 159), Գրոգնուց (ՀՄ, Մ, էջ 425) և Գրոգնիից, լեղուց||լեղիից, սոնուց||սոնիից, ածելուց||ածելիից և այլն: Ու հոլովման մի շարք բառերի բացառականի ից-ով կազմութիւնը կարծեք ավելի սովորական է. հմմտ.՝ շոգուց||շոգիից, կանաչուց||կանաչիից, աղուց ||աղիից, հնոտուց||հնոտիից, կիսանդուց||կիսանդիից և այլն: Ուղղականի հիմքով կազմութիւնները աստիճանաբար տարածում են գտնում նաև մի շարք փոխառյալ բառերում և ալի, ելի ածանցներով ածականների փոխանվանական կիրառութիւններում մասամբ համաբանութիւն գործոնի ազդեցութեամբ, մասամբ էլ քերականական համանունութիւնից խոսափելու պահանջով. հմմտ.՝ հաջուց||հաջիից, շաշկուց||շաշկիից, տափուց||տափիից, սիրելուց||սիրելիից, շնորհաւուց||շնորհալիից, ամուրուց||ամուրիից և այլն: Որոշ փոխանունների ու-ով հոլովումն արդեն անսովոր է ու հնացած. օրինակ՝ Մեծ պասի առաջին կիրակուց սկսվեցին ներկայացումները (Շիրվ., ԵԺ, 5, 1959, էջ 34):

Լոռի, Շուշի տեղանունների բացառականում գործում են Լոռուց||Շուշուց, Լոռիից||Շուշիից տարբերակները: Վա-ով ձևերն հատուկ են միայն սեռական-տրականին: Սա նշանակում է, որ նշված բառերը, որպես ի-ով վերջացող բառեր, ու հոլովման են:

Գրական լեզվում լայն տարածում ունի անկողնուց||անկողնից մըրցակցող ձևերի գործառութիւնը: Օրինակներ՝ Վեր կացավ անկողնից (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 302): Քեռի Թորոսը մի կերպ անկողնուց պոկվեց (ՄԳ, ՄՄԱ, էջ 31):

Տարվա եղանակների անվանումների բացառականը կազմվում է սեռական-տրականի տարբերակային երկու ձևերից՝ ամռանից, ամառվանից, ձմռանից, ձմեռվանից: Հնացած ու հազվադեպ են ուղղականի հիմքով հանդիպող կազմութիւնները. օր.՝ Նա լուրջ, խոհեմ կերպով.. հաշիվ է պահանջում իր կրակոտ երիտասարդ եղբորից՝ ամռանից (ՂԱ, Երկ., 1979, էջ 613): Փոխանվանական կիրառութիւնների բացառականը նույնպես կազմվում է ուղղականի հիմքով. օր.՝ «Գարունից» ստացվել է հազաւնդ:

Գործիականն ունի երկու վերջավորություն՝ ով և ք: Հիմնականը ցուցիչն է ով-ը. ք-ն ստանում -ույթուն ածանցով բառերը: Գործիականում զուգաձև հոլովմամբ կարող են հանդես գալ՝ -ում ածանցով բայանունները, -ույթուն ածանցով բառերը, արյուն, անուն, մահ բառերը: Քննենք սրանցից յուրաքանչյուրի զուգաձևության դրսևորման առանձնահատկությունները:

ա) -ում ածանցով բայանուններ. Հայերենի քերականագիտական աշխատություններում բայանունների գործիականի զուգաձև կազմության վերաբերյալ արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ: Պալասանյանը հարցում բառի հոլովման հարացույցում դնում է գործիականի ք-ով ձևը, թեև նշում է և ով-ով կազմության մասին³⁴: Հեղինակի լեզվում առկա է միայն ք-ով կիրառություն: Գ. Վանցյանը իր «Դպրոցական քերականության» մեջ (Թիֆլիս, 1906) հոլովման հարացույց չի ներկայացնում. բայանունների գործիականի զուգաձև կիրառություն առկա է նրա «Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի» (Թիֆլիս, 1906), աշխատության մեջ. օր.՝ ծագումով (էջ 124), սղումով (էջ 209), մշակումով (էջ 210) և ներշնչմամբ (էջ 93), մոռացմամբ (էջ 149), արտաշնչմամբ (էջ 151) և այլն:

Մ. Աբեղյանը գործիականի ով վերջավորությունը ընդհանուր է համարում բոլոր բառերի համար³⁵: Նրա գործածած բայանունների գործիականը, համաձայն իր իսկ նշած կանոնի, ունի միայն ով վերջավորությունը: Հ. Աճառյանը նշում է տարբեր հոլովաձևերի կազմության տատանումների յուրահատկությունները արևմտահայ ու արևելահայ գրական տարբերակներում. մասնավորապես գործիականի մասին նա գրում է. «Գործիականը արևմտահայ գրականում լինում է երկու ձևով՝ -մամբ և -ումով (շարժմամբ, շարժումով), իսկ արևելահայ գրականում՝ ալիլի-ումով ձևն է սովորական³⁶: Հեղինակային խոսքում ևս կան տատանումներ. անկումով (էջ 398), հոլովմամբ (էջ 402): Գ. Սևակը բայանունների գործիականի վերջավորությունը թեև համարում է գրաբարյան ք-ն³⁷, սակայն նրա աշխատության մեջ ևս հանդիպում են գործիականի զուգաձև կիրառություններ. հապավումով (էջ 185), գեղչումով (էջ 191), անկումով (էջ 302), ուրվագծումով (էջ 323) և՛ ուղղմամբ (էջ 265), հա-

34 Տե՛ս Մ. Պալասանյան, Քերականություն մայրենի լեզվի, Թիֆլիս, 1906, էջ 109—110:

35 Մ. Աբեղյան, նշված աշխ., էջ 345:

36 Հ. Աճառյան, նշված աշխ., էջ 700:

37 Գ. Սևակ, նշված աշխ., էջ 267—268:

վելմամբ (էջ 273): է. Աղայանը բայանունների բ-ով ձևերը համարում է հնաբանություն³⁸ և վերջին շրջանի իր աշխատություններում հետևողականորեն գործածում է բայանունների գործիականի ով վերջավորությունամբ ձևերը: Գ. Զահուկյանը բայանունների գործիականում արձանագրում է զուգաձև կազմություն³⁹: Հարցի պատմության այս համառոտ քննությունից իսկ երևում է, որ բայանունների զուգաձևությունը, որը պայմանավորվում է լեզվի փառացվածքային հնարավորությամբ, իր արտացոլումն է գտնում նույնիսկ լեզվաբանական աշխատություններում: Կանոնաբեկման առանձին փորձերը փաստորեն իրական վիճակը չեն արտացոլում:

Բայանունները հիմնականում գործառում են գիտական, հրապարակախոսական ոճերում: Գիտական ոճում տարբերակների գործառության վերաբերյալ օբյեկտիվ տվյալներ ստանալու նպատակադրությամբ կատարել ենք վիճակագրական քննություն: Ստորև ներկայացվող № 7 աղյուսակն արտացոլում է քերականագիտական աշխատություններում առկա զուգաձևությունը: Բավարարվել ենք յուրաքանչյուր աշխատության 100 էջում գործածված բառաձևերի միանգամայն կիրառությունների նըշումներով. (տե՛ս էջ 187):

Ինչպես երևում է աղյուսակի տվյալներից⁴⁰, գիտական ոճում բայանունների գործիականի ով վերջավորությամբ ձևերի գերակշռությունը նշանակալից չէ: Գործիականի միաձև կազմություն առկա է միայն այն աշխատություններում, որոնց հեղինակները մշակել են զուգահեռ ձևերից միայն մեկը, ավելի տարածվածն ընդունելու համապատասխան տեսակետ: Սակայն այդ կանոնարկումը, գործիականի միայն -ով վերջավորության ընդունումը չի վերացնում լեզվում դեռևս գործող այս երևույթը: Ինչպես երևում է աղյուսակից, քերականագետների մի մասը զուգահեռ ձևերից նախապատվությունը տալիս է բ-ով ձևերին:

Այսպիսով, գիտական ոճում բ-ով ավանդական ձևերը դեռևս բավական կենսունակ ու գործուն են: Գործիականի զուգաձևերը գործառում են և հրապարակախոսական ոճում. օրինակներ՝

38 է. Աղայան, նշված աշխ., էջ 246:

39 Գ. Զահուկյան, նշված աշխ., էջ 194:

40 Գրի չեն առնվել այն բայանունները, որոնք զուգաձև հոլովում չունեն: Հայտնի է, որ գրաբարյան գործիականի բ վերջավորությամբ որոշ անուններ վերածվել են կապական բառերի կամ մակբայների, ինչպես, օրինակ, սխալմամբ, վերաբերմամբ, պատահմամբ, դիտմամբ, իրավմամբ, նկատմամբ և այլն: Պահպանված նույնարմատ գոյականների գործիականը կազմվում է միայն ով վերջավորությամբ: Օրինակներ՝ Քերականական ձևերի ընտրությունը պատահաբար և հատուկ դիտումով չի կատարվում (ՀԱ, ԼՔ, 3, էջ 532): Իմ խղճի կամ համոզումների հակառակ չեմ գնա երբեք և ոչ մի նկա-

բ-ով ձևեր

ստուգմամբ (ՍՀ, 11/3, 1979)
մաքրագործմամբ, մտահղաց-
մամբ, մարմնավորմամբ, կա-
տարմամբ, կիրառմամբ, զու-
գադրմամբ, զարգացմամբ (ՍՀ,
15/3, 1979), ներկայացմամբ,
բնութագրմամբ, բացահայտ-
մամբ (ՍՀ, 26/5, 1979), պատ-
կերազարդմամբ, դերակատար-
մամբ (ԳԹ, 9/2, 1979), ըն-
թերցմամբ, պատճենահանմամբ
(ԳԹ, 25/5, 1979), զգացմամբ
(ԳԹ, 1/2, 1980):

ով-ով ձևեր

գունավորումով, դերակատարու-
մով, ընդգծումով, բերումով
(ՍՀ, 26/5, 1979), ղեկուցումով
(ՍՀ, 27/5, 1979), գրավումով
(ՍՀ, 2/6, 1979), որոշումով
(ՍՀ, 7/7, 1979), կատարումով,
ծավալումով (ՍՀ, 8/7, 1979),
մաքառումով (ԳԹ, 18/5, 1979),
դասակարգումով (ԳԹ, 20/7,
1979), հիմնավորումով (ԳԹ,
5/9, 1979):

Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսին է բայանունների գործիականի զու-
գահեռ ձևերի հարաբերակցությունը գեղարվեստական արձակում (Աղ-
Ն 8, տե՛ս էջ 188): Աղյուսակը ներառում է դարասկզբից մինչև 70-ական
թվականների արձակի առանձին նմուշները:

Աղյուսակից երևում է, որ ա) գեղարվեստական արձակում ևս ընդ-
հանրականն ու տարածվածը բայանունների ով վերջավորությամբ գոր-
ծիական է. բ) մի շարք գրողներ բ-ով ձևեր չեն գործածում. գ) շատերի
մոտ կա բ-ով մի քանի կիրառություն. դրանք հիմնականում մակբայաց-
ման միտում ունեցող բառերն են՝ դրդմամբ, բնազդմամբ, նիացմամբ և
այլն. դ) միայն առանձին գրողներ են, որ նախապատվությունը տալիս
են բ-ով ձևերին: Տարբեր ժամանակներում ստեղծագործող հեղինակների
լեզվում բայանունների նման կիրառությունները հաստատումն են այն
փաստի, որ քերականական զուգաձևերը դանդաղ են փոփոխության են-
թարկվում:

Ընդհանուր առմամբ ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում
բայանունների ով-ով կիրառությունները աստիճանաբար ձեռք են բե-
րում բ-ով ձևերը դուրս մղելու և բոլոր ոճերում հաստատվելու միտում:

բ) -Ուրյուն ածանցով բառեր. -ուրյուն ածանցով բառերը ըստ
գործող կանոնի գործիականում ստանում են բ, որ կազմվում է սեռա-
կան-տրականի հիմքով: XIX դ. վերջին և XX դ. առաջին տասնամյակ-

առումով (ՎՏ, էջ 651): Դիտմամբ և դիտումով, նկատմամբ և նկատումով ձևերը
բնականաբար զուգաձևեր համարվել չեն կարող: Նկատի չենք առել նաև ընդհանուր առ-
մամբ, այս առումով, այն առումով և նման կայուն բառակապակցությունները:

Աղբյուրներ	ով-ով ձևեր	բ-ով ձևեր
Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, երևան, 1965	10	—
Հ. Անաոյան, Լիակատար քերականություն Հայոց լեզվի, հ. 3, Երևան, 1957	1	2
Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից Հայերենում, հ. 1, Երևան, 1962	22	4
Ա. Գ. Աբրահամյան, Ժամանակակից հա- յերենի քերականություն, Երևան, 1975	18	1
Է. Բ. Աղայան, Ժամանակակից Հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967	12	—
Հ. Խ. Բաբեղյան, Հայերենի խոսքի մա- սերի ուսմունքը, Երևան, 1980	2	27
Ռ. Ա. Իշխանյան, Արևելահայ բանաս- տեղծության լեզվի պատմություն, Երևան, 1978	3	9
Գ. Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հա- յերենի տեսության հիմունքները, Երե- վան, 1974	7	16
Ընդամենը՝	75	59

ների գրական լեզվում մեծ տարածում ունեին նշված խմբի բառերի գործիականի նաև —ով վերջավորությամբ կազմությունները. Բերենք օրինակներ գործառական տարբեր ոճերից. ընդունակությունով (ՄՊ, Քեր., էջ 7), ֆեռականությունով (ԳՎ, ՊՔ, էջ 56), կրթությունով (ՄԱ, ՀԼՏ, էջ 57), բարեփոխությունով (ն. տ., էջ 122), նվիրավորությունով (ԽՀ, 1921, № 168), զորությունով (ՂԱ, Երկ., 1979, էջ 104), խոսակցությունով (ն. տ., 106), լրեսությունով (ն. տ., 146), կենդանությունով (ն. տ., 3/2), կարգադրությունով (ՀԹ, ԵԺ, 4, 1951), դառնությունով (ն. տ., էջ 131), տնօրինությունով, գիտությունով (ն. տ., 139), ուղղագրությունով (ն. տ., 202), կանոնադրությունով (ն. տ., 221), պատմությունով (ն. տ., 243), հաղթությունով (Շիրվ., ԵԺ, 4, 1959, էջ 160), գեղեցկությունով (Շիրվ., ԵԺ, 5, էջ 322), միջամտությունով (ն. տ., ԵԺ, 3, էջ 203), երկյալածությունով (Իս., Երկ., 3, էջ 25), անձնուրացությունով (ՎՏ, Երկ., էջ 468), հայտարարությունով (ԵԶ, ԵԺ, 5, էջ 211), նախադասությունով (ն. տ.,

Աղբյուրներ	ով-ով ձևեր	բ-ով ձևեր
Ալ. Եիվանգադե, Երկերի ժողովածու, հ. 4	—	5
Նար-Պոս, Երկերի ժողովածու, հ. 3 («Մահը»)	12	1
Ավ. Իսահակյան, Երկեր, հ. 3	15	—
Ե. Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 5	4	1
Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2	9	2
Ս. Զորյան, Երկերի ժողովածու, հ. 10	11	—
Ա. Բակունց, Երկեր, հ. 1	1	—
Ն. Զարյան, Հացավան	16	3
Գ. Մաճարի, Երկերի ժողովածու, հ. 2	11	—
Վ. Թորոպենց, Կյանքը հին հռոմեական ճանապարհի վրա	2	—
Վ. Անանյան, Հին վրանի փոքրիկ բնա- կիւղ	5	3
Ս. Կապուտիկյան, Խճանկար հոգու և բարտեղի գույներից	38	9
Հ. Մաքեոսյան, Մառերը	3	6
Ընդամենը՝	127	30

էջ 222) և այլն⁴¹։ —Ուրբյուն ածանցով բառերի գործիականի զուգաձև հո-
լովման փաստը նշվում է այդ, մասամբ էլ՝ հետագա շրջանի քերականա-
գետների աշխատություններում։ Պալասանյանը ընկերություն բառի հո-
լովման հարացույցում նշում է գործիականի բ-ով ձևը՝ ընկերությամբ,
իսկ Գ. Վանցյանը հարացույցում դնում է —ով վերջավորությամբ ձևը՝
լավությունով, տողատակում ալիլացնելով նաև, որ «շատ անգամ այս
հոլովը վերջանում է յամբ, որ սեռականի նման առնված է գրաբարից.
լավությամբ, բարություն, չարությամբ, որովհետև սա ալիլի կարճ է,
քան վերկինք»⁴²։ Հ. Աճառյանը գրում է. «—ուրբյուն հանգով բառերի գոր-
ծիականը արևմտահայ գրականում անցյալ դարու առաջին կեսում լի-
նում էր —թեմով. ինչպես. մեծութենով, զորութենով, թեթևութենով (Այտն.,
Քնն, քեր., Բ, 10)։ Բայց այժմ սովորական է զորությամբ, որ գրաբարի

41 Հ. Թումանյանի հոդվածներում (Եժ, հ. 4, 1951) —ուրբյուն ածանցով բառերի
գործիականի բ-ով ձևերը կիրառվել են 25, ով-ով ձևերը՝ 31 անգամ։

42 Տե՛ս Ս. Պալասանյան, Նշված աշխ., էջ 110, Գ. Վանցյան, Դպրոցական քերա-
կանություն, Թիֆլիս, 1906, էջ 17։

ձևն է: Արևելահայ գրականում ընդհակառակը ավելի սովորական է -ուրջունով, քան թե գրաբարածե -ուրջամբ»⁴³: Գ. Սևակն ընդունում է և՛ գրաբարյան բ-ն, և՛ ուլ-ը⁴⁴: Լեզվի զարգացման ներկա փուլում -ուրջունը ածանցով բառերի գործիականի ու վերջավորությամբ կազմութունները գրավոր տարբերակում խիստ սահմանափակ կիրառության ունեն: Գիտական և հրապարակաստական ոճերում բացարձակորեն դործառում են բ-ով ավանդական ձևերը. ուլ-ով ձևերն հազվագեպ են, և կարելի է դիտել որպես ներթափանցումներ խոսակցական ոճից. Օրինակներ՝ Եվ դեպի ուր է ընթանում տիեզերական այս ահեղ

Ա ղ յ Ո Ս ի Մ 9

Աղբյուրներ	բ-ով ձևեր	ուլ-ով ձևեր
Խաճակյան, Երկ., 3, պատմվածքներ, 1959	51(68)	3
Բակունց, Երկ., 1, 1976, «Մթնաձոր» շարքը	14(17)	—
Ս. Զոռյան, Եժ, հ. 1, 1960, «Խնձորի այգին» շարքը	26(43)	—
Հ. Քոչար, Հնար Լրկեր, հ. 1, 1975, էջ 243—360	35(46)	—
Վ. Պետրոսյան, «Դեղատուն «Անի» 1973, էջ 3—105	16(17)	—
Մ. Գալշյան, Մարութա սարի ամպերը, 1981, էջ 6—105	6(7)	—
Հ. Մաքեդյան «Օգոստոսից»՝ «Մենք ենք, մեր սարերը» վիպակը	18(18)	—

մեքենան իր ծնման ու ոչնչացման հերթափոխությունով (ՍՄ, 1979, № 2, էջ 591): Այս փոփոխությունը պայմանավորվում է հայերենի խոնարհման համակարգում նկատվող ժխտական կազմության օրինաչափությունով (ԲՆՀ, 1975, էջ 61): Ինչո՞ւ վ բացատրել. ամենից առաջ մեր դպրոցներում արմատավորված վատ սովորությունով (Գար., 1983, № 1, էջ 24): Այս առաջնությունով սկսվեց նաև 1984-ի օլիմպիական խաղերի նախապատրաստության առաջին փուլը (ՍՀ, 13/2, 81, էջ 4-րդ) և այլն: Դեղարվեստական արձակում ուլ-ով կիրառությունները խոսակցական լեզվի արտահայտություն են. օրինակ՝ վարժապետությունով ի՞նչ դուրս կգա (ԴԴ, Եժ, 2, էջ 16): Գողությունով փոր չի կշտանա (ՆՁ, Հ, էջ 525): ...

43 Հ. Անստյան, Նշված աշխ., էջ 699—700:

44 Գ. Սևակ, Նշված աշխ., էջ 267—268:

Պարոնը ավելի է հետաքրքրվում իրենով, իր ուղիսությունով (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 340) և այլն:

Ցույց տալու համար, որ ներկա փուլում –ուրյուն ածանցով բառերի գործիականի կազմութուններում բացարձակ գերակշռություն ունեն ք-ով ձևերը, № 9 աղյուսակում ներկայացնում ենք գեղարվեստական արձակում դրանց գործառութունների քանակական բնութագրերը: Նախ տրվում է յուրաքանչյուր բառաձևի միանգամյա գործածության քանակը, փակագծերում նշվում են բոլոր կիրառութունները: (Տե՛ս էջ 189):

Զափածո խոսքում այս դուգաձևերը ևս, պահպանելով հանդերձ իրենց ոճական յուրահատկութունները, ծառայում են նաև հանգի, ռիթմի, վանկաքանակի ու բարեհնչունության պահպանման նպատակներին: Օրինակներ՝

Գարնան անուշ, աղմուկով,
Գարնան երգով դու եկար.
Փայլով, փառքով ու շուքով,
Խնդությունով խելագար:

Սիրտըս անուշ խոցեցիր
Արևավառ քո սրով,
Սև օրերըս այրեցիր
Գեղեցկությամբ ու սիրով
(ՎՏ, Երկ., էջ 198):

Լեզվի դարգացման ներկա փուլում նկատվում է –ուրյուն ածանցով բառերի գործիականի ու և ք վերջավորութունների՝ իմաստային հիմքով պայմանավորվող բաշխում: Վերացական⁴⁵ գոյականները որպես կանոն հոլովվում են ք-ով: Թանձրացական գոյականները (կոլտնտեսութուն, հիմնարկութուն, մինիստրութուն, տեսչութուն, դեսպանութուն, Մովսեսական Միութուն, երգչախմբային ընկերութուն և այլն) գործիական հոլովով քիչ են կիրառվում: Սակավ հանդիպող օրինակներում գործիականը կազմվում է ու-ով. օրինակ՝ ... Մուգ կարմիր երամակը բծավորվել էր կրակագույն անհանգիստ քուռկիկներով, որոնք պոկվում էին սարահարթի այն ծայրից ու նարնջե բոցիկներ էին շաղ տալիս կանաչ հաբքությունով մեկ (ՀՄ, Օգ., էջ 282): ... Ամբողջ հանրապետությունով մեկ տարածվեց մահվան բոթը (Ս. Աղաբաբյան, Հողվածներ, դիմանկարներ, հուշեր, 1982, էջ 232): Հպարտանալ կոլտնտեսությունով, շրջագայել Սովետական Միությունով: Փոխանվանական կիրառութուններում ընդհանրականը ու վերջավորությամբ կազմութուններն են. օր.՝ անցնել դատախազությունով, Բարեկամությունով:

գ) Անուն (ազգանուն), աշյուն բառերի ք-ով ձևերն ավանդական են, սակայն հնացած չեն և գործառում են տարբեր ոճերում, հատկապես

⁴⁵ Թանձրացական և վերացական գոյականների տարբերակման մասին տե՛ս Ս. Գ. Արահամյան, Ժամանակակից գրական հայերեն, 1981, էջ 135:

Հանդիսավոր, հոետորական խոսքում, գիտական ոճերում: Օրինակներ՝ Ինչպես փնտրենք մեր անհամար զոհերի արշավը ներծծված հողը (ՄԿ, ԶԴՔ, 1964, էջ 399):

Այդպիսի փորագրությունն նույն այդ բարդենու վրա կատարել էին և ուրիշները՝ Վասակի անունը փոխարինելով իրենց անվամբ (ՆՁ, Հ, էջ 370): Եղանակավորող բառերը ճանաչվում են որպես եղանակական մակբայներ և այդ անվամբ մտցված են նյութական նշանակության բառերի մեջ (ՀԲ, ՀԽՄՈՒ, էջ 187): Առավել տարածվածն ու վերջավորությամբ կաղմություններն են:

Ձմռամբ ձեր հնաբանություն է և ունի խիստ ընդգծված ոճական արժեք. օրինակ՝ Ձմռամբ քննիչ չես վախեցնի (ՀՄ, Օգ., էջ 70): Հնացած պետք է համարել և մահվամբ ձեր կիրառությունը. օրինակ՝ Եվ ահա պատանի Հովնաթանը, ցնցված պապի մահվամբ, հանդգնեց քանդակել նրա կիսանդրին (Վ. Թոթ., Երկ., 1957, էջ 194):

Վա հոլովմամբ հոլովվող ժամանականիշ մի շարք բառերի (գիշեր, ցերեկ, առավոտ, ձմեռ, աշուն, ժամանակ և այլն) գործիականը կազմվում է առանց վա-ի. այդ ձևերն ունեն մակբայացման միտում: Օրինակներ՝ Գիշերով... դուրս եկավ տնից (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 33): Զինվորները վերադառնում էին գիշերով, ծածկվում էին ցերեկով մարազներում... (Ն. տ., էջ 58): Հայրս ամոթից ցերեկով ոտը շեմից դուրս չէր դնում (ՀՔ, ԸԵ, 1, էջ 332): Այդ խոր ձմեռով Նանարի համար մի հատ սպիտակ ձու էր բերել (ՀՄ: ՄՎ, 1978, էջ 172): Ուշ աշունով ծառին կեռաս էր գտել (Ն. տ., էջ 21):

դ) Ոչ հոլովման ենթարկվող բառերի գործիականը որպես կանոն կազմվում է սեռական-տրականի հիմքով. սակայն կիրառելի են նաև ուղղականի հիմքով կաղմությունները. օրինակ՝ Երկու ընկերով գնում էինք հինավուրց բլրի տակով (Իս., Երկ., 3, էջ 50): Սակայն երկու ձևերի գործառությունն էլ նշված հոլովում սահմանափակ է:

ՀԱՅԿԱՆԻՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՆՈՍԻՆՍԿԻ ԶԻՄՔԵՐՈՎ

ՀՈՂՈՎԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ

Հայտնի է, որ բառակաղմության կամ բառի թեքման ժամանակ շեշտի դիրքի տեղափոխության հետևանքով շեշտակորույս փակ վանկերի ու և ի ձայնավորները կամ սղվում են, կամ փոխվում զաղտնավանկ ը-ի: Սակայն շեշտի հետևանքով կատարվող փոփոխությունները գործող օրինաչափություն են եղել հին հայերենում: Ժամանակակից գրական հայերենում շեշտափոխական հնչյունափոխության ոլորտը խիստ նեղացել է: Ինչպես նշում է Գ. Զահուկյանը, «Ժամանակակից հայերենում

դրանք պահպանվել են մասամբ, շատ դեպքերում ժառանգվելով պատ-
րաստի ձևով, այդ պատճառով էլ բառակազմության ժամանակ նման
փոփոխություններ առկա են ավելի հաճախ, քան ձևաբանական փոփո-
խությունների ժամանակ»⁴⁶։ Ժամանակակից հայերենում շեշտափոխա-
կան հնչյունափոխության ենթարկվում են հատկապես ու և ի ձայնա-
վորները։ Հոլովման ժամանակ հնչյունափոխված ու անհնչյունափոխ
հիմքերով հանդես են գալիս հիմնականում ի հոլովման պատկանող մի
շարք բառեր. հմմտ. բլրի||բլուրի, կամրջից||կամուրջից, հովտի||հովիտի,
քախծի||քախիծի և այլն։ Որոշ տատանումներ առկա են ու հոլովման
բառերի գործիական և ներգոյական հոլովաձևերում. հմմտ. խնուղով||
խնուղիով, երկաթուղով||երկաթուղիով, հայելում||հայելիում, այգում||այ-
գիում և այլն։ Երբեմն այդ տարբերակները հանդես են գալիս համա-
տեքստի նույն հատվածում. օրինակ՝ Մեկը մի բլրի վրա, մյուսը ուրիշ
բլուրի վրա, իրարից ահագին հեռու, սկսեցին կռվել... (ԳԹ, 11/12,
1981)։ Այսպիսի տարբերակներին հայերենի քերականագիտական աշ-
խատություններում տրվել են հնչյունական զուգաձևեր⁴⁷, հնչյունաբանա-
կան զուգաձևություններ⁴⁸ անվանումները։

Կարելի է տարբերակել գրական կանոնի տեսակետից հավասարա-
թեք և ոչ հավասարաթեք հնչյունական զուգաձևեր։ Հավասարաթեք
(կամ գրեթե հավասարաթեք) են այն զուգաձևերը, որոնց և՛ հնչյունա-
փոխված, և՛ անհնչյունափոխ հիմքերով կազմությունները գրական ու
կանոնական են. հմմտ.՝ քմբի||քումբի, բլրի||բլուրի, քալչի||քալիչի,
քախծի||քախիծի, երկաթուղով||երկաթուղիով, լոռում||լոռիում և այլն։
Անհավասարաթեք են այն զուգաձևերը, որոնց հնչյունափոխված հիմ-
քերով ձևերը գրական կանոնից դուրս են (բարբառային, ժողովրդախո-
սակցական կամ հնացած ձևեր են). հմմտ.՝ լնգի (ՀՄ, Օգ., էջ 171), եղնչի
(ՀՄ, Մվ, էջ 135), անդնդի (ԴԴ, ԵԺ, 3, էջ 52), քաղփի (ՂԱ, Երկ., 1979,
էջ 261), ըմբջի (Ն. տ., էջ 202), սրճի (Շիրվ., ԵԺ, 6, էջ 252) և այլն։
Անշուշտ, այս բաժանումը ինչ-որ չափով պայմանական է։ Բացարձակ
հավասարաթեք զուգաձևեր դժվար է առանձնացնել, քանի որ հնչյունա-
փոխված ձևերը հին են, ավանդական, երբեմն՝ տեղի տվող, իսկ անհնչյու-
նափոխ ձևերը՝ նոր և, թվում է, թե միտում ունեն տարածվելու։ Ներկա

46 Գ. Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, 1974, էջ 94։

47 Տե՛ս Մ. Ե. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, 1983, էջ 95։

48 Տե՛ս «Տերմինաբանության և խոսքի մշակույթի հարցեր», Երևան, 1976, էջ 33։
Է. Բ. Աղայանը նշում է, որ այդ հիմքերը չեզոք են կամ ձևաբանորեն աննշույթ։ Տե՛ս
Է. Բ. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, 1967, էջ 238։

փուլում կողք-կողքի գոյակցող և ազատորեն իրար փոխարինող այդպիսի տարբերակներ առկա են՝

ա) Մի շարք միավանկ բառերում, որտեղ ուն կարող է կ' հնչյունափոխվել կ' պահպանվել. այդպիսի բառերից են՝ բքի||բուքի, բմբի||բումբի, լծի||լուծի, խնկի||խունկի, խրծի||խուրծի, խցի||խուցի, ծխի||ծուխի, ծնկի||ծունկի, հնծի||հունծի, մքի||մուքի, նոի||նուռի, շքի||շուքի, սգի||սուգի.

բ) Մի շարք բազմավանկ բառերում. բլրի||բլուրի, եկամտի||եկամուտի, բռնի||բռնունի, խոտհնձի||խոտհունձի, իրկնամքի||իրկնամուքի, կիսամքի||կիսամուքի, խորհրդի||խորհուրդի, ծծմքի||ծծումքի, ծննդի||ծնունդի, կամբջի||կամուրջի, կոստի||կոսուստի, կերակրի||կերակուրի, հրաբլխի||հրաբուխի, պտղի||պտուղի, սերնդի||սերունդի, օգտի||օգուտի և այլն.

գ) Ոչ մեծ թվով միավանկ այն բառերում, որոնց բառամիջի ի-ն կարող է պահպանվել կամ հնչյունափոխվել. հմմտ.՝ բքի||բիբքի, լնդի||լինդի, ցցի||ցիցի, կքի||կիքի:

դ) Բազմաթիվ բազմավանկ բառերի թեք հոլովաձևերում, որոնց բառամիջի ի-ն փակ վանկում կարող է պահպանվել կամ հնչյունափոխվել (այս և մնացած դեպքերում նպատակահարմարության համար բերում ենք միայն սեռական-տրականի ձևերը). արհնի||արհիհի, գնդացի||գնդացիհի, գավթի||գավթիի, գործչի||գործիչի, գրչի||գրիչի, Դավթի||Դավթիի, դարբնի||դարբնիի, դահնի||դահնիի, թախծի||թախծիի, քավչի||քավչիի, քոհրի||քոհրիի, խորհրդանչի||խորհրդանիչի, հատկանչի||հատկանիչի, կավնի||կավնիի, կացնի||կացնիի, կապկի||կապիկի, կառավարչի||կառավարիչի, հովաթի||հովաթիի, հեծանվի||հեծանվիի, հովվի||հովվիի, մահնի||մահնիի, մախրի||մախրիի, նարնչի||նարնչի, նախրի||նախրիի, նորածնի||նորածնիի, շապկի||շապկիի, շավղի||շավղիի, ռնրի||ռնրիի, պանրի||պանրիի, պարսպի||պարսպի, սնգի||սնգիի, սոսնձի||սոսնձիի, վրձնի||վրձնիի, փոքորկի||փոքորկիի և այլն: Զուգահեռ որոշ բառաձևերից առավել տարածված են հնչյունափոխված ձևերը. հմմտ.՝ սրբի||սուրբի, շնչի||շունչի, շնից||շունցից (Մուր., Եժ. 5, էջ 307), խմբի||խումբի, գնդի||գունդի, բրդի||բուրդի, կծի||կուծի, կրծքի||կուրծքի, երկրագնդի||երկրագունդի, ասպախմբի||ասպախումբի, երկնքի||երկնքի (ՍԶ, Եժ, 2, էջ 414), Սարգսի||Սարգիսի (ՍԿ, ՔԴՔ, էջ 323) և այլն: Ընդգծված բառերի անհնչյունափոխ կազմավորումները ներկա փուլում օրինաչափական չեն:

Հնչյունափոխված մի շարք ձևեր կազմում են համապատասխան անհնչյունափոխ գրական ձևերի բարբառային և ժողովրդախոսակցական տարբերակները: Օրինակներ՝ ապրի, քանապրով (ԴԴ, Եժ, 2, էջ 59), եղնջի (ՀՄ, ՄԿ., էջ 135), լնգի (ՀՄ, Օգ., էջ 171), կարի (ԱԲ, Երկ., էջ 107), մասրի (ՀՄ, Օգ., էջ 144) և այլն:

Հնչյունափոխված մի շարք բառաձևեր խիստ հնացած են. հնչյունափոխության ներկա միտումների տեսակետից նրանց կիրառությունը նույնպես ոճական արժեք ունի. հմմտ.՝ հազսաի (Շիրվ., ԵԺ, 4, էջ 64), սանդղփից (Շիրվ., ԵԺ, 5, էջ 184), փֆսի (Թոթ., ԿՀՀԾՎ, էջ 82), խրեքի (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ 59), ժպտի (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ 94), առքի (Մուր., ԵԺ, 5, էջ 197), սնդկի (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 61), աղմկի (ՊՊ, ԵԺ, 3, էջ 448), ափի (ՊՊ, ԵԺ, 3, էջ 416), ամբողով (ն. տ., էջ 416) և այլն:

Դեռևս զգալի կիրառություն ունեցող հնչյունափոխված մի շարք զուգաձևեր աստիճանաբար տեղի են տալիս անհնչյունափոխ ձևերի առջև. դրանք հնացող զուգաձևերն են. հմմտ.՝ քրմեֆի||քրմեֆի, մրեկի||մրեկի, անդեղի||անդունդի, կոշկի||կոշիկի, կսկծի||կսկծի, կրեկի||կրունկի, մածնի||մածունի, ձմեռնամտին (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 18) ||ձմեռնամտին, աշնանամտի (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ 291) ||աշնանամտի, պոնկի (ՀՄ, Օդ., էջ 63) ||պոնկի, ֆենչի (ՆԴ, ԵԺ, 1, էջ 79) ||ֆենչի, դանեի||դանեի, դղմի||դղումի (հմմտ.՝ դղմի հյուսթ), բազկի||բազուկի (հմմտ.՝ բազկի հյուսթ) և այլն:

Երբեմն լեզվազգացողությունն ու փորձը բավարար չեն լինում զուգահեռ ձևերից մեկի կամ մյուսի հետագա հաստատումը կանխատեսելու համար:

Կարծիք է հայտնվել, թե ժամանակակից հայերենում հնչյունափոխված կազմություններն աստիճանաբար տեղի են տալիս, և այդ երեւույթն ավելի ակնհայտ է հոլովական ձևերում⁴⁹: Այդ կարծիքը պետք է ընդունել վերապահությամբ կամ որոշ սահմանափակումով: Կարծում ենք, որ հորվածում բերվող ձմեռի, դանեի, ակմբի, մրեի, ափի ձևերի կիրառությունը գրական լեզվում երբեք տարածված չի եղել, մինչդեռ գործի, մրեի (որոնք նույնպես համարվում են լեզվից դուրս մղված) ձևերը ներկայումս էլ լայն կիրառություն ունեն: Հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ բառաձևերի հարաբերակցությունը կարելի է պարզել վիճակագրական քննությամբ: Սակայն հայտնի է, որ հոլովման ժամանակ երկվանկ և բազմավանկ բառերի շեշտակիր ի-ի և ու-ի հնչյունափոխությունը տարաբնույթ է: Այստեղ դեր ունի բառի գրական նորակազմություն կամ փոխառություն լինելու հանգամանքը (սա վերաբերում է և միավանկ բառերին), բառի վերջավորության ձևական հատկանիշը (տարբեր հնչյունակապակցություններ, ածանցական տարբեր ձևեր), որոշ դեպքերում բարդության տեսակը և այլն: Այդ իսկ պատճառով էլ նպատակահարմար չէ նման բառերի հնչյունափոխական շարքերը ներկայաց-

49 ՏՆ՝ Ք. Դաբազույան, լեզվական տարբերակները և դրանց գեահատումը, «Լրաբեր», 1980, № 7, էջ 35:

ներ: Ստորև տրվում է գրական տարբեր երկերում գործածված միավանկ (երկու կողմից փակ վանկով) բառերի ու և ի ձայնավորների հնչյունափոխության վիճակագրությունը: Բերվում են նաև զուգահեռ ձևերը: Նույն բառաձևի գործածման քանակը նշում ենք միայն զուգահեռների դեպքում: Հնարանքի ծավալը 100—140 էջ է:

Բառացանկերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ միավանկ բառերի հնչյունափոխված ձևերն անհնչյունափոխներից ավելի են: Զուգահեռ ձևերը դրանցում փոքր թիվ են կազմում: Դրանք ավելի տարածված են բազմավանկ բառերում: Նշված ստեղծագործություններում զուգահեռ կիրառություն են ստացել կտուրին (17) || կտրին (3), անդունդի || անդնդում, բլրի || բլուրի, նախրի (5) || նախիրի (7), շապկի (1) || շապիկի (4, ԱԲ), բշիշում (1) || պարտբջի (14, ՆՁ), եղինջի || եղնջի (ՀՄ): Այսպիսով, որոշակիորեն կարելի է ասել, որ միավանկ բառերում անհնչյունափոխ կազմությունների տարածման միտում չի նկատվում: Գրական նոր սերնդի կողմից (նկատի ունենք ոչ միայն գրականությանը զբաղվողներին) անհնչյունափոխ որոշ կազմություններին նախապատվություն տալու նկատվող միտումին հակադրվում է ավանդույթի ուժով ու գրական ժառանգորդությանը փոխանցված ձևերի պահպանման միտումը, որը հիմնվում է նաև լեզվի խնայողության սկզբունքի վրա:

Ե. Որոշ տատանումներ առկա են և ու-ով վերջացող բառերի հոլովման ձևերում: Որպես կանոն միավանկ և երկվանկ բառերի վերջին ու-ն անշեշտ դիրքում փոխվում է վ-ի, իսկ բազմավանկ բառերի վերջին ու-ն մնում է անփոփոխ⁵⁰: Գ. Զահուկյանը ու > վ հնչյութափոխություն դիտում է ու-ով վերջացող այն բառերում, որոնք փոխառություններ կամ գրական նորակազմություններ չեն⁵¹: Նշված կանոններից շեղումներ ունեն և՛ միավանկ ու երկվանկ, և՛ բազմավանկ բառերը: Միավանկ բառերից լուի, ձուի (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 263) ձևերը գրական կանոնից շեղումներ են, բայց քվի || բուի (Բ, Ս, էջ 459) ձևերը կարելի է համարել մրցակցող զուգահեռ: Չու բառը որպես խոսակցական լեզվում քիչ գործածվող բառ հոլովվում է չուի ձևով: Նույնը պետք է ասել և առու բառի մասին, որի առվի (ԳԹ, 1/2, 1980) կազմությունը գործում չէ ժամանակակից հայերենում: Լայն գործառություն ունեցող երկվանկ բառերի անհնչյութափոխ հոլովական ձևերը շեղումներ են գրական կանոնից. հմմտ.՝ առուի (ՍՁ, ԵԺ, 1, էջ 336), մեղուի (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 437), Բաֆուից (ՍՁ, ԵԺ, 4, էջ 515), Զանգուի (Ն. տ., էջ 458) և այլն: Դրանք ավելի հատուկ են խոսակ-

50 Հմմտ. Վ. Դ. Առաքելյան, Ա. Հ. Խաչատրյան, Ս. Ա. Էլովյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, 1979, էջ 137—138:

51 Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, Նշված աշխ., էջ 186:

Հեղինակներ	Ուն հնչյունա- փոխած ձևեր	Ուն հնչյունա- փոխած ձևեր	Ձուգահեռ ձևեր	Ին հնչյունափո- խած ձևեր	Ին հնչյուն- նափոխած ձևեր	Ձուգահեռ ձևեր
Ա. Բակունց Նրկեր, 1, 1976, էջ 3—126	քնից, ցրտից, խրմ- րի, ծխից կրծքի, թրոլ, հնձից, բրդի, դոնով, բնի, թըղ- թին, տնից, ջրի, իշի (14)	ծուխի, տունկի, ռուսի, թուրքի, կուրծի, բուրդի, մութում, խուրձի, զուրի, հունի, տուրքի, սուգով (12)	ծուխի-1// ծիխի-3/ բուրդի-1// բրդի-1	մսի, քթի, մաքին, շթի, սրտում, տղի, ղղին, ծաի, սկզբին, դնով, բղով (11)	ղրբից, ներ- հից, ցինի (3)	—
Ն. Զարյան, Հաղալան, 1955, էջ 3—103	բնից, կրծքին, բրբ- դի, փուի, լծի (5)	—	—	ղղի, գծից, սրտում, մաքում, քթի բղով, սկզբի (7)	—	—
Զ. Մաքոսյան, Մառերը, 1978, էջ 157—296	ջրի, դնչի, բնից, հնձից, մթի, բրդի, լծի, դոնից, կրծքով, թփից, ծաի, բնի, քրդի, բկի, ծնկի, դուի, թղթի, (17) թղթին, ջրով (2)	ցուլի, թուջի, հու- շից, թուրքի, շուր- թին, քունքից (6)	—	—	բիղին, շիրի նիրհի (3)	—
Վ. Պետրոսյան, Վերջին ուսուցիչը, 1980, էջ 325— 438	—	հունից (1)	—	սրաի, գրբի, մաքի, բթին (4)	հիղով (1)	—

ցական լեզվին: Օրինակներ՝ Զանգուի բարափին կպած հին տանը արդեն մենակ էր ապրում (ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 259): XIX դարի վերջին և XX դարի առաջին տասնամյակների գրական լեզվում բառավերջի բաց վանկի ուն բազմավանկ բառերի թեքված ձևերում հանդես էր գալիս հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ: Օրինակներ՝ Ռեհանվի (ԽՀ, 11/9, 1936), Զամանվի (ՀԹ, ԵԺ, 3, էջ 7), Բորչալուի (ՀԹ, ԵԺ, 5, էջ 301—302), Իմամլուի (Շիրվ., ԵԺ, 4, էջ 206), դասաավի (ԱԲ, Երկ., 151), դասատուի (ԴԴ, ԵԺ, 3, 1956, էջ 58), խնդրավի (ՀԹ, Երկ., 1, էջ 122), խնդրատուի (Մուր., ԵԺ, 1, էջ 307), լուսավի (Բ, ԵԺ, 4, էջ 391), լուսատուի (Բ, ԵԺ, 6, էջ 29), վերաբկվի (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 421, ՀԹ, ԵԺ, 5, 1945, էջ 204), վերաբուի (Բ, ԵԺ, 2, 1955, էջ 76), փեսացվի (Շիրվ., ԵԺ, 5, էջ 23), փեսացուի (Բ, ԵԺ, 2, էջ 111), հարսնացվիցդ (Շիրվ., ԵԺ, 5, էջ 74, Բ, ԵԺ, 2, էջ 108), հարսնացուի (ՆԴ, ԵԺ, 2, էջ 454), տիրացվի (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 237), տիրացուի (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ 14), մանկանացվի (Շիրվ., ԵԺ, 4, էջ 173), մանկանացուի (ՊՊ, ԵԺ, 1, 1953, էջ 313), ծաղրածվի (Շիրվ., ԵԺ, 4, էջ 167), ծաղրածուի (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 55), ձեռնածվի (Մուր., ԵԺ, 4, էջ 47), ձեռնածուի (Բ, ԵԺ, 10, 1959, էջ 299), հոգաբարձվի (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 295), հոգաբարձուի (ՀԹ, ԵԺ, 4, էջ 107), ժողովածվի (ն. տ., էջ 368), ժողովածուի և այլն: Ներկա փուլում այս բառերի հոլովման ժամանակ ու>վ հնչյունափոխություն տեղի չի ունենում: Հնչյունափոխված ձևերն հատուկ են բարբառային խոսակցական լեզվին. հմմտ. մայրացվի (ՎԱ, ՀՎՓԲ, էջ 149), կատարվածին (ՀՄ, Օգ., էջ 65) և այլն. մրցակցող դուգաձևեր են՝ եղբերվի||եղբերուի:

զ. Ի-ով վերջացող և ու հոլովման պատկանող մի շարք բառերի գործիական և ներգոյական հոլովածների կազմության ժամանակ ևս հանդիպում են գրական նորմայում գործող հնչյունափոխված ու անհնչյունափոխ հիմքերով դուգաձևեր⁵². հմմտ. գինով (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 351) ||գինիով (Բ, ԵԺ, 2, էջ 84), ոսկով||ոսկիով, որդով||որդիով, ուրլով||ուրլիով, ուղով||ուղիով (ՀՄ, ՄՎ, էջ 83), երկաթուղով||երկաթուղիով, ծառուղով||ծառուղիով, գետնուղով||գետնուղիով, այգով||այգիով, գոտով (ՍՀ, 21/4, 1981) ||գոտիով, փռով||փռիով. հանգուղիում||հանգուղում, ուղիում||ուղում (Գ, 1973, № 1, էջ 38), այգիում||այգում (ՆԴ, ԵԺ, 2, 224), հայելիում||հայելում. տատանումներ առկա են հատկապես հայկական տեղանուններում. Արգնիում||Արգնում, Վեդիում||Վեդում, Ալավերդիում||Ալավերդում, Լոռում||Լոռիում և այլն: Միտումը մեծ մասամբ բառավերջի ի-ի պահպանումն է:

⁵² Ի-ով վերջացող բառերի նման տատանումների մասին տե՛ս Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնապյան, Հ. Ա. Օհանյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, 1974, էջ 90:

Նշված հոլովածներում մի շարք բառեր պահպանում են բառավերջի ի-ն (հմմտ. բանալիով, գումարելիով, օղիով, օղիում, կանաչիով, քենիով, մորթիով և այլն), որպեսզի տարբերակվեն հնչյունական կազմով նման բառերից (հմմտ. բանալով, գումարելով, օղով, կանաչով, քենով, մորթով և այլն):

ՆԵՐՈՒՅԻԱՎՈՐ ՈՒ ԱՆՆԵՐՈՒՅԹ ԶԵՎԵՐԸ ՀՈՂՈՎԻ ԿԱՐԳՈՒՄ

Անցյալ դարի վերջի և XX դարի առաջին տասնամյակների գրական լեզվում բավական տարածված էին աև հոլովման պատկանող միավանկ բառերի թեք հոլովածների ներույթավոր կազմությունները. օրինակներ՝ նկարիչ քռոնից թերևս ավելի բախտավոր չի նկարիչ պապը (ՀԹ, ԾԺ, 4, էջ 176): Հարկավոր է այդ բեռնից մի կերպ ազատվել (Շիրվ., ԾԺ, 4, 1959, էջ 78): Վազեց պարտեզ, ինչպես մի ծանր բեռնից ազատված փախստական գերի (ՂԱ, Երկ., 1979, էջ 345): Նման կազմություններ առկա էին և ժողովրդախոսակցական լեզվում: Օրինակներ՝ Ազին էլ հրեն փռնիցը հացերը կբերի (ՆԴ, ԾԺ, 1, էջ 31) ... Ինչպես եք համարձակվում Բոշանց Սաղիկի քռոնին լացացնել (Շիրվ., ԾԺ, 5, 1959, էջ 178): Ահա էն քարքարոտ տեղը լիքն է նոնով ու թզնով (ՂԱ, Երկ., էջ 93, 1979) և այլն: Ներկա փուլում ներույթավոր ձևերը մասամբ են պահպանվել ժողովրդախոսակցական լեզվում: Գրական լեզվում կան որոշ ազդեցություններ. օրինակ՝ Գեներալը գեներալուհուն պատմեց կարմիր պարտիզան Նգորից ու Սարգսից, եզնից ու կատունից ... (ՀՄ, Օգ., էջ 120): Այդ ձին ծնվել էր այդ գավակով, այդ բեռնով (ն. տ.): Սաստիկ վախենում էի մկնից ... (ՎՓ, Երկ., 1, 1979, էջ 5):

Է. Աղայանը ներույթավոր (նից, նով) և աններույթ (ից, ով) ձևերը համարում է ազատ ձևակներ, քանի որ դրանք ազատորեն փոխարինում են իրար առանց իմաստային կամ գործառական տարբերակման: Նա միաժամանակ նշում է, որ բացի դուռ բառից, մյուս բառերի համար արդի գրական լեզվում ավելի սովորականը և կանոնականը աններույթ ձևն է (օր.՝ ծունկից կամ ծնկից, բայց ոչ՝ ծնկնից, բռից կամ բուռից, բայց ոչ՝ բռնից⁵³): Բառամիջում ու ձայնավոր ունեցող միավանկ այս բառերն ի-ով հոլովվելիս կարող են հանդես գալ հնչյունափոխված ու անհնչյունափոխ հիմքերով. հմմտ.՝ ծնկի||ծունկի, շրթի||շուրթի, բռի||բուռի, նռի||նուռի:

Այսպիսով, ժամանակակից գրական հայերենի հոլովի կարգում առկա են հնչյունափոխված ու անհնչյունափոխ բազմաթիվ ձևեր, որոնցում արտացոլվում է նորմայի անկայունությունը:

⁵³ Տե՛ս է. Բ. Աղայան, Նշված աշխ., էջ 244:

Որպես կանոն հոգնակիի կազմության ժամանակ հնչյունափոխություն ավելի քիչ է տեղի ունենում: Այս կանոնը վերաբերում է առավելապես բազմավանկ բառերին: Մի շարք միավանկ գոյականներ հոգնակիի կազմության ժամանակ ունենում են տատանումներ: Ստորև նշում ենք միայն քիչ տարածում ունեցող ձևերի բնագրային վկայությունները. հմմտ. բունեք (Մուր., ԵԺ, 5, էջ 260) և բներ, գբերով (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 239) և գուքերով, գունդերի (Ր, ԵԺ, 10, էջ 182) և գնդերի, բուգերի (Ր, Ս, էջ 217) և րգերի, բումբեր||բմբեր, բուրերի (Իս, Երկ., 3, էջ 493) և րբերի, րբեր (Շիրվ., ԵԺ, 4, էջ 219) և բուրբեր, բուփերով (Ր, Ս, էջ 553) և քփերով, լուծեր||լծեր, խումբեր (ՀԹ, ԵԺ, 1, 1950, էջ 21) և խմբեր, խուրճեր||խրճեր, խուցեր||խցեր, նուտերով (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 8) և նտերով, շուրքերի||շրքերի (Ր, ԵԺ, 1, էջ 98), սուրեր||սրեր, սուրբերով (Ր, Ս, էջ 329) և սրբերով, փունջերը (Շիրվ., ԵԺ, 6, էջ 263) և փնջերը, փուտեր||փութեր, ֆումբեր||ֆմբեր և այլն: Բազմավանկ բառերի փակ վանկի ուն չի հնչյունափոխվում: Արդեն հնացած են ժողովրդներ, սերնդներ կազմությունները: Ի-ի հնչյունափոխական տարբերակները հոգնակի թվում սակավ են. հմմտ. խիներ||խներ, ցիցեր||ցցեր, լինդեր||լնդեր, բիգեր||բգեր: Հոգնակիում հնչյունափոխվում է միայն երկրներ բառը. երկիրներ (Իս., Երկ., 3, էջ 258) կազմությունը տարածում չունի: Անշուշտ, նկատի չունենք միավանկ վերջնաբաղադրիչով գոյականների՝ կանոնին համապատասխանող հնչյունափոխության դեպքերը, ինչպես օրինակ՝ օրագրեր, ծաղկեփնջեր, ասպախմբեր, ամսաթվեր և այլն:

ԶՈՒԳԱԶԵՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՎԻ ԿԱՐԳՈՒՄ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ժամանակակից գրական հայերենի գոյականի հոգնակի թվի ընդհանրական ու գործուն մասնիկներն են եր-ը և ներ-ը: Եթե բացառենք միավանկ վերջնաբաղադրիչով բարդ բառերի հոգնակիի կազմության առանձնահատկությունները և մարդ ու կին բառերի հոգնակիի անկանոն կազմությունները, կարելի է ասել, որ եր-ով կազմվում է միավանկ, ներ-ով՝ բազմավանկ բառերի հոգնակին: Ք հոգնակերտը, որ մինչև դարասկզբի առաջին տասնամյակները բավական գործուն մասնիկ էր, ներկա փուլում ունի սահմանափակ գործառություն, ավելի հատուկ է խոսակցական լեզվին և դրվում է ցի-ով վերջացող բառերի վրա: Օրինակներ՝ Դերասանը դաստիարակ, ռեժիսորը՝ դերասանապետ, աշպետ են ըմբռնում թատրոնը լենինականցիք (Գար., 1971, № 11, էջ 20): Նրանց համակրում էին հացավաճցիք (ՆԶ, Հ, էջ 370): Վաճեցիք ...բազ-

մաթիւ ուսուցիչներ են տվել (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 61): Այ թե ինչպիսի մարդիկ են ֆաղափացիք (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 345): ...Սիրում էր, ինչպես ասում են երևանցիք, «ձեռ առնել» ընկերներին (ՍԶ, ԵԺ, 10, էջ 257): Բանեցրեք մինչև դազախեցիք կիմանան (ՀՄ, Օգ., էջ 276) և այլն: Միայն որոշ ոճերում հանդիպող անք, ենք, ունք, ունք հոգնակերտներով կազմությունները եր-ով և ներ-ով կազմություններից առանձնանում են իմաստային լրացուցիչ տարբերություններով: Գ. Զահուկյանը այդ տարբերությունները որակում է որպես դասային տարբերություններ: Դրանցից զուգահեռ կիրառություն ունեն անք-ը և ենք-ը. առաջինն ավելի հաստուկ է բարբառային-խոսակցական լեզվին, իսկ երկրորդն առավել տարածված է խոսակցական լեզվում, որից և անցել է գրական լեզվին. համառ.՝ Թորոսանց Մարթան գծվել ա (ՆԴ, ԵԺ, 1, էջ 11): Թորոսնեց խրճիթի ներսն ու դուրսն ասեղ գցելու տեղ չկար (ն. տ.):

Որոշ բառերի հոգնակիների հնատիպ ձևերը կազմում են եր-ով և ներ-ով ընդհանրական ու չեզոք ձևերի ոճական տարբերակները. համառ.՝ տիկնայք||տիկիններ, պարոնայք||պարոններ, անձինք||անձներ և այլն: Այսպիսով, ք, անք, ենք, ունք, ունք, այք, ինք հոգնակերտներն ունեն սահմանափակ գործառություն, հաստուկ են ժողովրդախոսակցական լեզվին կամ արխայիկ ոճին և եր ու ներ հոգնակերտներով կազմավորումներից տարբերվում են ոճական կամ իմաստային յուրահատկություններով²:

Գրական նորմայի շրջանակներում գործում են եր և ներ հոգնակերտների փոխանցումների հետևանքով առաջացած և ոճական տեսակետից խստորեն չընդգծվող տարբերակները: Դրանք առաջանում են համակարգի վերականգնման, պարզեցման ու միասնականացման պահանջով, համաբանության, բարեհնչունության և այլ գործոնների ազդեցությամբ:

Թվի կարգում այդպիսի զուգաձևեր առկա են միավանկ վերջնաբաղադրիչով բարդ բառերի, հնում ն հիմքատարր ունեցած միավանկ բառերի, մեկնկես վանկանի բառերի և ստացական հոգնակիի ձևերում:

1 Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, 1974, էջ 179:

2 Գրական նորմայի շրջանակներից և մեր քննության նպատակից դուրս են գնալով ստական գրականության լեզվում և գործառական այլ ոճերում խոսքի ոճավորման նպատակով գործածվող հոգնակիի ժողովրդախոսակցական, բարբառային կամ հրատիպ ձևերը. համառ. տղերք||տղերք, աղքերք||աղքերք, երեխք, սատանք, որդունք, եղնք, կառվանք, ընկերք, ձիանք, ձիանք, որդեկանք, տղերանք, աղքերանք, մանկանք, տղոց, ֆաղցոց, եղիպտացոց, աղքեանք, գեղարվեստից ակադեմիա, օրիորդաց դիմնազիա և այլն:

XIX դարի վերջին և XX դարի առաջին տասնամյակներում, երբ գրական լեզուն մշակման գործընթացում էր, դեռևս քանակային մեծ կազմ չունեցող միավանկ վերջնաբաղադրիչով բառերի հոգնակիի կազմովության նորման հասակ դրսևորում չունեի։ Այդ է պատճառը, որ նշված շրջանի քերականագիտական աշխատություններում միավանկ վերջնաբաղադրիչով բառերի հոգնակիի կազմովության վերաբերյալ տրվել են իրարամերժ ու հակադիր կարծիքներ։ Այսպես, Ս. Պալասանյանը գրում է. «...Կան միավանկ գոյականներ, որոնք բարդ բառերի կազմովության մեջ մտնելով՝ հոգնականում եւ մասնիկ են ընդունում։ Այսպես են՝ կարգ, տուն, հայր, մայր, քույր, տեւ. դասակարգեւ, գրատեւ, հորաքույրեւ և այլն»³։ Գ. Վանցյանը բառի հոգնակիի եւ-ով կամ ներ-ով կազմովության հիմնական պայմանը համարում է վանկաքանակը. «Աշխարհաբարի հոգնակիից ավելի հաստատուն, պարզ և հիմնական կանոն դառնելն անկարելի է. միավանկ բառերը հոգնակի վերջանում են եւ, բազմավանկները ներ. դա չունի բացառություն. միակը — մարդիկ. այն էլ ժողովրդի բերանում շատ անգամ դառնում է մարդիկներ, մարդկեւանց, մարդկեւաւնցից և այլն ... Մեր նորելով լեզվաշենները անգիտակ այդ կանոնին՝ հնարել են լրագրեր, լուսամուտեր, շիկահերեր, խաջարեր, տանուտերեր, ջրհորեր, տիրասերեր և այլն ...⁴։ Ապա թվարկելով միավանկ բաղադրիչով բարդությունների ներ-ով բազմաթիվ օրինակներ, եզրակացնում է. «Ո՛ր և է այլ վերջավորություն սխալ է և կամայական։ Բազմավանկ բառը լինի նա պարզ, բարդ, ածանցյալ, հոգնակին վերջանում է ներ ...»⁵։ Սակայն, ինչպես նշեցինք, նման բառերի հոգնակիի կազմովության հաստատուն կանոն այդ շրջանում դեռևս չէր մշակվել. հենց այդ է պատճառը, որ շնայած կանոնարկելու փորձերին, Վանցյանի աշխատանքում նշված բառերի հոգնակիի կազմովության մեջ առկա են տատանումներ. հմմտ.՝ ծրագիրներ (էջ 42), լրագիրներ (էջ 69), ամսագիրներից (95), բացակաւններ (7), բաղաձայններ (164) և՛ բացակաւններ (5), բաղաձայններ (183), դասագրքեր (163), միավանկերի (156), վերնաձայններ (164) և այլն։ Դ. Աղայանի կողմնորոշումն այս հարցում ավելի ճիշտ է։ Նա իր «Հայոց լեզու» հոդվածում, որն առաջին անգամ լույս է տեսել 1890 թ., այդպիսի բառերի հոգնակիների եւ-ով կամ ներ-

3 Ս. Պալասանյան, Քերականություն մայրենի լեզվի, Թիֆլիս, 1906, էջ 107։

4 Գ. Վանցյան, Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի, Թիֆլիս, 1906, էջ 226—227։

5 Նույն տեղում, էջ 227։

ով կազմութիւն մեջ կարևոր է համարում երկրորդ բաղադրիչի իմաստի պահպանման կամ փոփոխութիւն գործոնը. եթե միավանկ բառը բարդութիւն երկրորդ բաղադրիչի դերում չի փոխում իր իմաստը, ապա եր հոգնակերտ է ընդունում, իսկ երբ փոխում է՝ ներ. «Միալմամբ են ասում և գրում լրագիրներ, ամսագիրներ, գրատուններ, պետք է ասել և գրել լրագրեր, ամսագրեր, երբ թերթերի մասին է խոսքը և ոչ նրանց գորղների-խմբագիրների, իսկ տուններ բառ չկա հայերեն, այլ միայն տներ»⁶:

Լեզվի զարգացման հետագա շրջանում, երբ մեծ չափերի է հասնում միավանկ վերջնաբաղադրիչով բառերի գործառութիւնը⁷, աստիճանաբար կայունանում ու հաստատւում է այդ բառերի հոգնակիի կազմութիւն ներկայումս գործող կանոնը: Համաձայն այդ կանոնի, եր-ով կազմւում է այն բարդութիւնների հոգնակին, որոնց վերջին բաղադրիչը միավանկ գոյական է, և վերջինս բաղադրյալ բառի մեջ պահպանում է իր հիմնական առարկայական իմաստը, ինչպես օրինակ՝ ավտոդռ-դեր, արտավայրեր, բազմակետեր, գետնախորշեր, զինետներ, դաշտավայրեր, դասագրքեր, զորամասեր և այլն. բազմավանկ բառը ներ հոգնակներտ ստանում է այն դեպքում, երբ վերջին միավանկ բաղադրիչը բաղադրյալ բառի մեջ գործածւում է ոչ թե առարկայական իմաստով, այլ ուրիշ, և մասնավորապես, դերբայական (գործողութիւն կատարողի կամ տվյալ վիճակում եղողի) իմաստով, ինչպես օրինակ՝ ականակիրներ, ականառետներ, ականառսներ, բանասերներ, գնդացիներ, գրագետներ, դավադիրներ, ժամագործներ, պատմագիրներ, ուսադիրներ, փայտանառներ, օրինապահներ և այլն⁸: Ինչպես արդեն նշեցինք, այս օրինաչափութիւնը հստակ չէր գործում մինչև XX դ. առաջին տասնամյակները. այս շրջանին խիստ բնորոշ է միավանկ գոյական բաղադրիչով բառերի հոգնակիի կազմութիւն զուգաձեւութիւնը: Նշված շրջանում կանոնի անհրա-տակ դրսևորման հետեանք պետք է համարել Հ. Աճառյանի հետևյալ բացատրութիւնը. «Բարդ բառերը ըստ սովորական կանոնի հոգնակիում ստանում են -ներ մասնիկը. օր.՝ երկաթուղի-երկաթուղիներ, հացավա-ճառներ և այլն:

6 Վ. Աղայան, Երկրի ժողովածու, հ. 3., Երևան, 1953, էջ 393:

7 Լեզվի խնայողութիւն սկզբունքի համաձայն տարբեր վերջածանցների դուրս մղման ճանապարհով ևս ստեղծւում են միավանկ վերջնաբաղադրիչով մի շարք բարդութիւններ. համառ.՝ հուլագրութիւններ-հուլագրեր, մանրամասնութիւններ-մանրամասներ, գոտեմար-տութիւններ-գոտեմարտեր, բնածայնութիւններ-բնածայներ, մանրակերտվածներ-մանրա-կերտեր և այլն:

8 Տե՛ս Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնապյան, Հ. Ա. Օհանյան, Ժամանակակից հա-յոց լեզու, հ. 2, էջ 50:

Իսկ երբ բարդ բառի վերջին հզրը միավանկ է, սկսում են տատանումներ: Թե՛ արևելյան, և թե՛ արևմտյան գրականի մեջ սրանց հոգնակին զանազան ձևով է լինում, օր.՝ լրագիր, լրագրեր, լրագիրներ, լրագիրներ, լրագրներ: Դրվում է -եք մասնիկը՝ նկատի ունենալով, որ վերջին հզրը միավանկ է, այսինքն առնելով բառը առանձին (գիր, գրեր) և մտածելով, որ չի կարելի ասել գրեք, գրեք: Դրվում է -ենք մասնիկը՝ առնելով բառը իբր մի ամբողջություն և մտածելով, որ բազմավանկը ըստ օրինի պիտի ստանա -ենք մասնիկը: ...Զանազան քննիչներ տվել են սրանց մասին զանազան կանոններ, բայց ինձ թվում է, թե հարցը երկդիմի և հետևաբար անլուծելի է: Ըստ իս, տրամաբանությունը պիտի պահանջեր համարել բազմավանկ և դնել -ենք բայց կան բառեր, որոնց -եք-ով հոգնակին այնպես սովորական է դարձել, որ անկարելի է անտես անել և դնել -ենք. այսպես՝ տանկահայեր, բայց ոչ բնավ՝ տաճկահայեր»:

2. Պետրոսյանը միավանկ վերջնաբաղադրիչով բառերի հոգնակիի կազմության կանոնի խախտումները բացատրում է «մասամբ սովորույթի ուժով, տվյալ կառուցաձևը ավանդաբար գործածելով, մասամբ արևմտահայերենի ազդեցությունից, և կամ պարզապես գրական լեզվի նորմայի ոչ հստակ գիտակցումով»¹⁰:

Անշուշտ, սովորույթի ուժով ու ավանդականությամբ պետք է բացատրել գործող կանոնին չհամապատասխանող մի շարք գոյական վերջնաբաղադրիչով բառերի հոգնակիի -ենք-ով կազմությունները: Այդ վերջնաբաղադրիչներից են՝

-աճց¹¹ — միջանցքներ, լուսանցքներ, ջրանցքներ, նրբանցքներ.

-բան — առաջարաններ, բնաբաններ, նախաբաններ, նշանաբաններ, վերջաբաններ.

-դուլ — գործադուլներ, դատադուլներ, հացադուլներ.

-գոր — կայազորներ, լիազորներ, հեծելազորներ.

-կիթ — կովկիթներ, հավկիթներ, ձկնկիթներ.

-պան — այգեպաններ, դռնապաններ, խանութպաններ, պարտիզպաններ.

9 2. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, էջ 818—819.

10 2. Ձ. Պետրոսյան, Գոյականի թվի կարգը հայերենում, 1972, էջ 302: Միավանկ վերջնաբաղադրիչով բառերի հոգնակիի զուգաձև կազմության մասին տե՛ս նաև Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Ա, 1970, էջ 125—128; Գ. Գաբրիելյան, Զևարանական կառուցվածքի փոփոխություններ, «Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում», 1973, էջ 333—336:

11 -Աճց բաղադրիչով բառերի հոգնակին -ենք-ով կազմելու մասին տե՛ս Ս. Գ. Արաճաճյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, էջ 50:

—պետ — խմբապետներ, գնդապետներ, դպրապետներ, ճարտարապետներ:

Նշված վերջնաբաղադրիչով մի շարք բառաշարքերի հոգնակիի ներով կազմությանն անշուշտ նպաստել է վերջնաբաղադրիչների անկախ գործածություն շունենալը (հմմտ.՝ զոր, դուլ, կիթ և այլն), ինչպես նաև ամբողջ բարդության վերաիմաստավորումը: Կան նաև միավանկ գոյական բաղադրիչով հոգնակիի —ներ կազմություն ունեցող՝ բառաշարքեր չկազմող, առանձին բառեր. վերելքներ, հրագեներ, միրհավներ, վայրէջքներ, ծխախոտներ, խոտհաբներ, ընծալտներ: Որոշ վերջնաբաղադրիչների հոգնակիի —ներ—ով կազմությունները պահպանվել են նման վերջնաբաղադրիչով մի քանի բառերում. հմմտ.՝ վզկապներ, փողկապներ, ժամկետներ, տեսակետներ, չափանիշներ, հատկանիշներ, միջնորմներ, ցանկորմներ և այլն: Սրանք նույնպես հիմնականում իմաստափոխված բաղադրիչներով բառեր են և կամ ունեն այնպիսի վերջնաբաղադրիչներ, որոնք առանձին կիրառություն չունեն: Նման կազմությունների թիվը սահմանափակ է: Ժամանակակից գրական հայերենում կանոնական կազմություն ունի գոյական վերջնաբաղադրիչով բարդությունների հսկայական մեծամասնությունը: Հատկապես մեծ թիվ են կազմում հոգնակիում —եր ստացող չիմաստափոխված միավանկ գոյական բաղադրիչով բառերը:

Զուգաձև հոգնակի կազմող բառերը կարելի է բաժանել մի քանի խմբի. ա) միավանկ գոյական վերջնաբաղադրիչով գոյականներ¹², բ) գոյական բաղադրիչով փոխանուն ածականներ, գ) միավանկ վերջնաբաղադրիչով փոխառյալ բարդություններ, դ) բայարմատ բաղադրիչով բարդություններ:

ա) Միավանկ գոյական վերջնաբաղադրիչով բառ գոյականներ. Այս խմբի մեջ մտնող բառերի հոգնակիի՝ կանոնին չհամապատասխանող ներ—ով ձևերը մասամբ համաբանության հետևանք են, մասամբ վերջնաբաղադրիչի իմաստի երկակի ընկալման ու բարդության իմաստափոխության, մասամբ էլ պայմանավորվում են բառերի հնչյունաչափ, վանկային առանձնահատկություններով:

Ստորև ներկայացնում ենք այդ խմբի բարդությունների՝ տարբեր վերջնաբաղադրիչներով օրինակներ: Համեմատության համար, հնարա-

12 Ս. Մախասյանցի «Հայերենի բացատրական բառարանում» բերվում են տարբեր գոյական բաղադրիչներով բառ գոյականների զուգաձև հոգնակիներ. ծագքեր կամ ծագքիներ, լրագքեր կամ լրագքիներ, հեռագքեր կամ հեռագքիներ, շոգենավներ կամ շոգենավներ, կրակակետեր կամ կրակակետեր և այլն: Կարելի է ենթադրել, որ մինչև XX դ. 40-ական թթ. գոյական բաղադրիչով բարդությունների հոգնակիի կազմությունը դեռևս ընդհանրական կանոնի չէր վերածվել:

սխրութեան դեպքում, բերվում են նույն վերջնաբաղադրիչով բառեր, որոնք հոգնակին կազմում են միայն -եւ կամ միայն -ներ մասնիկով: Աստղանիշերով նշում ենք այն բառերը, որոնց հոգնակիի ներ-ով կազմավորւմաները արդի հայերենի նորմայի տեսակետից հնացած են:

ԲԵՂՊ

Աղյուսակ № 1

Բաղադրիչի ձևական հատկանիշները	Բաղադրիչները	Ջուղաձև հոգնակի ստացող բառեր	Միայն -ներ ստացող բառեր
1. - չվերջնական խոսիտ ձևով	-ազգ -անցք	գովազդ, լուսազդ, մահազդ, հորանցք, հերձանցք, սողանցք, քվանցք, օդանցք, գետանցք, բովանցք	բնազդ լուստանցք, նրբանցք, միջանցք, ջրանցք
մզչ 2. - չվերջնական խոսիտ ձևով	-ափ -երգ -երթ	գետափ, լճափ, ծովափ, քարափ *գերերգ, *խմերգ, *պարերգ, ողբերգ, սիրերգ, վիպերգ, քայլերգ, ասերգ, *օրհներգ չվերթ, ուղերթ, ողջերթ	չքերթ
նզ 3. - չվերջնական խոսիտ ձևով	-գիր -դարձ -լույս -խոտ -կապ -կետ -նիշ -ձայն -պետ -սյուն -տեր -տիպ	*ամսագիր, *գրչագիր, *բնագիր, *լրագիր, *հեռագիր, *ձեռագիր, *վերնագիր, *նկարագիր, *օրագիր անկունադարձ, արևադարձ, անցուդարձ, շրջադարձ, տարեդարձ արշալույս, վերջալույս ձարխոտ թևկապ, *թևակապ, խաչկապ, կրծկապ, վերակապ, քարկապ բազմակետ, ելակետ, դարձակետ, միջակետ, կրակակետ, վերջակետ, ստորակետ նիտանիշ, գրանիշ, դասանիշ, դրամանիշ, դրոշմանիշ, հոգնանիշ, ուղենիշ, մետաղանիշ, նամականիշ, փոստանիշ ոտնաձայն, բնաձայն դերասանապետ, ամբոցապետ, ցեղապետ, պահեստապետ, բժշկապետ, նավապետ *հեռագրասյուն, հենասյուն *երբգատեր, *միլիոնատեր, *տանուտեր, *փողատեր ապակետիպ, հեռատիպ	ձայնդարձ ծխախոտ վղկապ, փողկապ ժամկետ, տեսակետ հատկանիշ, ցուցանիշ, չափանիշ խմբապետ, հարյուրապետ, ճարտարապետ

Աղյուսակի առաջին կետում խմբավորել ենք ձայնավորով սկսվող բաղադրիչները: Նման բաղադրիչներ ունեցող բառերի երկրորդ բաղադրիչի ձայնավոր հնչյունը վանկ է կազմում առաջին բաղադրիչի վերջին վանկի բաղաձայնի հետ. հմմտ.՝ գո-վազդ, մա-հազդ, բո-վանցք,

հո-րանցք, խըմ-բերգ, դե-րերգ (բարդության մեջ ե-ն հնչում է է), շր-վերք և այլն: Այսպիսի վանկաբաժանմամբ երկրորդ բաղադրիչի առան-ձին գիտակցումն արտասանությամբ չի դրսևորվում, և բարդությունը համարվում է բաղմավանկ: Հավանաբար, որոշ դեր ունի և վանկաբա-նակը: Առաջին կետում խմբավորված բառերը երկվանկ են: Ավել վան-կաբանակ ունեցող բառերը որպես կանոն ստանում են եր. հմմտ.՝ վրաերթեր, հորառանցքեր, կարոտերգեր և այլն:

Աղյուսակի երկրորդ կետում խմբավորված բառերի հոգնակիի -ներ-ով ձևերի առաջացման պատճառները տարբեր են (համաբանություն, բաղադրիչի իմաստի երկակի ընկալում, բարդության իմաստափոխու-թյուն և այլն):

Վերջին շրջանում միտում է նկատվում եր-ով կազմելու բոլոր գո-յական վերջնաբաղադրիչներով բարդ գոյականների հոգնակին, նույնիսկ եթե այդ բաղադրիչն առանձին չի կիրառվում կամ իմաստափոխված է. հմմտ.՝ հեծելագործեր (ՀՄ, ՄՎ, էջ 236), այծփաղեր, քոհուքոհներ (ՍԿ, ԽՀԳ, էջ 109), արշալույսեր, ելակետեր, հենակետեր, ֆաբաֆուսեր և այլն:

Կան միավանկ գոյական վերջնաբաղադրիչներով բարդությունների հոգ-նակիի զուգաձև կազմություն ունեցող՝ բառաշարքեր չկազմող, առան-ձին բառեր. ֆառայրեր||ներ, ստուգայցեր||ներ, ահագանգեր||ներ, ձեռա-գործեր||ներ, գաղիթափեր||ներ, արշալույսեր||ներ, զինախաղեր||զինա-խաղներ (Բ, 7, էջ 73), կենդանակերպեր||ներ, ֆահահներ||ներ, ջրհո-րեր||ներ, սանամայրեր||սանամայրեր (ՂԱ, ԸԾ, էջ 99), շահեշահեր||ներ, ցանկապատեր||ներ, գաղիվայրեր||ներ, զինետներ||կոֆատոներ (ՍՆ, Ծ, էջ 276), այծուտներ||ընծուտներ, շրջափակեր||ներ, այծփաղեր||ներ, խաչֆառեր||խաչֆառներ (ՊՊ, Կ., էջ 131), ֆաբաֆուսեր||ներ, հո-րաֆույրեր||ներ, մորաֆույրեր||ներ, քոհուքոհներ||ներ, երկտողեր||ներ, լսափողեր||ներ, իրիկնապահներ||ներ, փառատոներ||ներ, արեածագեր||ներ, ֆառայծեր||ներ, կեղծամեր||ներ և այլն:

Վերջին շրջանում նկատվում է նաև անհոդակապ բարդությունների -եր-ով ձևերին նախապատվություն տալու միտում. ջրհորեր, կեղծամեր, այծփաղեր, երկտողեր և այլն: Այսպիսով, միավանկ վերջնաբաղադրիչով բարդ գոյականների հոգնակիի -ներ-ով կազմությունները ավելի հին են կամ գործառում են ժողովրդախոսակցական լեզվում (հմմտ.՝ նաև՝ հորհուրներ, մորհուրներ, կիլումետրներ, տոնածառներ, ականջողներ, տե-ղաշորներ և այլն, որոնք գրական լեզվում հանձնարարելի չեն): Նկա-տենք նաև, որ գոյական վերջնաբաղադրիչներով որոշ բարդությունների հոգնակիի ներ-ով ձևերում առկա է ոչ թե սովորական ներ հոգնակերտ, այլ և+-երը հոգնակի ստացականություն: Օրինակներ՝ Մահակը դեմ՝

էին տալիս կոնատակներին և, հերթով, ժպտում լուսանկարող սարքին (ՀՄ, Օգ., էջ 21): Թիկունք ու ողնաշարներից քամեցին հոգնածութիւնը... (ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 119): Նրանք պիտի լինեին սարում, որպէսզի անձրեւի ժամանակ կրակը տաքացնէր սառած ոսկրածուծները (ՀՄ, Մ., էջ 22) և այլն:

Հոգնակիի կազմութեան տեսակետից գոյական վերջնաբաղադրիչներով բարդ գոյականների նման են նախածանց+միավանկ գոյական կաղապարով գոյականները: 2. Աճառյանը գտնում է, որ դրանց (նա նկատի ունի և նշված կաղապարով ածականները) հոգնակիի կազմութիւնը տարբերվում է բարդ բառերից. «Բարդ բառերի կարգին չեն պատկանում նրանք, որ կազմված են որևէ նախամասնիկով, ինչ. մակբայ, հգ. մակբայներ, մակդիրներ, նախդիրներ, առողջներ, տարբերներ, ներբողներ, և ոչ բնավ՝ մակբայեր, ինչպէս ասում ենք անմիտներ և ոչ բնավ անմիտեր կամ անմտեր»¹³:

Ներկայումս այդ կանոնը լրիվ կիրառելի է նախածանց+միավանկ գոյական կաղապարով ածականներում, իսկ նման կաղապարով գոյականներում այդ կանոնի գործառութիւնը սահմանափակ է: Նախածանց+միավանկ գոյական կաղապարով հոգնակիի ներ կազմութիւն ունեցող գոյականներից են՝ առկայծներ, դերբայներ, համերգներ, մակբայներ, մակդիրներ, մակնիշներ: Սրանք հիմնականում հին կազմութիւններ են: Նման կաղապարով որոշ գոյականների հոգնակի թվում առկա են տատանումներ. օրինակ՝ ապացույցներ||ներ (ՊՍ, ԵԺ, 1, 1972, էջ 414), բաղաձայներ||ներ, գերձայներ||ներ, համայցեր||ներ, առկայծեր||ներ, հարացույցներ||ներ, ստորակետեր||ներ, վերնուշեր||ներ և այլն:

Մեծ թիվ են կազմում նշված կաղապարով հոգնակիի եր կազմութիւն ունեցող գոյականները. արտագաղթեր, հակաքույներ, հակախաղեր, ենթաձայներ, ենթախմբեր, ենթակետեր, ենթաշերտեր, հակագններ, համազարկեր, համակարգեր, ներշարեր, շարագծեր, շարակարգեր, պարագծեր, տրամագծեր, տրամաշափեր և այլն: Մեր կարծիքով նման գոյականների հոգնակիի եր-ով կազմութեանը նպաստել է նախածանց+ա հոդակապ+միավանկ գոյական կաղապարով կազմութիւնների գործածութեան հետագա ընդարձակումը: Ա հոդակապը, կարծեք, ավելի է ընդգծում ու առանձնացնում բարդութեան բաղադրիչները¹⁴: Այսպէս էլ

13 2. Աճառյան, նշված աշխ., էջ 819:

14 Հոդակապի՝ բաղադրիչներն առանձնացնողի դերով պետք է բացատրել հաճախաբար և որոշ բազմավանկ բառերի հոգնակիի՝ կանոնին չհամապատասխանող եր-ով կազմութիւնների գործածութիւնը. հմտ. սիրամարգեր (ՀՄ, Մ., էջ 256, ՊՍ, 1, էջ 455, Ս. արվ., 1960, № 2, էջ 50), նախագաներ (ՄՆ, Հիշ., էջ 368, առագաստեր (Բոս., 5—6, 1976, էջ 231), նավատորմեր, վարագույրեր և այլն:

գոյական + ա հոգակալ + միավանկ գոյական կաղապարով բարդութիւնների մեծ թիւով ստեղծումն ու տարածումը գրական արեւելահայերէնի զարգացման վերջին շրջանում մեծապես նպաստել է միավանկ գոյական բաղադրիչով գոյականների հոգնակին - եր-ով կազմելու կանոնի ընդհանրականացմանը: Այստեղ կարեւոր է համաբանութեան գործոնի ազդեցութիւնը:

բ) Գոյական բաղադրիչով փոխանուն ածականներ. Միավանկ գոյական կամ բայարմատ բաղադրիչով փոխանուն ածականների շարահյուսական կապը տարբերվում է նմանատիպ բարդ գոյականների բաղադրիչների կապից: Եթե վերջիններին շարահյուսական կապը հիմնականում ենթադրում է սեռի և տեսակի հարաբերութիւն¹⁵, ապա փոխանուն ածականներում առկա է և այն գոյականի առարկայական իմաստը, որի քերականական հատկանիշների կրողն է դառնում այդ փոխանունը. այսպես՝ շաբազործներ՝ շաբազործ մարդիկ, կակղամորքներ՝ կակղամորթ կենդանիներ և այլն: Փոխանուն այն ածականները, որոնք գոյականաբար հաճախ են կիրառվում, հոգնակին կազմում են միավանկ գոյական բաղադրիչով բարդ գոյականների հոգնակիների համաբանութեամբ՝ եր-ով. այսպես՝ փոքրատառեր, մեծատառեր, նորատունկեր, զուգահեռանիստեր, բազմանիստեր, ծածկասերմեր, մերկասերմեր, հյուսիսափայլեր, ամամերձեր և այլն: Կան տերմինային արժեք ստացած նմանատիպ մի շարք բառեր, որոնք գոյականաբար հաճախ գործածվելու հետեւանքով հոգնակին կազմում են եր-ով: Բավական տարածված են - ձե, -կերպ, -քե և այլ գոյական բաղադրիչներով փոխանուն ածականների եր-ով հոգնակիները: Օրինակներ՝ Գնդաձե բակտերիաների տրամագիծը 1—2 մկմ է, ձողաձեների լայնութիւնը տատանվում է 0,4—0,8 մկմ (ՉՄՀ, 2, էջ 243): Խեցգետնակերպերը ջրային կենդանիներ են (Կենդ., էջ 66): Սարդակերպերը լինում են տարբեր մեծութեան (ն. տ., էջ 74), Կարծրաքեների կարգին են պատկանում այն միջատները, որոնք ունեն առջևի կարծր թևեր (ն. տ., էջ 96): Ուղղաքեների բերանի օրգանները կրծող են (ն. տ., էջ 89—90): Սիգը Սեանում հարստացրեց իր «ճաշացանկը» նաև հատակային կողալողերով, որով դարեր շարունակ սնվել է իշխանը (Գար., 1979, № 5, էջ 38), այսպես նաև՝ ցուլիկաձեներ (ՉՄՀ, 2, էջ 243), ստորակետաձեներ (ն. տ., էջ 242), հովազակերպեր, կենդանակերպեր և այլն: Այսպիսի բառերի հոգնակիի կազմութեան նորման լեզվի զարգացման նախորդ փուլում - ներ-ով էր. օրինակ՝ Իր ցեղակից-

¹⁵ Տե՛ս Գ. Ռ. Զառուկյան, Ժամանակակից հայերէնի հոլովման համակարգը, էջ 46—47:

ուղաբեներ ձեռք մեկ ինքն է, որ բուն է շինում իր համար (ՀԹ, 1949, 3, էջ 94): Այն բառարանները, որոնք առավելապես ավանդական նորման կն պահպանում, մի շարք նման բառերի հոգնակին ներկայացնում են ներ-ով. հմմտ.՝ խեցգետնակերպներ (ԺՀԲԲ, հ. 2), կենդանակերպներ (ԺՀԲԲ, հ. 3), սարդակերպներ (էԱ, ԱՀԲԲ, հ. 2), ուղաբեներ (էԱ, ԱՀԲԲ) և այլն: Միևնույն համատեքստում հանդիպող նման վերջնաբաղադրիչով բառերի հոգնակի զուգաձևերը վկայում են այն մասին, որ հոգնակի կազմության նորման սրանցում դեռևս լիովին հաստատված չէ. հմմտ.՝ խեցգետնակերպեր (ՀՍՀ, 1), ձկնակերպեր (ՀՍՀ, 1), սագակերպներ (ՀՍՀ, 1) և այլն:

Սխալ պետք է համարել այն փոխանունների հոգնակիի եր-ով կազմությունները, որոնց վերջնաբաղադրիչի դերբայական իմաստը խիստ ակնառու է. օրինակներ՝ Հիմա մախանենգեր չկան (Գար., 1981, № 7, էջ 5), քաղցրահամներ (Իս., Երկ., հ. 3, 1959, էջ 525): Հայկական ՍՍՀ-ում շարունակվում է կառուցվել 300—1000 մմ տրամագծի գազամուղերի մեծ ցանց (ՍՀ, 5/3, 1979), Զոկը նրանց ցուցմունքներով էր կառուցում գետնափորերն ու բլինդածները (ՍԽ, ՄԳՄ, էջ 96) և այլն:

գ) Վերջին միավանկ բաղադրիչով փոխառյալ բաղադրյուններ. Ընդունված է ասել, որ երբ բարդության միավանկ փոխառյալ բաղադրիչը հայերենում չի գիտակցվում ու անկախաբար չի գործածվում, ամբողջ բարդության հոգնակին կազմվում է —ներ-ով. օրինակ՝ սպիրտ-խեղներ (ՀՍՀ, 2), ֆրոմատֆորներ (Բուս., էջ 202), լուսաֆորներ, պարադոքսներ և այլն: Իսկ երբ այդ բաղադրիչը գիտակցվում ու անկախաբար գործածվում է, հոգնակին կազմվում է —եր-ով. միկրոֆիլմեր, մոլտֆիլմեր, բլոկպոստեր (ԳՏ, 1978, № 3, էջ 20), ներկապուտեր (ն. տ., էջ 26), ռադիոգոնդեր (ԳՏ, 1983, № 2, էջ 60), էֆտրասենսեր (ն. տ., էջ 58), աերոզոլեր (ն. տ., էջ 56) և այլն:

Վերջին շրջանում նկատվում են հոգնակի թվի զուգահեռ կազմություններ նաև միավանկ բաղադրիչով փոխառյալ բառերում: Պատճառն այն է, որ գիտության տարբեր բնագավառներում հաճախակի գործածվող փոխառյալ բարդությունների նախկինում չգիտակցվող երկրորդ բաղադրիչները ներկայումս գիտակցվում են կամ գործածվում են իբրև անկախ բառեր: Որպես միավանկ բառեր դրանց հոգնակին կազմվում է —եր-ով. օրինակ՝ ֆագեր (ՀՍՀ, 2), կոկեր (ՀՍՀ, 2), գեներ և այլն: Նման վերջնաբաղադրիչներով փոխառյալ բառերի հոգնակիի մրցակցող ձևերն արտացոլում են նորմայի անկայունությունը. ավանդական ներ-ով կազմությունները մի շարք ձևերում դեռևս տեղի չեն տվել. հմմտ.՝ նա-տյուրմոտներ||եր, ճիպոթեզներ||եր, անտիթեզներ||եր, օբերտոներ||եր,

ստեղծարարներ||եր, մյուզիկհոլներ||եր, Հոնգոնը լի է մյուզիկհոլերով (ՎՓ, Երկ., 1, 1979, էջ 132), մտադրումներ||եր, կոնտեֆումներ||եր և այլն: Ստորև ներկայացնում ենք զուգաձև հոգնակի ստացող փոխառյալ բարդությունների բառաշարքը: Համեմատության համար բերում ենք նաև այնպիսի բաղադրիչներ, որոնցով բարդվող բառերի հոգնակին կազմվում է միայն -ներ մասնիկով:

Աղյուսակ № 2

Բազա- դրիչը	Զուգաձև հոգնակի ստացող բառեր	Միայն -ներ ստացող բառեր
-կոկ	ստաֆիլակոկ, ստրեպտոկոկ, պնևմո- կոկ, պլերալկոկ, դեպլոկոկ	
-ֆադ	բակտերիաֆադ, գոսպոլիֆադ, մոնո- ֆադ, պոլիֆադ, ֆիտոպոլիֆադ	
-դավր	դինոզավր, բրախիոզավր, դեզանտո- զավր, ինտիոզավր, գադրոզավր	
-թեզ	հեպոթեզ, անտիթեզ	
-սկոպ		էնդոսկոպ, միկրոսկոպ
-սոմ		քրոմոսոմ, ախրոսոմ
-ցիտ		լեյկոցիտ, թրոմբոցիտ, էրիտրո- ցիտ, ֆագոցիտ
-ֆիտ		սապրոֆիտ, պսիլոֆիտ
-ֆիլ		հալոֆիլ, պսիլոֆիլ
-ֆիքս		ինտերֆիքս, սուֆիքս, իդեֆիքս
-ֆոն		մագնիտոֆոն, միկրոֆոն, դրա- մոֆոն

Աղյուսակում ներկայացված փոխառյալ բարդություններն ունեն գործառության նեղ ոլորտ. դրանք հիմնականում գիտության տարբեր ճյուղերին վերաբերող տերմիններ են: Ինչպես արդեն նշվեց, միավանկ վերջնաբաղադրիչով փոխառյալ բարդությունների հոգնակիի -եր-ով ձևերը կազմավորվել են վերջին շրջանում: Այս դեպքում ևս համաբանու-
թյան գործոնի ազդեցությամբ նկատելի է. անկախ կիրառություն ունեցող փոխառյալ գոյականները վերջնաբաղադրիչի դերում միտում ունեն հոգնակիի եր-ով կազմությունների:

դ) Բայարմատ բաղադրիչներով բարդություններ. Ինչպես արդեն նշվել է, բայարմատ վերջնաբաղադրիչներով բարդությունների հոգնակին ըստ կանոնի կազմվում է -ներ-ով: Այս բարդություններում գերիշխում են հատկապես ռորւէ բան անող անձ՝ նշանակությանմբ՝ հիմնականում մասնագիտություն նշող, բառերը. մատենագիրներ, խմբագիրներ, հայագետներ, վիրաբույժներ, մանկաբույժներ, խմբավարներ, մեքենավարներ, զորավարներ, մարզասերներ, բանասերներ, լեզվաբաններ,

պատմաբաններ և այլն¹⁶։ Այսպիսի բառերում դերբայական իմաստի գիտակցումը բավական ուժեղ է և շեղումները կանոնից սակավադեպ են։ Օրինակներ՝ Նորերս այստեղ բորբոքվեց և երկար ժամանակ տեկց մի հետաքրքրական բանակով՝ մի կողմից մի քանի քառեռագրերի, մյուս կողմից լրագրական քննադատների միջև (Շիրվ., Եժ, 9, էջ 369)։ Գավառներ մեկնող հողաշափերի կատարելիք գործն այս տարի չի սահմանափակվելու միայն վարձագների գանձումով (ԱԲ, Երկ., 4, էջ 266)։ Ու թափորը սկսեց համարքայլ դառնալ հուղարկավորությունից լուռ վերադարձող գերեզմանափորների նման (Վրթ. Փափ., Եժ, 5, 1959, էջ 38), հանգափորներ (ԳՏ, 1972, № 5, էջ 6) և այլն։

Բայարմատ բաղադրիչներով բարդություններում հոգնակիի -եք-ով կազմություններ նկատվում են հատկապես «սարք, գործիք, մեքենա» նըշանակությամբ բառերում։ Դրանցում հոգնակիի եք-ով կազմությունները երևան են գալիս երկրորդ բաղադրիչի բայարմատը միավանկ գոյականի հետ նույնացնելու հետևանքով։ Համաբանության գործոնի ազդեցությունը նման դեպքում տարերային բնույթ է կրում։ Օրինակներ՝ գնդացրեք (ՎԱ, ՄԴ, 1946, էջ 24), գեղնափորեք (ՍԽ, ՄԳՄ, էջ 96) և այլն։

Բայարմատ բաղադրիչներով բառերում մեծ թիվ են կազմում փոխանուն ածականները, որոնց հոգնակիի կանոնական ձևը -ներ-ն է։ Բայց, քանի որ դրանք հաճախ են հանդես գալիս գոյականաբար, միտում ունեն հոգնակին կազմելու գոյական բաղադրիչներով բարդությունների հոգնակիների նմանողությամբ։

Ստորև ներկայացնում ենք բայարմատ բաղադրիչներով բարդությունների հոգնակիի զուգաձև կազմությունները։ Համեմատության համար բերում ենք նույն վերջնաբաղադրիչներով այնպիսի բառեր, որոնց հոգնակին կազմվում է միայն -ներ-ով (տե՛ս աղ. № 3, էջ 212)։

Պետք է նկատել, որ երկրորդ բաղադրիչի իմաստային գործոնը նըշված մի շարք բառերում վճռորոշ չէ։ Որպես ընդհանուր օրինաչափություն կարելի է ասել, որ դրանց -ներ-ով հոգնակին ավելի հատուկ էր XX դարի առաջին տասնամյակների գրական լեզվին, իսկ -եք-ով ձևերը միայն վերջին շրջանում տարածում գտած ձևերն են, թեև -ներ, -փոր, -ֆեք, -ցիր և այլ վերջնաբաղադրիչներով բառերի եք-ով կազմությունները հանձնարարելի չեն։ Կան նաև բայարմատ բաղադրիչով հոգնակիի զուգաձև կազմություն ունեցող՝ բառաշարքեր չկազմող բարդություններ. գազամուղներ||եք, գնդացիրներ||ցրեք, ակնթաքներ||եք, երկնափեքներ||եք և այլն, որոնց եք-ով ձևերը տարածված չեն (թեև դրանցից որոշները

16 է. Առյայնի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանի» 1—300 էջերից դուրս գրված՝ հոգնակին -ներ-ով կազմող 637 բառից 400-ը անձի անվանումներ են։

բառարաններում նշվում են որպես միակ հանձնարարելի ձևեր, ինչպես օրինակ, ակնքարքեր (էԱ, ԱՀՐՐ). Որսած ակնքարքեր, որոնց մեջ մեզ ծանոթ սիրելի արվեստագետներն են (Ավ., 2/10, 1972) կամ էլ կանոնական չեն:

Աղյուսակ № 3

Բաղա- դրելը	Զուգաձև հոգնակի ստացող բառեր	Միայն -ներ ստացող բառեր
-անց	գծանց, տողանց	
-թափ	ինքնաթափ, բռնաթափ, հողաթափ, զառիթափ	
-նետ	ականանետ, նռնականետ, ջրանետ	
-շարժ	ինքնաշարժ, երկրաշարժ, շփեշարժ, տեղաշարժ, զորաշարժ	
-չափ	անձրեաչափ, արագաչափ	հողաչափ, երկրաչափ
-կանգ	ջրականգ, ավտոկանգ	
-մուտ	ելումուտ, արեամուտ, իրիկնամուտ	լուսամուտ
-ցույց	աստղացույց, հողմացույց, սլաքացույց, հեռուստացույց	ժամացույց
-փոք	դետնափոք, ժայռափոք, գամփոք	գերեզմանափոք, հանքափոք
-քարշ	էլեկտրաքարշ, ձիաքարշ, շոգեքարշ, ջերմաքարշ	

Այսպիսով, բայրամատ բաղադրիչով բարդություններում կարծեք որոշ միտում է նկատվում հոգնակին կազմելու անձ և ոչ-անձ հակադրության հիման վրա, քանի որ տատանումներ դրսևորում են հատկապես ոչ-անձ նշանակության բառերը: Սրանցում նկատվող հոգնակիի եր-ով կազմության միտումը պետք է բացատրել համաբանության գործոնի ազդեցությամբ:

Մաքդ ու կին բառերի հոգնակին հնատիպ է՝ մաքդիկ, կանայք: Մաքդեր, կիներ կիրառությունները հանդես են գալիս գրական տարբեր ոճերում, որպես լեզվի զարգացման նախորդ փուլին ավելի բնորոշ ձևերի կամ արևմտահայ գրական նորմայի արտահայտություններ: Օրինակներ՝ Գիսախոփվ են կիները (ԳՄ, ԵԺ, 2, էջ 78): Եկեղեցին ... ենթարկվում է ընտանիքի սովորական պայմաններին. աղամաքդերի և կանանց տեղերը որոշված են (Բ, ԵԺ, 9, էջ 335): ... Աղջիկները և մանկահասակ կիները գյուղերում եկեղեցի գնում են տարվա մեջ մի քանի անգամ միայն (Բ, ԵԺ, 9, էջ 335, 1958): Ներկայիս գրական լեզվում գործառում են բացառապես ավանդական կազմությունները:

Մաքդ ու կին բառերը որպես բարդության վերջնաբաղադրիչներ մասամբ իմաստային տարբերակման հիման վրա, մասամբ համաբանության, առավելապես հանդես են գալիս եր հոգնակերտով: Օրինակներ՝ Այնտեղ այցելողը կարող է տեսնել ... Եգիպտոսն ու իր բեռագրերը,

Բարեկունն ու Ասորեստանը իր մորուսավոր գրանիտ ցլամարդերով (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 157): Տարօրինակ ծառակոճղերը առասպելական այծամարդերի են նման (Գոլսուուսի, Ֆորսայթների պատմություն, էջ 330), կապկամարդեր (ԳՏ, 1979, № 3, էջ 42): Տատս ավագն է հղել տեգերկինների մեջ (ՍԿ, ԽՃ., էջ 50), ֆավորակիներին (Գ, 1978, № 11, էջ 71): Հանդիպում են նաև ավանդական կազմավորմամբ ձևեր. օրինակ՝ Հավանաբար այդ կառվամարդիկ միշտ էլ գաղտնաբար են բռնում իրենց որսը (Լաո Շե, Հիշողություններ Կատվաքաղաքից, 1979, էջ 7): Չհամարձակվեցի կուժը զարկել պատին՝ վախենալով, որ կգրավեմ կառվամարդկանց ուշադրությունը (Ն. տ., էջ 14), Շատրվանի կոնքերից, այծամարդկանց մորուքից, հեքիաթային նժույգների ռունգերից դուրս հորգացին ջրի կոհակները (ՍԳ, 1983, № 12, էջ 107), կաշվեմարդիկ (ԴԴ, ԵԺ, 23, 1977, էջ 238):

Ն հիմնադրեր կորցրած միավանկ բառերի հոգնակի թվի զուգաձևերը. որոշ տատանումներ առկա են և երբեմնի և հիմքատարրով բառերի հոգնակիի ձևերում: Միավանկ այն բառերը, որոնք հին հայերենում ունեցել են բառավերջում բաղաձայն + ն, արդի հայերենում եզակի թվի ուղիղ (մեծ մասամբ և թեք) ձևերում այդ ն-ն կորցրել են: Որպես կանոն այդ ն-ն վերականգնվում է հոգնակիի կազմության ժամանակ. բեռ-բեռներ, գառ-գառներ, դուռ-դռներ, եղ-եղներ, թոռ-թոռներ, լեռ-լեռներ, ծոռ-ծոռներ, ծունկ-ծնկներ, հարս-հարսներ, ձուկ-ձկներ, մատ-մատներ, մուկ-մկներ, նուռ-նռներ և այլն: Այդ վերականգնվող ն-ն պատկանում է հիմքին, սակայն նրա զուգորդումը եր-ի հետ թողնում է ներ հոգնակերտի տպավորություն (մանավանդ որ վանկատման ժամանակ այդ ն-ն միանում է եր-ին՝ բեռ-ներ):

Է. Աղայանը նշված խմբի բառերի հոգնակիի կազմության մեջ նկատվող տատանումները բացատրում է դրանց հոլովման տարբերություններով: «Կան բառեր, որոնք հոլովվում են և՛ ա՛ն, և՛ ի հոլովումներով. դրանք առաջին դեպքում ստանում են ներ, երկրորդ դեպքում՝ եր: Այսպես՝ ծունկ, ծնկան, ծնկներ և ծնկի կամ ծունկի, ծունկեր. շուրք-շրթան (հնացած և ժողովրդական) շրթներ և շուրթի-շուրթեր, ռունգ-ռնգան (հնացած)-ռնգներ կամ ռունգներ և ռունգի-ռունգեր են»¹⁷: Կարծում ենք, որ այս խմբի բառերի հոգնակիի եր-ով ձևերը (առանց և հիմնատարրի) ստեղծվել են ավելի շուտ միավանկ բառերի հոգնակիների կազմության համաբանությամբ, մանավանդ որ եզակիի ձևերում, որոնք ընդհանուր և հիմնական ձևերն են, այդ ն-ն ընկել է:

Եր-ով կազմություններն ընդհանուր առմամբ հատուկ են խոսակ-

ցական լեզվին, իսկ գրավոր լեզվին ավելի բնորոշ են և + եր-ով ափան-դական կազմութիւնները: Գրավոր տարբերակում ևս հանդիպում են խոսակցական լեզվից ներթափանցած եր-ով գործառութիւններ: Ստորև բերում ենք բնագրային համապատասխան վկայութիւններ: Համեմատութեան համար մի շարքում բերվում են ներ-ով, մյուսում՝ եր-ով ձևեր:

Նոներ է դարսել ուռննու ճյուղերից հյուսած կողովների մեջ (ՉՄ, Ծ., էջ 119):

Հարսները և աղջիկները ծառայում էին որպէս աղախիններ (Բ, ԵԺ, 6, էջ 139):

Բուխարիում վառվում էին վազի մառներ (որոնց տեղացիները արքադ էին ասում) ... (ՍԶ, ԵԺ, 8, 1963, էջ 368): Մանեն ոտների մառների վրա մոտեցավ հիվանդին (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 183): Հողի, փայտի, մասրենու, արադ քաշելու գործը նրա մառները կոշտացրել են (ՉՄ, Ծ, էջ 120):

Շտապով մտավ մի նորատի կին և ուղղակի ընկավ երիտասարդ հանճարի ոռների առջև (ՆԴ, ԵԺ, 1, էջ 126—127): Մասն էր լինում արջը հետևի ոռների վրա (ԱԲ, Երկ., 1955, էջ 6):

Մրգեր բերեց Նուբարի համար՝ խնձոր, տանձ, լավ նոն (ՉԲ, ՍԳ, էջ 194): Արևի շողերի մի խուրձ պսպղում էր գորգի վարդերի և նոտերի վրա (ԱԲ, Երկ. 1, էջ 260): Զրի գնալը հարսերի և աղջիկների համար դառնում էր տանջանք (ՍԳ, 1980, № 5, էջ 50): Գլուղում այրի մնացած հարսերի համարքն ավելանում էր (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 56):

Խաղողի մառները մարդու ձեռքերի, նրա ապրած կյանքի նման խորիմաստ ունեն (ՉԶ, 14/4, 1976): Սենյակ մտնելիս մառները ծոծրակին ագուցած ձգվում ու աջուձախ ջարդում է ողնաշարը... (ՍԳ, 1980, № 6, էջ 76): Մառերի վրա հաշվում էր ծախված խնձորի արժեքը (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 438): Տրակատորիստ Գևորգը նորից ոտքի կանգնեց և մառերի ծայրերի վրա բարձրանալով, վիզը երկարացրեց առաջ (ՆԶ, 2, էջ 540):

Միջանցքով անցնում էր ոռերի ծայրերի վրա (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 340): Չաքմանները հազիվ մտան ոռերս (ՍԳ, 1980, № 5, էջ 62):

Օմարի նժույգը ռուսները լայնացած նայում էր պղտոր հեռուներից (ՀՔ, ՍԳ, էջ 44): Քթի ռուսները դողացին կատաղությունից (ՆՁ, Հ, էջ 194):

Թող հրճվանքի արևը սիրուն ճակատդ ոսկեզօծե և շուրթներիդ վրա՝ սիրո ժպիտը խաղա (Մուր., ԵԺ, 4, էջ 258): Մոտ բերեց նրա գլուխն իր շրթներին և համբուրեց (ԴԴ, ԵԺ, 3, էջ 35, 1956):

Նստել է նա արմունկներով հենված ծնկներին (ԳՄ, ԵԺ, հ. 2, էջ 311): Մինչև ծնկները հասնող կարճ կապաները տրորված-ճըլըրթված էին (ՍՁ, ԵԺ, հ. 7, էջ 7):

Բերված մի քանի բառերի եր-ով հոգնակին գրական լեզվում արդեն ամրակայվել է որպես կանոնական ձև. հմմտ.՝ շուրթեր, ռուսներ. դրանց ներ-ով հոգնակին (շուրթներ||շրթներ, ռուսներ||ռնգներ) ավելի հաստով է ժողովրդախոսակցական լեզվին: Որոշ բառերում հոգնակիի եր-ով ձևերն են խոսակցական լեզվին հատուկ. հմմտ. հաբներ, մառներ, ոռներ, եռեր և այլն: Ձուկ, մուկ, դուռ բառերի եր-ով ձևերը գործառու են արևմտահայ գրական տարբերակում: Արևելահայ գրական լեզվում կանոնական են դրանց միայն ներ-ով հոգնակիները: Հոգնակիի ղուգածև կազմությամբ հանդես են գալիս նաև ակեր||ակներ, ողեր||ողներ, հիմեր||հիմներ և այլն: Հնացած է մաս բառի հոգնակիի մասներ կազմությունը. օրինակ՝ Շապուհը յուր զորքերի բազմությունը բաժանեց մի քանի մասների (Բ, ԵԺ, 7, էջ 369). մանրամասն բառն ունի հոգնակիի ղուգածև կազմություն՝ մանրամասներ||եր: Օրինակ՝ Կերպարի անձնավորումը Ս. Սարգսյանը լրացնում է մի քանի նրբորեն գտնված մանրամասերով (ԳԹ, 1978, 10/3): Միավանկ մի քանի այլ բառերի հոգնակիի ներ-ով

Ով պիտի մեր ձիերի փոշտոցից ու նրանց ռեզերի խաղից ձևակերպի մեր կեսօրյա տեղատարափն ու իրիկվա բուքը (ԽԴ, ՌԿ, էջ 420): ...Աղջիկը խորունկ շունչ քաշեց և նրա նրբագեղ ռուսներն ... թրթռացին (ՆՁ, Հ, էջ 549): Նրա կարմրալար շուրթերը դեռ դողում էին (Մուր., ԳՄ, 1939, էջ 279): Ինքը ամեն ինչ անում է այս փոքրիկների շուրթերն ու հոգիները մայրենիի առաջ բացելու համար (ՍԿ, ԽՃ, էջ 4): Ես բախտ ունեցա լսել էլեոնորա Դուգեի շրթերից իր լավագույն ստեղծագործության վերլուծումը (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 117):

Նազելու ոտները հասնում էին իմ ծունկերին (ԳՄ, ԵԺ, 2, էջ 71): Նա սկսեց կապել հզան ծունկերն ու կճղակները (Գար., 1971, № 8, էջ 81):

ձեռքը բարբառային են և դուրս են գրական կանոնից: Օրինակներ՝ Կո-
դուպտված վազները թռչուններից ու երեխաներից դեռ թաքցնում էին սև
խաղողի մի երկու ողկույզ (ՀՄ, Մ, էջ 81),ծառներից մրգեր են
կախվել (Թոթ., ԿՀՀՃՎ, էջ 158): Կտրեց ծառի նդները (ԴԴ, ԾԺ, 2, էջ
57) և այլն:

Իմաստային տարբերակման հիման վրա հոգնակիի եր-ով կազ-
մությունն աշապիսի բառերում սակավադեպ է: Օրինակ՝ Վերջերս գազի
խողովակների ծուկներ պատրաստեցինք («Ծրեան», 1960, № 5):

Հոգնակիի զուգաձեռքը պահպանվում են նաև այն բարդություննե-
րում, որտեղ և հիմքատարրով բառերը հանդես են գալիս որպես վերջնա-
բաղադրիչներ: Օրինակներ. Ու նա միացրեց բթամառներն ու ցուցամառ-
ները (ԳՄ, ԾԺ, 2, էջ 196): Վերջապես նա երկար ձողի նման մի բան
հանեց առաստաղի ծածկամատերի արանքից (Գ, № 11, 1978, էջ 36):
Հեռագրասյունների ցուցամատերը մեկ-մեկու հետևից խրվում էին վա-
զոնների աչքը (ԴԴ, ԾԺ, 2, էջ 390): Զաքարը գլխով արավ՝ բթամա-
տերը՝ գոտին խրած (ՍԶ, ԾԺ, 2, էջ 461): Ուռնամատերն ու ձեռքերը ...
որսում են տերևների զողոցքը (ԳԹ, 18/3, 1983): Եկեղեցու սանդղամա-
տերին կանգնել են երեխաները (ՍԿ, ԽՃ., էջ 95): ...նորահարսները ...
մաքրում էին իրանց տան առջևը (Բ, ԾԺ, 5, էջ 35, 1956): Նա նմանում
էր ... անտառային հավերժահարսներից միսին (Բ, ԾԺ, 1, էջ 508):
Հոծ բազմության մեջ ջրահարսերի, Իստոմիան է կանգնած նազելի
(Ա. Ս. Պուշկին, 3, էջ 16, 1956): Կեչիները ոնց որ նորահարսեր լինեն
(ԳԹ, 10/3, 1978): Ամեն գիշեր մշուշի մեջ ճշում են ծովահարսեր (ՎՍ,
Իմ սիրտը լեռներում է, 1963, էջ 133):

Եր-ով հոգնակին այս ձևերում ունի հաստատման միտում. սակայն
այն բառերը, որոնք հոգնակիի եր-ով կազմություն չունեն, այդ կանո-
նը պահպանում են և բարդության մեջ. հմմտ. օձաձկներ, գալլաձկներ,
նազարամկներ, դաշտամկներ և այլն. սրանց եր-ով հոգնակիի անհնչյու-
նափոխ ձևերը հատուկ են արևմտահայ տարբերակին (օձաձուկեր, գալ-
լաձուկեր, դաշտամուկեր), իսկ եր-ով հնչյունափոխված ձևերը՝ չնորմա-
վորված խոսքին՝ գալլաձկներ, դաշտամկներ և այլն:

Երբեմնի և հիմքատարրով միավանկ բառերի հոգնակիի եր-ով ձև-
վերում առկա են նաև հնչյունափոխված ու անհնչյունափոխ հիմքերով
տարբերակներ. ծնկեղթուկներ, շրթեր||շուրթեր, բռեր||բուռեր, նռեր||
նուռեր և այլն:

Այս խմբի մեջ մտնող բառերի հոգնակիի կազմությունն ունի ձևաբանական այն յուրահատկությունը, որ երկրորդ՝ գաղտնավանկը և-ով վանկը, որ եղակի թվում լիահունչ է, հոգնակի թվում ենթարկվում է $p > q$ -ը փոփոխության¹⁸: Հիմքի վերջին բաղաձայնը միանալով եր հոգնակեբերին, կազմում է մի առանձին վանկ և հիմքում մնում է մեկ վանկ. հմմտ.՝ վա՛-գ(ը)ր-վագ-րեր, աս-տ(ը)ղ-աստ-ղեր և այլն: Այդ բառերն են՝ ազդր, ակր, անգղ, արկղ, աստղ, գամփռ, դուստր, դաշն, եգր, գերր, զուր, ժանր, լիտր, ծաղր, կարր, կայսր, կուպր, հյուսն, մետր, մեղր, մանեռ, նեգր, շիֆր, ոսկր, սպեկտր, վագր, տետր, սակր, սանր, տեգր, տեմբր, ուստր, ֆետր, ֆիլտր: Զեական տեսակետից այս բառերը, փոքր բացառությամբ, ունեն այն ընդհանրությունը, որ վերջանում են r -ով, ի-ով ու նախորդող բաղաձայնով: Կան նմանատիպ որոշ ածականներ ևս՝ համր, մանր, փոֆր, ֆաղցր, բարձր, ցածր և այլն: XIX դարի վերջին և XX դարի առաջին տասնամյակներում գրական լեզվի անբավարար մշակվածություն հետևանքով նշված բառերի հոգնակիի կազմության նորման դեռևս հաստատուն չէր. այդ է պատճառը, որ տրվել են տարբեր, երբեմն էլ հակադիր կարծիքներ դրանց հոգնակիի կազմության վերաբերյալ: Այսպես, Պալասանյանը գտնում է, որ նման բառերում ըբ ձայնավորը մտնում ու մեկ վանկից երկու վանկ է կազմում բաղաձայնների խստությունը մեղմացնելու համար¹⁹:

Մ. Նալբանդյանը նույնպես գտնում է, որ այդ բառերը երկվանկ են: Նա իր «Հատվածների աշխարհաբարի քերականության ներածությունից» ուսումնասիրության մեջ նշում է, որ ժողովուրդը դժվարանում է նման բառերն արտասանել և ա մվելացնելով դարձնում է երկվանկ (ծան-տըր, ման-տըր, սան-տըր): «Եվ եթե զրագետը այսօր առանց Խի կամենան գործ դնել այս բառերը (որպես և գործ են դնում) ծանր, սանր, մանր) այսու ամենալնիվ ստիպված են լեզվի բնական օրենքին համեմատ աչգ բառերի հոգնակին վերջավորել իբրև բաղմավանկ բառերի հոգնակի, սանրների, մանրների, ծանրների և ոչ սանրեր, մանրեր, ծանրեր»²⁰: Ղ. Աղայանն, ընդհակառակը, դրանք համարում է միավանկ բառեր. «Այն բառերը ևս միավանկ են համարվում, որոնց վերջավորությունը լինում է բ կամ ըն, ըր, ըղ. ինչպես ձուկն, ակն, գառն, փուռն, լյառն, մուկն ... Աստղեր, արկղեր, դատրեր, անգղեր, սանդրեր և ոչ աստղեր,

¹⁸ Հմմտ. Հ. Զ. Պետրոսյան, *Նշված աշխ.*, էջ 322:

¹⁹ Ս. Պալասանյան, *Ընդհանուր տեսություն արևելյան գրավոր լեզվի հայոց*, Թիֆլիս, 1870, էջ 24:

²⁰ Մ. Նալբանդյան, *Եժ, հ. 3, 1940, էջ 340—341*:

անգղներ, կուպրներ, սանդրներ ... Այս տեսակ բառերի վրա չի ավելանում ներ, այլ միայն եր»²¹:

2. Աճառյանն այս կապակցությամբ գրում է. «Այն բառերը, որոնք իրենց վերջին վանկում ունեն ը ձայնավորը, տատանվում են երկուսի միջև. արեւելյան գրականում համարվելով բաղմավանկ՝ ստանում են -ներ մասնիկը, իսկ արեւմտյան գրականում՝ համարվում են միավանկ և ստանում են -եւ մասնիկը. ինչպես աստղ-աստղներ, աստղեր, կայսր-կայսրներ, կայսրեր, արկղ-արկղներ, արկղեր, տարր-տարրներ, տարրեր, սանր-սանրներ, սանրեր»²²: Ինչպես նշել ենք, մինչև XX դարի առաջին տասնամյակները մեկուկեսվանկանի կոչվող բառերի հոգնակիի կազմութան օրինաչափությունը հստակ չէր, և արեւելյան գրականում հաճախադեպ էին հատկապես ներ-ով ձևերը. հմմտ.՝ դուստրներ (ԳՎ, ՊՔ, էջ 12), եզրներ (ՊՊ, ԵԺ, 3, էջ 586), աստղների (Բ, ԵԺ, 7, էջ 473), շաքրներ (ն. տ., 310), կոճղներ (ն. տ., էջ 18), վագրներ (ն. տ., 497), կայսրներ (Իս., Երկ., 3, 204) և այլն: Ներկա փուլում նշված խմբի բառերի հոգնակիի կանոնական կազմությունը եւ-ով է. դա համապատասխանում է ինչպես բարեհնչունության, այնպես էլ խնայողության սկզբունքին: Ներկայումս հոգնակիի զուգաձև կազմությունը պահպանվել է միայն արկղ, ոսկր, ազդր, գամփո բառերում. ոսկր և ազդր բառերի հոգնակիի եւ-ով կազմություններն ավելի հատուկ են գրական, ներ-ով ձևերը՝ խոսակցական լեզվին. արկղ և գամփո բառերի ներ-ով ձևերն ավելի տարածված են: Բերենք քննադրային վկայություններ.

... Բոլորը տեղավորվեցին արկղեր-
րի և հակերի արանքներում (Գար.,
1978, № 2, էջ 4): ... Վարորդը
սենյակ է բերում թղթերիս զույգ
արկղերը (ՍԿ, ԽՃ., էջ 3):

Անգղերը և ցինները ճախրում էին
գյուղի վրա ... (ՎՓ, ԵԺ, 2, 1958,
էջ 142):

Նրա հնամաշ շորերի ձորձորը
թռչկոտելով դիպչում էին բարձր
ազդրերին ու բաց սրունքներին
(ՀԹ, ԵԺ, 3, 1949, էջ 24):

... Գնեց մի երկու փեթակ մեղու,
որ մի քանի տարվա մեջ այնքան
բազմացան, որ նա արկղներ չէր
հասցնում (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 428):
Հավաքեցի բոլոր կարևոր ու ան-
կարևոր այս բաները և լցրեցի
արկղների մեջ (ՍԿ, ԽՃ., 392):
Նրանց անանուն դիակները կե-
րել են քաղցած անգղները ... (Իս.,
Երկ., 3, էջ 471):

Սևուկը հետև էր, ազդրները
քրտնքից սևացել էին (ՀԹ, ԵԺ,
հ. 3, 1949, էջ 211):

21 Ղ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ. 3, 1963, էջ 392:

22 Հ. Աճառյան, Նշված աշխ., էջ 818:

Հոգնակիի զուգաձև կազմությունները պահպանվում են նաև նըշ-
ված բառերով բարդություններում: Ոսկր բառի առանձին գործածությու-
նը քիչ է հանդիպում: Օրինակներ՝ Հիվանդի ոսկրները ցավում են (ԱԲ,
Երկ., 1955, էջ 66): Մեծ հոգիների հոյակապ մարմիններից միայն հո-
յակապ ոսկրներն էին մնացել (ԽՀ, 17/4, 1921): Ներկա փուլում կա-
նոնական է ոսկրե կազմությունը: Այն ավելի հաճախ հանդես է գալիս
որպես բարդության վերջնաբաղադրիչ: Ոսկր վերջնաբաղադրիչով բառե-
րում ներ-ով ավանդական կազմությունները նույնպես տեղի են տալիս
եր-ով ձևերի առջև: Բերենք զուգահեռ կիրառությունների բնագրային
վկայություններ: Նա միջահասակ մի կին էր, որի այտուկները հիվան-
դությունից սուր-սուր դուրս էին ցցվել (ՆԳ, ԵԺ, 1, էջ 454): Ժամանակա-
կից տուպայի կոնֆոսկրները ձգված ու նեղ են (ԳՏ, 1976, № 10, էջ
37): Ունֆոսկրներ՝ էլի վրան կաշի քաշած երկաթ... (ՀՄ, Օգ., էջ
101): Մի վիթխարի տղամարդ էր նա ցցուն այտուկներով (Գ, 1978,
№ 1, էջ 32): Կան թերաճ ազդրոսկրեր... (ԳՏ, 1978, № 1, էջ 57):

Արկղ բառի հոգնակիի եր-ով և ներ-ով ձևերը հավասարապես գրա-
կան ու կանոնական են: Օրինակներ՝

Բոլորովին նոր, անանուն գըր-
բույկներն առած զնացի խնայ-
դամարկղերը (ՍԳ, 1981, № 1,
էջ 153):

Թունելների ծանրության ներքո
սուզարկղերը իջնում էին, խըր-
վում գրունտի մեջ (ԳՏ, 1978, №
4, էջ 28):

Նրա բնակիչները տարեկան աղ-
բարկղերն են նետում 9000 տոն-
նա սննդամթերք (ԳՏ, 1977, №
10, էջ 58):

Պահարկղեր (ՀԶ, 28/9, 1983,
էջ 8):

Դրամական շահումները վճարում
են խնայողական դրամարկղները
(ՍՀ, 19/3, 1978):

Դամբարանների մեծ մասը ֆա-
րարկղեր են (ՀԶ, 17/1, 1973, էջ
1):

Կրագրերը ... աղմկում էին, տը-
ների փոստարկղներում նետված
զանազան ծանուցումները՝ նույն-
պես (ՍԿ, ԽՃ., էջ 164): Տառա-
կղեր (ԳՄ, ԵԺ, 2, էջ 229):

Տատանումներ չունեն և հիմքատարրով մեկուկեսվանականի բառերի
հոգնակիի ձևերը. հիմքի և-ի գիտակցումը դրանցում ուժեղ է. հմմտ.
նյութներ, խաշներ, հիմներ: Նույնը պետք է ասել և ազն-ով բաղադրվող
բառերի հոգնակիների կազմության վերաբերյալ: Օրինակներ՝ Թող գան
փեսացուներ՝ արֆայազներ, իշխանազներ, ասպետներ (Իս., Երկ., 3,
էջ 195): Դյուցազները սարսափեցին (ՀԺ, ԵԺ, 4, 1951, էջ 10):

Որոշ տատանումներ առկա են ր-ով ու նախորդող բաղաձայնով վեր-

չավորվող փախառյալ բառերի հոգնակիի ձևերում. հմմտ.՝ չեմպրեր|| չեմպրներ, սվիտրեր||սվիտրներ, շիֆրեր||շիֆրներ, մանկեր||մանկերներ և այլն: Գրական ու կանոնական են եր-ով կազմությունները: Ներ-ով ձև-վերն հատուկ են խոսակցական լեզվին: Օրինակներ՝ Վայրի զեքրններով վխտացող Նիսում ես (Գար., 1971, № 8, էջ 80): ... Երաժշտական ստե-րեոտիպերը ... վերաբերում են վիրրատոյին ու ձայներանգներին (տեմ-բլեններին) (ԳՏ, 1981, № 9, էջ 47): Ներկա փուլում մեկուկեսվանկանի բառերի հոգնակիի եր-ով կազմությունը վերածվել է ընդհանրական կանոնի:

Մեկուկես սկզբնազաղտնալանկով բառերի հոգնակին ներ-ով է: Տատանումներ նկատվում են սկիզբ բառի հոգնակիի ձևերում՝ սկզբներին|| սկզբերին:

Հոգնակիի կազմության որոշ տատանումներ նկատվում են նաև բն., ոն հնչյունակապակցություններով վերջավորվող երկվանկ բառերում: Պա-նոնականն ու ընդհանրականը սրանց ներ-ով կազմություններն են, սա-կայն հանդիպում են և եր-ով ձևեր: Օրինակներ՝ Փողն է եղեռների մղում (Իս., Երկ., 3, էջ 206): Օ՛ անգոր են քո հանդեպ մահացումները ամեն, Ամեն աղետ ու ավեր ու եղեռները դժխեմ (ՍԿ, Յոթ կայ., էջ 53): Զուրը փոխադրեցին ցխտեռներով (ՄԳ, 1964, № 7, էջ 92): Կայանը ... բնա-կիչներին ամեն տարի կմատակարարի բալուններով հեղուկ գազ, որը հա-տուկ ցխտեռներով այստեղ կբերվի երկաթուղով (ՍՀ, 21/2, 1959) և այլն: Նման բառերի մեկ ն-ով հոգնակիի ձևերում առկա է բարեհնչու-նության պահպանման միտում, երբեմն էլ՝ նորմայի ոչ հստակ գիտակ-ցում (հնարավոր է, որ հոգնակիում դրսևորվող մեկ ն-ն փոխառյալ բառի ն վերջնահնչյունը հզակիում չգիտակցելու ու չդորժածելու հետևանք լինի):

ՍՏԱՑԱԿԱՆ ՀՈԳՆԱԿԻԻ ԶՈՒԳԱՁԵՎՆԵՐԸ

Ստացական հոգնակին առնչվում է ինչպես գոյականի թվի կար-գին, այնպես էլ՝ առկայացման կարգի ցուցաստացականության ենթա-կարգին:

Ստացական հոգնակին իբրև քերականական իրողություն ձևավորվել է նոր հայերենի զարգացման շրջանում: Այն ունի բարբառային-խոսակ-ցական ակունքներ, սակայն աստիճանաբար արմատավորվել է նաև գրական լեզվում²³: Ստացական հոգնակին լայն կիրառություն ունի գեղարվեստական արձակում: Որոշ կիրառություններ առկա են և հրա-

²³ Հմմտ.՝ Հ. Զ. Պետրոսյան, նշված աշխ., էջ 328—329:

պարակախոսական ոճում: Օրինակներ՝ Միթե կարելի է մոռացության տալ այն 600000 սովետական մարտիկների հիշատակը, որոնք կյանք-ները նվիրաբերեցին հանուն Լեհաստանի ազատագրման (ՍՀ, 5/6, 1981): Զպետք է ծուլելիի հոգեբանությամբ հույսներս դնենք լուկ արտաքին հրաշքների վրա (ՎՏ, Երկ., էջ 557):

Ստացական հոգնակի են կազմում մարմնի մասերի մի շարք անվանումներ. դրանցից են՝ աչք, քե, դեմք, կողք, կուրծք, ծոց, մազ, մեջք, շուրք, ձեռք, ոտք, վիզ, ուս, սիրտ, շունչ և այլն: Ստացական հոգնակի կարող են կազմել նաև առաջին, երկրորդ կամ երրորդ դեմքերին անմիջականորեն առնչվող այլ առարկաներ ու երևույթներ. դրանցից են՝ խելք, խիզ, միտք, հույս, կյանք, բուռ, ուժ, ուշք, գիրք, հաց, շալ, տեղ և այլն:

Ստացական հոգնակին կազմավորվում է միավանկ հիմք-ներ + ստացական հոգ կազապարով. այլ խոսքով ասած, եր հոգնակերտին ղուղորդվում են ն-ս, ն-դ, ն-ը (ն) ղուգամասնիկները, ինչպես՝ աչք-ն-եր-ս, հույս-ն-եր-դ, ոտք-ն-եր-ը և այլն:

Սակայն կան ստացական հոգնակիի ոչ քիչ թվով այնպիսի կիրառություններ, երբ սովորական միավանկ հիմք-ներ + եր + ս (դ, ր) կաղապարի փոխարեն հանդես է դալիս միավանկ հիմք-եր + ս (դ, ր) կաղապարը: Այդպիսի դեպքերում տեղի է ունենում եղակի և հոգնակի ըստացականության ձևական չեղոքացում: Օրինակներ՝ Գարսոնների հագին բեմական Ֆրակներ են, կրծքներին՝ սպիտակ օձիքներ ... (ՍԿ, 102, էջ 460): Ուսուցիչ-ուսուցչուհիները դանդաղ, տեղերից հաղիվ բարձրանալով, նորից գնում են դասարանները (ԵՁ, ԵԺ, 5, էջ 70): Այսպիսի գործառնությունները, սակայն, չեն բացառում մեկ և ավելի անձերի հարաբերությամբ վերցվող ստացականության գիտակցումը: Դա պայմանավորվում է հիմնականում համատեքստից հասկացվելու հանգամանքով:

Ստացական հոգնակիի ղուգահեռ կիրառությունների վերաբերյալ նշումներ կան Մ. Արեղյանի մոտ. «Մեր, ձեր, իրենց կամ նրանց հոգնակի դերանունների նշանակությամբ գործ են ածվում՝ 1) Միավանկ անունների համար հոգնակին՝ երս, երդ, երբ ձևով կամ ներս, ներդ, ներբ ...: ...Արեք, ինչ որ սրտերդ (սրտներդ) կուզի: ...2) Բաղմավանկ անունների համար հոգնակին՝ ներս, ներդ, ներբ ձևով ... ինչպես՝ պարտեղներս ... (մեր պարտեղը): Պարտեղներս սակայն նշանակում է նաև իմ պարտեղները²⁴:

24 Մ. Արեղյան, նշված աշխ., էջ 520:

Այսպիսով, և-ով և առանց և-ի կիրառություններն էլ հենց կազմում են միավանկ հիմքով ստացական հոգնակիի զուգահեռ ձևերը: Բերենք բնագրային համապատասխան վկայություններ:

Մարդիկ ծիծաղից արտասովում էին ու փորձերը բռնում (ՆՁ, Հ, էջ 354):

Երեխաները աչքները թարթում են (ՀՄ, Մ, էջ 256):

Հորթերը պոչները տնկած այցի էին գալիս ծերունու ծառերին (ՍՁ, ԵԺ, 1, էջ 332):

Տղաներն իջան, դեմքներն այդ լեռների երկինքն արած (ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 118):

Հյուրերը տեղներից շարժվելու միտք չունեին (ՍԳ, 1980, № 6, էջ 91):

... հաղողով լիքը կողովներն ուսներին դրած գնացքի կողմն էին վազում տասնյակ աղջիկներ (ՀՔ, ՄՏՁ, էջ 86):

Ուսուցիչներն ու ուսուցչուհիները ցույակները ձեռքներին, շտապում էին իրենց դասարանները (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 314):

Բերված օրինակներից դժվար չէ ենթադրել, որ ստացական հոգնակիի և-ն չի դրսևորվում ք(և) հոգերի հետ գործառելու դեպքում, իսկ ս և ղ հոգերի հետ որպես կանոն և-ն կիրառվում է: Օրինակներ՝ Ուշքներդ դեպի պատմողը (ՀՄ, Օգ., էջ 259): Ուզում եք շորներդ հագնել, բայց տեսնում եք, որ..., քանդակ են ձեր շորերի բոլոր կապերը (ԵՁ, 5, էջ 253): Ծաղիցս եկեք, թե չէ մազներդ կփետեմ (ՍԳ, 1980, № 5, էջ 11): Հազվադեպ ու անսովոր են այն օրինակները, երբ ս, ղ, հոգերի հետ

Հատուկենտ կանայք, հնամաշ խալաթները փռերի վրա մի կերպ կոճկած, առևտուր էին անում (ԳԲ, 2/2, 1979):

Աչքերը երկաթգծի հեռուն՝ սրտատրոփ սպասում էին անհամբեր նայիրցիները գնացքի մոտենալուն (ԵՁ, ԵԺ, 5, էջ 171):

Հաճույքից նրանք պոչերը տնկում էին (ՆՁ, Հ, էջ 511):

Գալիս անցնում էին կողքովս իմ հւյրենակիցները՝ դեմքերը կըշտապինդ, գոհ, շուրթերին՝ անգլերենը (ՍԿ, ԽՏ., էջ 369):

Մարդիկ լսում էին բրիգադավարների զեկուցումը՝ տեղներից հաճախակի առարկելով (ՆՁ, Հ, էջ 65):

Ապարանքատար վագոնների մեջ պառկել էին զինվորներ՝ շինելներըն ուսերին գցած (ՀՔ, ՄՏՁ, էջ 81):

Երկու գերեզմանափոր ռամիկներ բահերը ձեռքներին կանգնել էին սևահողի մոտ (ՍԽ, ՄՍ, էջ 565):

ստացական հոգնակին հանդես չի գալիս: Օրինակ՝ նա ու Մկրտիչը ոտ-
ֆերիս մատների վրա գնալով, կանգնեցինք դռան հոտեր (ՊՊ, ԾԺ, 3,
էջ 418): Գրեթե ձեռք առանք և սկսանք ամեն ոք դասերը բարձրա-
ձայն կրկնել (ն. տ., էջ 379): Մեր գրաբար կարճ գրությունները տեսավ
և հրամայեց տեղերս նստել (ն. տ., 381): Խոստանում եք, որ միշտ
դասերդ լավ պատրաստեք (ն. տ., 381): Մենք նայում էինք բլուրին՝
աչքերս սարսափից շոթ (ԵԶ, Պոեմներ, բանաստեղծություններ, 1984,
էջ 490) և այլն:

Այնպիսի դեպքերում, երբ հնարավոր է եզակի և հոգնակի ստացա-
կանությունների շփոթ, ստացական հոգնակին հանդես է գալիս
միայն միավանկ հիմք+ներ ա/դ, ը/ կաղապարով: Օրինակներ՝ Արի գը-
նանք, արի գործներս վերջացնենք (Շիրվ., ԾԺ, 6, էջ 363): Եկավ կերավ
նացներս (ՀՄ, Օգ., էջ 95): Գործներդ ոնց է գնում (ՀՄ, Մ, էջ 37) և այլն:

Դարձվածներում ստացական հոգնակին հիմնականում հանդես է գա-
լիս ընդունված կաղապարով. հմմտ.՝ աչքներդ լույս, խղճներդ մեռնի,
նույսներդ մի կորցրեմ, խեղներդ գնաց, խեղներդ թոցրին, թուփներդ
ցամափեց, ֆթներդ վեր ֆաշեցին, խոսքներդ մեկ արին և այլն: Հանդի-
պում են և առանց ն-ի կաղապարներ:

Առանց ն-ի կիրառությունները կարելի է համարել ստացական հոգ-
նակիի գրականացման միտումի արտահայտություն: Ժողովրդախոսակ-
ցական ոճը հարազատորեն պահպանող գրողների լեզվին բնորոշ է
ստացական հոգնակիի ընդունված կաղապարով կիրառությունը: Օրին-
ակներ՝ Մնացածները թուրները դնում են Քաջ Նազարի ոտի տակին
(ՀԹ, 3, 1969, էջ 225—226): Պառավ սկեսուրը և հաստիկ տատմերը
(շալները վերցրած, որ չթրջվեն), առաջ եկան ... (ՍԶ, ԾԺ, 2, էջ 473):
Ելան տեղներից ու, շունչները պահած, ականջ դրին (ն. տ., էջ 458):
Մեր ուրթերի արանքով պատները բարակ, վիզները նեղ կարմիր կարաս-
ների շարք էր (ՀՄ, Մ, էջ 305): Նրանք պիտի լինեին... սարում՝ կար-
կոտի տակ կթվոր, գետով փայտ առաքող, մանկամսուրի հավաքարար-
կուրծքները սմբեր երեխաների բերանում, կոնֆները մաշվեր խոտի բեռան
տակ, պորտներն ընկներ գերանդվի զոռից, դեմֆները կնճռոտվեր հար-
յուր կողմի վրա ժպտալուց ... (ն. տ., էջ 22): Տարին մեկ-երկու անգամ
մարդիկ կգան, օդները կփոխեն (ԳԹ, 16/4, 1982):

2. Պետրոսյանը գտնում է, որ բոլոր ստացական հոգնակիների հիմ-
քերը անհնչյունափոխ են²⁵: Սակայն այստեղ ևս կան հնչյունափոխված
ու անհնչյունափոխ հիմքերով կաղապարումներ. օրինակներ՝ կրծքներին

25 Տե՛ս Հ. Զ. Պետրոսյան, *Եզված աշխ.*, էջ 331: Տե՛ս նաև Վ. Դ. Առաքելյան,
Ա. Հ. Խաչատրյան, Ս. Ա. Էլոյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, հ. 1, էջ 139:

(ՆԴ, ԾԺ, 1, էջ 59), սրաներում (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 292), մտնե՞րում (ԴԴ, ԾԺ, 2, էջ 23) և այլն: Եզակի և հոգնակի ստացականությունը երբեմն դրսևորվում է տարբեր հնչյունափոխությամբ. հմմտ.՝ շրթներ և շուրթներ, դոներդ և դառներդ: Դուռներդ միշտ բաց լինի (ՀԹ, ԸԵ, 1978, էջ 145):

Ստացական հոգնակիի կազմության որոշ տատանումներ նկատվում են ն-ով վերջավորվող միավանկ բառերում: Օրինակներ՝ Գնացե՛ք բաներիդ (ԴԴ, ԾԺ, 2, էջ 165): Բաններս բուրդ է... (Իս., Երկ., 3, էջ 74): Բաներդ վատ է երևում (ՍԶ, ԾԺ, 4, էջ 19): Հիմա բաշվեցե՛ք տներդ և մտածեցե՛ք... (ԴԴ, ԾԺ, 3, էջ 200): Տներս քանդվեց, լևոն ջան (ՆԶ, 2, էջ 445): Տուններս քանդվեց:

Անձնական դերանվան հոգնակի սեռական+գոյական կապակցություններով և գոյական+ն+եր+ (ս, դ, ր) կազմավորումները համանիշական և ոչ նույնանիշական շարքեր են կազմում. օրինակներ՝ Նրանք բանջարով լի իրենց փեշերը փորների վրա բռնած՝ վազ տվին դեպի տրակտորը (ՆԶ, 2, էջ 238): Նրանք բանջարով լի փեշները փորների վրա բռնած վազ տվին դեպի տրակտորը: Զայրույթն է եռում մեր կրծքերի տակ (ՄԴ, 1980, № 5, էջ 58): Զայրույթն է եռում կրծքներիս տակ: Ստացական հոգնակիի իմաստը սաստկացվում է, երբ միաժամանակ նշում են և՛ անձնական դերանվան հոգնակի սեռականը և՛ գոյական+ներ (ս, դ, ր) ձևաբանական կաղապարը. օրինակներ՝ Մերոմին հիմա պատնեշում էր մեր մեջքները (ՀԹ, ՄԴ, էջ 29): Աշխատում էին պարի մեջ քաշել իրենց տեղները... նստած տեղացիներին (ՍԿ, ՔԴՔ, էջ 182): Նման կիրառությունները օրինաչափական չեն:

Ա մ փ ո փ ու մ

Գոյականի քերականական կարգերում զուգահեռ ձևերի առկայությունը պայմանավորվում է լեզվում գործող տարրեր, երբեմն՝ հակադիր միտումների փոխներթափանցումներով: Բոլոր կարգերում ամենավճականը համաբանության գործոնի ազդեցությունն է: Որոշ դեր ունեն լեզվի տնտեսման միտումը, պարզության, բարեհնչունության հասնելու ձգտումը, ավանդույթի ուժը, որով պահպանվում են հնական լեզվի կանոններն չհամապատասխանող ձևերը, հանրալեզվաբանական կարգի գործոնները և այլն:

Ինչպիսի՞ տեղաշարժեր ու միտումներ են նկատվում գոյականի քերականական կարգերում՝ կապված գրական լեզվի նորմայի շրջանակներում գործող զուգաձևության դանադան դրսևորումների հետ:

Հոլովի կարգում որպես կանոն ղուգահեռ ձևեր են կազմում այլ հոլովումների պատկանող բառերի ի-ով ձևերը: Դա, անշուշտ, բացատրվում է ի հոլովման համաբանությամբ: Իսկ ի հոլովման պատկանում է գոյական բառապաշարի մոտ 68 տոկոսը կազմող բառաշերտը: Գրական լեզվում հոլովական ղուգահեռ շունեն նաև ա հոլովման պատկանող -ուքյուն ածանցով բառերը, որոնք կազմում են բառապաշարի 18 տոկոսը: Մնացած հոլովումներում ղուգահեռ ձևերը բառաշերտն ընդգրկում են մասնակիորեն և գործառում են տարբեր ոճերում: Այլ հոլովումների պատկանող բառերի ի-ով ձևերն ընդհանուր առմամբ կազմում են էական կամ ընդգծված ոճական երանգավորում շունեցող ձևեր: Ոճական ընդգծված երանգավորում ունեն հոլովման հնացած, արխաիկ և բարբառային ձևերը: Դա բացատրվում է ի-ով ձևերի ընդհանրացման ձգտումով: Բայանունների գործառության շրջանակների ընդլայնման ներկա պայմաններում ղգալիորեն ավելացել է դրանց ի-ով ձևերի կիրառությունը հատկապես գեղարվեստական գրականության լեզվում: Ի-ի տարածման միտում նկատվում է նորակերտ կամ քիչ գործածվող ու գրքային կազմություններում: Չափածոյում ի-ով ձևերի տարածմանը նպաստում է մասամբ և բարեհնչունության ու պարզության հասնելու ձգտումը, ինչպես և հանգի, ռիթմի, վանկաքանակի պահպանման պահանջը: Սա վերաբերում է և այլ հոլովումների բառերի ղուգահեռ ձևերին: Բայանունների ի-ով ձևերի մեջ իմաստային տարբերակումները քիչ են: Իմաստային տարբերակման անհրաժեշտությամբ առաջացած ղուգահեռ թեև քիչ, բայց նկատվում են գրեթե բոլոր հոլովումներում: Այդ տարբերակումը վերաբերում է բառերի ինչպես նոր իմաստներին, այնպես էլ փոխաբերական կիրառություններին:

Այլ հոլովման պատկանող հասարակ գոյականների ի-ով ձևերն, ընդհակառակը, լեզվի զարգացման նախորդ փուլի համեմատությամբ նվազել են և տեղի են տվել ավանդական ու-ով ձևերի առջև: Սակայն ի-ով վերջավորվող օտարազգի հատուկ անունների և փոխառյալ հասարակ գոյականների գործառության սահմանների հետագա ընդարձակումը հանգեցրել է ի-ով ձևերի տարածման նաև այս հոլովման մեջ: Համաբանությամբ այստեղ վերաբերում է հատկապես ի-ով վերջավորվող հայոց տեղանուններին, որոնց ավանդական ու-ով ձևերի կողքին հավասարապես գործառում են և ի-ով ձևերը: Տարբեր ածանցներով բառաշարքեր կազմող հայոց անձնանունների ու-ով ավանդական ձևերի պահպանումը բացատրվում է դրական ժառանգորդությամբ և ավանդույթի ուժով: Ելի ածանցով ածականների փոխանվանական կիրառություններում մասամբ համաբանության գործոնի ազդեցությամբ, մասամբ էլ

քերականական համանունությունից խուսափելու պահանջով նկատվում է ի-ով ձևերի տարածման միտում:

Վա հոլովման (ինչպես և իմաստային այլ հոլովումների) պատկանող բառերի ի-ով կամ վա-ով ձևերն ունեն իմաստային կամ ոճական-կիրառական նուրբ տարբերություններ: Լեզվի տնտեսման միտումը նկատվում է այլ հոլովումների բառերի բուն տրականի հոգավոր ձևերում (ծընկին, առավոտին և այլն), որոնք մեկ վանկաքանակով պակաս են:

Ու, վա, աւ, ոչ հոլովումների պատկանող բառերի բացառականում նույնպես առկա են զուգահեռ կազմություններ: Այդ զուգաձևությունը բացառական հոլովը ուղղականի կամ սեռական-տրականի հիմքով կազմելու հետևանք է: Այս կամ այն հիմքով կազմությունը մեծ մասամբ ունենում է ոճական-կիրառական, մասամբ էլ իմաստային տարբերակումներ և վերաբերում է ոչ, վա հոլովումների պատկանող ոչ բոլոր բառերին:

Գրական լեզվում լայնորեն գործառում են նաև բայանունների գործիականի ավանդական ք-ով և ընդհանրական ով-ով կազմությունները: Դրանք մրցակցող զուգաձևեր են և կանոնարկման ենթակա չեն, ինչպես, մեր կարծիքով, կանոնարկման ենթակա չեն առհասարակ այն զուգաձևերը, որոնք պայմանավորվում են լեզվի զարգացման ներքին օրենքներով: Մրցակցող ձևերից մեկի կամ մյուսի ընտրությունը հաճախ կատարվում է մեխանիկորեն, լեզվական ավտոմատիզմի ուժով և ձևերից միայն մեկի ընտրությունը, որքան էլ այն լինի ընդհանրականի միտողը, արհեստականորեն համահարթում է լեզուն: Կանոնարկումն անպատճառ պետք է արտացոլի լեզվի իրական նորման, նրա դինամիկությունը, որը թույլատրում է հավասարաբեռ կամ մրցակցող և ոճական տարբերակների զուգահեռ գոյությունը: Նորմավորման հասնելու ձգտումը քերականագիտության ու բառարանագրության պրակտիկայում երբեմն հանգեցնում է զուգաձևերի անտեսման կամ մասնակի մատնանշման: Հոլովի կարգում բավական գործուն են հնչյունական զուգաձևերը: Հնչյունափոխված ու անհնչյունափոխ հիմքերով տարբերակները մեծ թիվ են կազմում ի և ու հոլովման պատկանող բառերի թեք հոլովաձևերում: Այստեղ ավանդույթի ուժին ու տնտեսման միտումին հակադրվում է պարզության, բարեհնչունության հասնելու ձգտումը: Մասնակի վիճակագրական քննությունն հաստատում է, որ միավանկ (երկու կողմից փակ) բառերի ավանդական հնչյունափոխված ձևերը գերակշիռ են անհնչյունափոխներից:

Գոյականի թվի կարգում զուգահեռ ձևերն անհամեմատ քիչ են: Զուգաձևեր նկատվում են ստացական հոգնակիի, երբեմնի և հիմքատար-

րով միավանկ բառերի, մեկեկես վերջնագաղտնավանկով բառերի խմբերում, որոնց մեջ մտնող գոյականների թիվը մի քանի տասնյակից չի անցնում: Ավելի մեծ թիվ են կազմում վերջին միավանկ բաղադրիչով բարդ բառերը. սակայն այստեղ զուգահեռ ձևեր նկատվում են ոչ-անձ նշանակության խմբում, որն անձի անվանում կամ մասնագիտություն նշող խմբից քանակով բավական քիչ է: Թվի կարգում ավելի գործուն են եւ և նեւ հոգնակերտների փոխանցումներից առաջացող զուգաձևերը: Դրանց առկայությունը բացատրվում է համաբանության գործոնի ազդեցությամբ, բարդ բառերի բաղադրիչների իմաստների երկակի ընկալմամբ կամ մթազնմամբ, բարդության վերաիմաստավորմամբ, ավանդական ձևերի հոգնակիների վերակառուցմամբ և այլն: Համաբանության գործոնի դերը մեծ է գոյական վերջնաբաղադրիչով բարդություններում: Նախածանց + ա հոդակապ + միավանկ գոյական կաղապարով գոյականների, գոյական + միավանկ գոյական կաղապարով բարդությունների, փոխառյալ միավանկ վերջնաբաղադրիչներով բառերի նեւ-ով ձևերը տեղի տվող կամ հնացած են, կամ էլ պահպանվում են ավանդույթի ուժով: Հոգնակիի եւ-ով կազմություն առկա է և ոչ-անձ նշանակության բայարմատ բաղադրիչով՝ գործիք, սարք, մեքենա, առարկա մատնանշող այն բառախմբերում, որոնցում երկրորդ բաղադրիչի դերբայական իմաստը մթազնված է կամ առարկայացված: Տատանումներ առկա են այն բառերում, որոնց երկրորդ բաղադրիչը կարելի է ընկալել և՛ որպես բայարմատ, և՛ որպես գոյական (հմմտ. ձեռագործ՝ ձեռքի գործ և ձեռքով գործված, սլաքացույց՝ սլաքացուցիչ և սլաք ցույց տվող, բեռնաթափ՝ բեռնաթափ մեքենա, բեռնաթափիչ և բեռ թափող) և այլն: Դոյականաբար հաճախ կիրառվող միավանկ գոյական բաղադրիչով փոխանուն ածականների հոգնակիի կազմություններում նկատվում է գոյականների նմանողությամբ հոգնակիի եւ-ով կազմության միտում (հմմտ. սագակերպեր, թևալողեր, խեցգետնակերպեր, մերկասերմեր և այլն: Այսպիսի կիրառություններում բարդության իմաստը մղվում է երկրորդ պլան: Ստացական հոգնակիի ձևաբանորեն չնշտվածությունը ձևերն արտացոլում են եզակի և հոգնակի ստացականության իմաստների չեզոքացման, ստացական հոգնակիի ձևական դրսևորման սահմանափակման միտումները: Դա բացատրվում է ստացական հոգնակին գրականացնելու պահանջով: Ստացական հոգնակին միավանկ բառ + ն + եւ + ս, դ, ը կաղապարով հանդես է գալիս բոլոր այն դեպքերում, երբ հնարավոր է իմաստային շփոթ (հմմտ. եկավ կերավ հացներս, մազներդ կպոկեմ և այլն):

Հոգնակիի կազմության ժամանակ վերականգնվում է ն-ով վերջավորվող միավանկ բառերի մեծ մասի հիմքակազմ ն-ն (բեռ-ն-եր, դռ-ն-

եր, գառ-ն-եր, նռ-ն-եր): մնացած բառերում առկա է ղուգաձևություն (հարսեր||հարսներ, ծովահարսեր||ներ, ծնկներ||ծունկեր, մատներ||մատեր, ցուցամատներ||եր և այլն):

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Տ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

ԱՔ	— Ակսել Բակունց, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1976:
Ավանգ.	— «Ավանգարդ»:
Արվ.	— «Արվեստ»:
ԲԵՀ	— «Բաների Երևանի համալսարանի»:
Գ	— «Գարուն»:
ԳԹ	— «Գրական թերթ»:
ԳՄ	— Գուրգեն Մահարի, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967:
ԳՍ, Բ	— Գաբեգին Սևունց, Բեհշրան, Երևան, 1952:
ԳՎ, ՊՔ	— Գրիգոր Վազեցյան, Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի, Թիֆլիս, 1906:
ԳՏ	— «Գիտություն և տեխնիկա»:
ԴԴ	— Դեռենիկ Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, 3, Երևան, 1977:
ԵԶ, ԵԺ	— Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 5, 3, Երևան, 1966:
ԶԴ	— Զարգանդ Դարյան, Ասք Նգա, Երևան, 1983:
ԷԱ, ԱՀԲԲ	— Էդուարդ Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976:
ԷԱ, ԺՀՀԽ	— Էդուարդ Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967:
ԺՀԲԲ	— Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Երևան, 1969—1980:
Իս., Երկ.	— Ավետիք Իսահակյան, Երկեր, հ. 3, Երևան, 1958:
ԽԴ, ՌԿ	— Խաչիկ Դաշտենց, Ռանչպարների կանչը, Երևան, 1978:
ԽՀ	— «Խորհրդային Հայաստան»:
ՀԱ, ԼՔՀԼ	— Հրաչյա Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների, հ. 3, Երևան, 1957:
ՀԲ, ՈՒՈՒՏԲ	— Հովհաննես Բաբսեղյան, Հայերենի ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան, Երևան, 1973:
ՀԲ, ՀԽՄՈՒ	— Հովհաննես Բաբսեղյան, Հայերենի խոսքի մասերի ուսումնառք, Երևան, 1980:
ՀԹ, ԵԺ	— Հովհաննես Խումանյան, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1949—1951:
ՀԹ, ԸԵ	— Հովհաննես Խումանյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1978:
ՀՀ, Բան.	— Հովհաննես Հովհաննիսյան, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1937:
ՀԶ	— «Հայրենիքի ձայն»:
ՀՄ, Օգ.	— Հրաճո Մաթևոսյան, «Օգոստոս», Երևան, 1967:
ՀՄ, Մ.	— Հրաճո Մաթևոսյան, Մառերը, Երևան, 1978:

- ՀՄ, ՄՎ — Հրանտ Մաքևսյան, Մեր վազը, Երևան, 1978:
 ՀՄ, ՀՀԶ — Հովհաննես Մելիքեյան, Հեռավոր հողի ձայնը, Երևան, 1973:
 ՀՇ, ՔՀ — Հովհաննես Շիրազ, Քնար Հայաստանի, հ. 2, Երևան, 1964:
 ՀՇ, Սև — Հովհաննես Շիրազ, Սիամանթո և Խաչեղարե, Երևան, 1955:
 ՀՊ, ԳԹԿՀ — Հրանտ Պետրոսյան, Գոյականի թվի կարգը հայերենում, Երևան, 1972:
 ՀՊ, Գոյ. առ. հայ. — Հրանտ Պետրոսյան, Գոյականի առումները հայերենում, Երևան, 1960:
 ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1974, հ. 2, Երևան, 1976:
 ՀՔ, ԸԵ — Հրայր Քոչար, Ընտիր երկեր, հ. 1, Երևան, 1975:
 ՀՔ, ՍԳ — Հրայր Քոչար, Սպիտակ գիրքը, Երևան, 1965:
 ՀՔ, ՄՏՁ — Հրայր Քոչար, Մեծ տան զավակները, Երևան, 1959:
 ՂԱ, ԸԵ — Ղազարոս Աղայան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1956:
 ՂԱ, Երկ. — Ղազարոս Աղայան, Երկեր, Երևան, 1979:
 ՄԱ, ՀԼՏ — Մանուկ Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965:
 ՄԳ, ՄՍԱ — Մուշեղ Գալստյան, Մարութա սարի ամպերը, Երևան, 1981:
 ՄՆ, ԸԵ, — Միխայիլ Նալբանդյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1945:
 Մուր., ԳՄ — Մուրացյան, Գևորգ Մարգարետունի, Երևան, 1939:
 Մուր., ԵԺ — Մուրացյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1—5, Երևան, 1951—1954:
 ՆԴ, ԵԺ — Նար-Նոս, Երկերի ժողովածու, հ. 1—3, Երևան, 1955:
 ՆԶ, Հ — Նաիրի Զարյան, Հացավան, Երևան, 1955:
 Շիրվ., ԵԺ — Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Երկերի ժողովածու, հ. 4—6, Երևան, 1959:
 Շիրվ., ԵԼԺ — Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1955:
 ՊՊ, ԵԺ — Պերե Պողոսյան, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1953:
 Ռ. Իշխ., ԱՀՀԽ — Ռաֆայել Իշխանյան, Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1971:
 ՌՊ, Երկ. — Ռաֆայել Պատկանյան, Երկեր, Երևան, 1950:
 ՍԳ — «Սովետական գրականություն»:
 ՍԶ, ԵԺ — Ստեփան Զորյան, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1950—1964:
 Սև, Հ — Սևո Խանզադյան, Հողը, Երևան, 1954:
 Սև, ՄՍ — Սևո Խանզադյան, Մխիթար Սպարապետ, Երևան, 1963:
 ՍԿ, ԽՀՔԳ — Սիլվա Կապուտիկյան, Խճանկար հոգու և քարտեղի զույններից, Երևան, 1976:
 ՍԿ, ՔԴՔ — Սիլվա Կապուտիկյան, Քարավանները դեռ քայլում են, Երևան, 1964:
 ՍՀ — «Սովետական Հայաստան»:
 ՍՄ — «Սովետական մանկավարժ»:
 ՍՄ, ՀՐՐ — Ստեփան Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1944—1945:
 ՍՊ, ՔԵր. — Ստեփան Պալասանյան, Քերականություն մայրենի լեզվի, Բիֆլիս, 1906:

- ՎԱ, ՀՎՓԲ — Վախրանգ Անանյան, Հին վրանի փոքրիկ բնակիչը, Երե-
 վան, 1978:
 ՎԱ, ՄԴ — Վախրանգ Անանյան, Մարտի դաշտում, Երևան, 1946:
 Վ. Թոթ., Երկ. — Վահան Թորոպենց, Երկեր, Երևան, 1957:
 ՎԹ, ԿՀՀՃՎ — Վահան Թորոպենց, Կյանքը հին հողմեական ճանապար-
 հի վրա, Երևան, 1966:
 ՎՊ, ԴԱ — Վարդգես Պետրոսյան, Դեղատուն «Անի», Երևան, 1973:
 ՎՍ — Վիլյամ Սարոյան, Իմ սիրտը լեռներում է, Երևան, 1963:
 ՎՏ, Ե. — Վահան Տերյան, Երկեր, Երևան, 1956:
 ՎՓ, Երկ. — Վահրամ Փափազյան, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1979, հ. 2,
 Երևան, 1981:
 Վրթ. Փափ. — Վրբանես Փափազյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, 2, Երե-
 վան, 1958:
 Բ, ԵԺ — Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 3—10, Երևան, 1955—1959: